

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

3/1974

Зміст

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

В. М. Черевченко — Науково-технічний прогрес і праця за соціалізму . . .	3
В. П. Іванов — Науково-пізнавальне і практично-художнє освоєння дійсності .	13
В. Л. Храмова — Релятивістська фізична теорія і реальність	25
М. М. Морозов (Донецьк), О. А. Мохор — Про наукову і технічну творчість	33

Основні функції науки

В. О. Василенко (Москва) — Оцінювальна функція соціального пізнання як вияв її зумовленості практикою	42
Н. П. Депенчук — Проблема лідерства в сучасному природознавстві	50
В. Х. Лобас (Ворошиловград) — Про співвідношення буденної і спеціальних мов	60

На допомогу соціологові-практику

В. І. Волович — Спостереження як метод конкретного соціологічного дослідження	68
---	----

До X гегелівського конгресу в Москві

Ю. В. Кушakov — Марксова критика гегелівського застосування діалектики	76
І. В. Бойченко — Концепція соціального пізнання у «Феноменології духу» Гегеля	83

П. Т. Манзенко — Письменник-гуманіст (До 100-річчя від дня народження М. Черемшини)	91
---	----

Наукові повідомлення

М. І. Слободян (Львів) — Роль КПЗУ в поширенні ідей пролетарського інтернаціоналізму на західноукраїнських землях (в 20—30-х роках ХХ ст.) . . .	99
--	----

Критика буржуазної ідеології

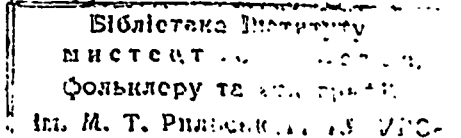
М. О. Добрускін (Харків) — Міф про «новий клас» і соціалістична дійсність .	104
Б. Г. Крживицький (Івано-Франківськ) — Єговізм — ідеологія реакції . . .	111
М. М. Юркова (НРБ) — Старі ідеї під маскою «універсального гуманізму» .	114

Критика і бібліографія

П. П. Курочкін, В. І. Шевченко — Історичний матеріалізм і розвиток соціалістичного суспільства	120
М. М. Єсипчук, А. М. Лой — Філософія і спеціальні науки	122
Є. Є. Ледников — Актуальні проблеми індуктивної логіки	125
М. Ф. Партолін, В. Ф. Копієцький (Харків) — Відображення в живих системах	126
Філософська література, що вийшла на Україні 1973 року	129

Наукове життя

В. С. Горський, В. А. Азархін — Сесія Наукової ради з історії радянської суспільної думки	133
Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР .	134
Наші автори	136

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *В. Н. Черевченко* — Научно-технический прогресс и труд при социализме. *В. П. Иванов* — Научно-познавательное и практически-художественное освоение действительности. *В. Л. Храмова* — Релятивистская физическая теория и реальность. *М. Н. Морозов* (Донецк), *Е. А. Мохор* — О научном и техническом творчестве. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ. *В. А. Василенко* (Москва) — Оценочная функция социального познания как выражение его обусловленности практикой ● *Н. П. Депенчук* — Проблема лидерства в современном естествознании. *В. Х. Лобас* (Ворошиловград) — О соотношении обычного и специальных языков. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *В. И. Волович* — Наблюдение как метод конкретного социологического исследования. К Х ГЕГЕЛЕВСКОМУ КОНГРЕССУ В МОСКВЕ. *Ю. В. Кушаков* — Марксова критика применения диалектики Гегелем. *И. В. Бойченко* — Концепция социального познания в «Феноменологии духа» Гегеля. *П. Т. Манзенко* — Писатель-гуманист (К 100-летию со дня рождения М. Черемшины). НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *М. И. Слободян* (Львов) — Роль КПЗУ в распространении идей пролетарского интернационализма на западно-украинских землях (20—30 гг. XX ст.). КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *М. Е. Добрускин* (Харьков) — Миф о «новом классе» и социалистическая действительность. *Б. Г. Крживицкий* (Ивано-Франковск) — Йеговизм — идеология реакции. *М. М. Юркова* (НРБ) — Старые идеи под маской «универсального гуманизма». КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *П. П. Курочкин*, *В. И. Шевченко* — Исторический материализм и развитие социалистического общества. *Н. М. Есипчук*, *А. Н. Лой* — Философия и специальные науки. *Е. Е. Ледников* — Актуальные проблемы индуктивной логики. *Н. Ф. Партолин*, *В. Ф. Копицкий* (Харьков) — Отражение в живых системах. ФИЛОСОФСКАЯ ЛИТЕРАТУРА, ВЫШЕДШАЯ НА УКРАИНЕ В 1973 ГОДУ. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *В. С. Горский*, *В. А. Азархин* — Сессия Научного совета истории советской общественной мысли. Пленум правления Украинского отделения философского общества СССР. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE CORRELATION. *V. N. Cherevchenko* — Scientific-technological Progress and Labour during Socialism. *V. P. Ivanov* — Scientific-cognitive and Practical-artistic Mastering of Reality. *V. L. Khramova* — Relativistic Physical Theory and Reality. *M. N. Morozov* (Donetsk), *E. A. Mokhor* — On Scientific and Technical Creation. MAIN FUNCTION OF SCIENCE. *V. A. Vasilenko* (Moscow) — Estimate Function of Social Cognition as Expression of Its Conditionality by Practice ● *N. P. Depenchuk* — Problem of Leadership in Modern Natural Science. *V. Kh. Lobas* (Voroshilovgrad) — On Relation between Common and Special Languages. AID TO A SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *V. I. Volovich* — Observation as a Method of Particular Sociological Investigation. ON THE 10th HEGEL CONGRESS IN MOSCOW. *Yu. V. Kushakov*. Marx' Criticism of Dialectics Application by Hegel. *I. V. Boichenko* — Conception of Social Cognition in "Phenomenology of Spirit" by Hegel. ON THE CENTENARY OF M. CHEREMSHYNA'S BIRTH. *P. T. Manzenko* — A Writer-Humanist. SCIENTIFIC INFORMATION. *M. I. Slobodyan* (Lvov) — Role of the Communist Party of the Western Ukraine in Dessimination of Ideas of Proletarian Internationalism in the West-Ukrainian Lands (the 20—30s of the 20th Century). CRITICISM OF BOURGEOUS IDEOLOGY. *M. E. Dobruskin* (Kharkov) — A Myth on "New Class" and Socialist Reality. *B. G. Krzhivitsky* (Ivano-Frankovsk) — Iegovism — an Ideology of Reaction. *M. M. Yurukova* (PRB) — Old Ideas under the Mask of "Universal Humanism". CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *P. P. Kurochkin*, *V. I. Shevchenko* — Historical Materialism and Development of Socialist Society. *N. M. Esipchuk*, *A. N. Lot* — Philosophy and Special Sciences. *E. E. Lednikov* — Urgent Problems of Inductive Logics. *N. F. Partolin*, *V. F. Kopietsky* (Kharkov) — Reflection in Living Systems. PHILOSOPHIC LITERATURE PUBLISHED IN THE UKRAINE FOR 1973. SCIENTIFIC LIFE. *V. S. Gorsky*, *V. A. Azarkhin* — Session of the Scientific Council on History of Soviet Social Thought. Plenum of the Board of Ukrainian Branch of the USSR Philosophical Society. OUR AUTHORS.

Науково-технічний прогрес і праця за соціалізму

В. М. ЧЕРЕВЧЕНКО

Сучасна науково-технічна революція спричинила глибокі зміни в науці й виробництві. Вона супроводжується бурхливим розвитком продуктивних сил суспільства, суттєвими змінами у структурі суспільних відносин, відкриває перед людством небачені можливості раціонального використання природних ресурсів, виробництва матеріальних багатств і примноження творчих здібностей людини. Однак реалізація цих можливостей залежить передусім від характеру соціально-класових відносин, способу суспільного поділу праці та панівної форми власності на засоби виробництва — словом, від тих соціальних умов, в яких відбувається науково-технічний прогрес.

Так, у буржуазному суспільстві процес розвитку науково-технічної революції сповнений внутрішніх суперечностей, що є, власне, відбиттям непримиренних, антагоністичних суспільно-класових суперечностей самого капіталізму. За цих умов досягнення сучасної науково-технічної революції призводять до дальшого загострення класових антагонізмів, до чимдалі більшої дисгармонії суспільного розвитку.

Зовсім інші наслідки має науково-технічна революція за умов панування суспільної власності на засоби виробництва. Тільки соціалізм здатний повністю використати здобутки матеріально-технічного прогресу в інтересах всього суспільства, в інтересах розвитку самої людини, підкреслюється у Програмі КПРС¹. Як зазначено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, науково-технічна революція — «це величезна сила, яка сприяє соціалізму»². У розвинутому соціалістичному суспільстві здобутки науково-технічного прогресу поставлено на службу трудящим, підпорядковано великій меті — побудові комунізму.

Науково-технічна революція накладає відбиток на всі сторони життя розвинутого соціалістичного суспільства, сприяє формуванню виробничих відносин, властивих комунізму. Однією з характерних рис розвинутого соціалізму є глибокі зміни, що сталися в характері праці. Науково-технічна революція супроводжується інтенсивною механізацією важкої фізичної праці; відбувається процес інтелектуалізації фізичної і кібернетизації розумової праці. Дедалі помітнішою робиться тенденція до зближення, взаємного проникнення і взаємного збагачення матеріальних і духовних, соціальних і технічних аспектів науково-технічної революції. Сама праця за цих умов набуває характеру гармонійного поєднання матеріальної і духовної діяльності людини. Змінюється тип працівника, його місце і роль у суспільному виробництві. Отож, актуальнішим стає питання про вплив науково-технічного прогресу й

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, стор. 24.

² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 45.

на розвиток особистісного чинника виробництва, про роль і місце виробника у розвинутому соціалістичному суспільстві. Відтак сучасний розвиток ставить перед наукою складну проблему управління такими явищами і процесами, які виникають і виникатимуть внаслідок науково-технічної революції.

Роль робочої сили у суспільному виробництві визначається рівнем його розвитку і зазнає змін у процесі технічного поступу. Так, за панування ручної праці людина безпосередньо впливала на предмет праці, була «головним агентом» (К. Маркс) виробництва. Дальший розвиток техніки, механізація та автоматизація виробництва суттєво змінили роль людини у виробництві.

Механізація, як відомо, полягає у передачі машинам виробничих функцій, виконуваних раніше людьми. Із впровадженням робочої машини, механічного двигуна, із застосуванням енергії пари, а потім електрики м'язова енергія людини або примножується, або цілком замінюється машинною. Людині лишається насамперед функція керування виробничими процесами, роботою машин.

Вищим етапом механізації є автоматизація виробництва. Вона становить новий крок у процесі заміни людини технікою на виробництві. Ще К. Маркс зазначав, що в автоматизованому виробництві вже не людина, а створений людиною механізм керує знаряддями праці. Людині ж відводиться функція контролю, вона усуває випадкові ускладнення, помилки і т. п.³

Перехід до автоматизації означає появу в класичній триланковій схемі машини (двигун, передаточний механізм, робочий механізм) четвертої ланки — керуючого обладнання. Техніці чимдалі ширше передається функція здійснення не лише виробничих (матеріальних, енергетичних, транспортних) процесів, якими з тих чи інших причин машина здатна керувати краще за людину, але й низка складних функцій власне управління. Кібернетизація становить найвище досягнення в розвитку сучасних засобів автоматизації, яке полягає у застосуванні для управління комплексними технологічними автоматизованими процесами «думаючого» електронного обладнання. Керуючі машини стають нині «нервовою системою» виробництва, його електронним мозком, вони здатні автономно здійснювати виробничі процеси.

Повна автоматизація процесів трудової діяльності є, з нашого погляду, концентрованим виразом науково-технічної революції. Машинне саморегулювання відкриває широкий простір для розвитку виробництва, дозволяє розширити його обсяг, збільшити швидкість роботи машин і агрегатів, їхню точність і надійність.

Технічний прогрес, механізація, автоматизація виробництва відіграють вирішальну роль у піднесенні продуктивності праці, яке, за К. Марксом, полягає у зменшенні частки живої праці в сукупних затратах на виробництво продукції і в зростанні частки минулої, уречевленої праці⁴. Ця закономірність доволі чітко виявляється під час аналізу структури витрат на виробництво промислової продукції в СРСР⁵ (див. табл. 1).

З таблиці видно, що за період з 1940 по 1971 рік питома вага затрат живої праці в сукупних витратах на виробництво промислової про-

³ Див.: К. Маркс. Машинь. Применение природных сил и науки. (Из рукописи 1861—1863 гг. «К критике политической экономии»).— «Вопросы истории естествознания и техники». Вып. 25. М., 1968, стор. 47.

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 267.

⁵ Таблица складена автором на основі даних, опублікованих у зб.: Страна Советов за 50 лет. М., 1967, стор. 64; Народное хозяйство СССР в 1970 году. М., 1971, стор. 174; Народное хозяйство СССР (1922—1972). М., 1972, стор. 157.

Таблиця 1. Структура витрат на виробництво промислової продукції в СРСР (у процентах)

Рік	Всього витрат	В тому числі		
		Витрати засобів виробництва	Витрати живої праці	Витрати, не розподілені по елементах
1940	100,0	71,6	22,5	5,9
1960	100,0	77,5	19,3	3,2
1970	100,0	80,7	16,1	3,2
1971	100,0	80,3	15,5	4,2

дукції у нашій країні скоротилася з 22,5 до 15,5 процента, тобто майже на третину. Це відбувалося передусім завдяки зростанню продуктивності праці на основі технічного прогресу.

Отож, головним змістом прогресу техніки врешті-решт є заміна живої праці машинною. «В заміні ручної праці машинною,— підкреслював В. І. Ленін,— ...ї полягає вся прогресивна робота людської техніки. Чим вище розвивається техніка, тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин...». І ще: «...прогрес техніки у тому і полягає, що людська праця все більше й більше відступає на задній план перед працею машин»⁶. Сто років тому питома вага людської праці у виробництві становила 15 процентів, тваринної — 79 і машинної — 6. Нині на долю людської праці припадає 3 проценти, тваринної — 1, а машинної — 96 процентів⁷.

Питання про автоматизацію виробництва в умовах надзвичайно динамічного розвитку продуктивних сил викликало досить жваву дискусію поміж суспільствознавців: яке місце посяде особистісний чинник виробництва в системі «людина-машина» і чи існуватиме ця система взагалі за умов комплексної автоматизації виробничих процесів?

Останнім часом поміж буржуазних учених, які з суто прагматичних міркувань намагаються протиставити техніку людині, набула поширення думка про те, що науково-технічний прогрес веде до знецінення людської праці, до послаблення ролі особистісного чинника виробництва. Багато хто з них намагається гальванізувати ту ідею, що в майбутньому має настати епоха роботів, які начебто витіснять людей із сфери виробництва. Ними популяризується теорія «кнопочної праці»: буцімто мірою «порозумнішання» машин роль людини буде зводитись до натискання кнопок згідно із вказівками машин. Такої думки дотримується, зокрема, англійський учений П. Клітер, пророкуючи у своїй книзі «Ера роботів» заміну людського суспільства «суспільством машин». Американський соціолог В. Огборн навіть вивів математичну формулу, з допомогою якої нібито можна довести неминучість такого суспільства. У «суспільстві машин», гадає співвітчизник Огборна Л. Мамфорд, «машини дедалі більшою мірою займають місця людей, а самих людей терплять лише настільки, наскільки вони стають придатком машин, долають пристрасті й емоції і піддають забуттю моральні цінності»⁸. Техніка, на думку англійського суспільствознавця Р. Мейліка, настільки витіснить людину, що люди здебільшого стануть зайвими і лише

⁶ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 1, стор. 93—94, 73.

⁷ «Вопросы экономики», 1969, № 5, стор. 102.

⁸ L. Mamford. In the Name. Sanity, 4, 1954.

заважатимуть виробництву. Буржуазних учених непокоїть питання: що робитиме людина в «кібернетизованому суспільстві», в «суспільстві машин»? Поки вона зайнята, поки працює, в суспільстві панує порядок. Однак варто звільнити її від цього, і, похмуро віщує Р. Мейлик, можливо, «нам доведеться пережити вибух, епідемію злочинів». Може, гадає американський журнал «Ньюсуїк», вихід буде знайдено у створенні спеціальних заповідників для людей, «подібних до тих, які ми створюємо для кондорів і вінценосних журавлів»⁹. Не менш сумні перспективи людства малює і американський соціолог Р. Прихода. На його думку, в недалекому майбутньому праця стане привілеєм еліти, а основна маса населення існуватиме коштом деморалізуючих подачок¹⁰.

Маємо зазначити, що серед буржуазних футурологів є й такі, які настроєні оптимістичніше. Вони обіцяють людству іншу альтернативу. Їхні концепції зводяться до того, що в кібернетичному світі машин, який принесе достаток, «загальне благоденство», людина з виробника перетвориться на споживача, стане утриманцем машини. У неї залишиться тільки одна турбота — споживання. Високий рівень добробуту, мовляв, дозволить ліквідувати властиві буржуазному суспільству класові, расові та інші соціальні проблеми і конфлікти.

Аналіз зазначених поглядів на проблему співвідношення особистісного і речового чинників виробництва в «кібернетизованому» суспільстві показує, що вони не нові. І справді, якщо ретроспективно оглянути вчення попередників сучасних буржуазних соціологів, то неважко встановити, що подібні ідеї висував, зокрема, швейцарський дрібнобуржуазний економіст Жан Сімонді (1773—1842). Він твердив, що неминучим наслідком промислової революції в Англії буде те, що король залишиться без підданих, а його влада поширюватиметься лише на машини, які замінять людей.

Тільки марксизм-ленінізм справді по-науковому підійшов до розв'язання проблем взаємозв'язку особистісних і речових чинників виробництва, людини і техніки у виробничому процесі, проблем місця і ролі робочої сили в системі технологічного поділу за умов науково-технічної революції, що її геніально передбачили класики марксизму-ленінізму. Ґрунтовно проаналізувавши закономірності й тенденції сучасного їм розвитку системи «людина-техніка», основоположники наукового комунізму прийшли до висновку, що науково-технічний прогрес, безперечно, підносить значення техніки у виробничому процесі. Істотно змінюється і роль людини, яка звільняється від необхідності безпосереднього впливу на предмети праці, перестає бути простим додатком, який доповнює машинний комплекс виробничого процесу. За цих обставин робітник вже не вміщує між собою і об'єктом інструмент — модифікований предмет природи — як проміжну ланку. Робітник, як зазначав К. Маркс, вміщує між собою і неорганічною природою природний процес, що перетворюється ним на промисловий процес. Замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, робітник стає поряд з ним¹¹.

Людина виходить з безпосереднього виробничого процесу, лишаючи замість себе машину, яка озброєна вмінням і силою і є тим віртуозом, що, як зазначав К. Маркс, має власну душу у вигляді діючих в машині механічних законів¹². Головним елементом системи «людина-машина» у виконанні виробничих функцій стає машинний елемент. Тепер «...ро-

⁹ Цит. за: В. Семонин. Этот меняющийся мир. (Заметки о социальных последствиях научно-технической революции).— «Москва», 1971, № 10, стор. 149.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 213.

¹² Див.: там же, стор. 204.

боча машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сирового матеріалу, без допомоги людини і потребує лише контролю з боку робітника...»¹³, який виступає як контролер і регулювальник¹⁴. Трудівник стає поряд з безпосереднім технологічним процесом виробництва, зберігаючи за собою лише функції програмування, контролю, наладки, регулювання машин тощо. Машина не тільки дедалі більше замінює фізичні зусилля людини, але й бере на себе контрольно-управлінську діяльність. Відбувається певне «опредмечування» розумових функцій (автоматичний контроль за роботою механізмів, їх регулювання, вмикання та вимикання агрегатів тощо).

Якщо раніше машина замінювала переважно м'язи і руки людини, то нині вона замінює (звичайно, у певних межах) її мозок і нервову систему. В перспективі ж, у масово-потоківому, автоматизованому та кібернетизованому виробництві вона повністю здійснюватиме нагляд, контроль, регулювання і вибір оптимальних технологічних режимів. Отож, жива людська праця у сфері безпосереднього виготовлення продукції буде майже повністю замінена роботою машин.

Однак технічний прогрес, зростання виробничої культури і досвіду, уречевлених у засобах виробництва, аж ніяк не применшують ролі і значення живої праці. К. Маркс завжди засуджував погляди тих, хто висував на перший план предметні елементи виробництва і переоцінював їх значення порівняно з особистісним чинником, живою, безпосередньою працею¹⁵.

Ніякі машини не здатні цілком звільнити людину від участі у виробництві. Ідеї «машинопоклонників» (Н. Вінер) за своєю суттю утопічні. «Люди з психологією машинопоклонників,— писав Н. Вінер,— часто плакають ілюзію, буцімто у високоавтоматизованому світі потрібно буде менше винахідливості, ніж у наш час; вони сподіваються, що світ автоматів візьме на себе найважчу частину нашої розумової діяльності,— як той грецький філософ, який, немов римський раб, був змушений думати за свого господаря. Це явна помилка... Світ майбутнього вимагатиме ще суворішої боротьби з обмеженістю нашого розуму, він не дозволить нам лежати на ложі, очікуючи появи наших рабів-роботів»¹⁶.

У комплексі «людина-машина», що нині бурхливо розвивається, найперспективнішою формою їхнього взаємозв'язку є оптимальний симбіоз, в якому визначальною і спрямовуючою силою служитимуть людські цілі і людський розум. Як відзначає академік А. М. Колмогоров, машини виконують операції, дотримуючись тих цілей, які поставило перед ними людство¹⁷. Яскравим підтвердженням цього може служити робота наших «місяцеходів», автоматичних космічних станцій та ін. Машині, яка не може мислити неформально, відається машинне, а за людиною залишається людське. У своїй статті академік А. І. Берг підкреслював, що мертва матерія не думає, хоч вона й може у відповідності до своєї структури і закладених в її елементах функцій виконувати ряд операцій швидше, а може й краще, ніж людина¹⁸.

Машина, зазначав К. Маркс, заміщає людську працю у певних пропорціях¹⁹. Так, «управління, як і розумова діяльність в цілому, була

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 363.

¹⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 213.

¹⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 267.

¹⁶ Н. Вінер. Творець і робот. М., 1966, стор. 73, 80.

¹⁷ Див.: «Кибернетика», БСЭ, т. 51, М., 1958, стор. 151.

¹⁸ Див.: А. І. Берг. Кибернетику — на службу комунізму.— У зб.: Возможное и невозможное в кибернетике. М., 1963, стор. 219.

¹⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 22.

і лишається атрибутом людського мозку — живого продукту біологічної і соціальної еволюції... Машина ж, навіть найдосконаліша, була і лишається мертвим фізико-хімічним продуктом, створеним людиною і керованим людиною. Машина не замінить людини повністю навіть при найвищому ступені автоматизації управління»²⁰.

Діяльність людей, зайнятих у сфері виробництва, пов'язана із забезпеченням функціонування сучасних комплексів машин, з програмуванням виробництва, постановкою завдань, поданням початкового імпульсу, вихідного поштовху. Для цього потрібні доволі великі знання, які дають змогу приймати правильні рішення у найскладніших ситуаціях, а також передбачати виникнення тієї чи іншої ситуації.

Таким чином, незважаючи на збільшення питомої ваги уречевленої праці в сукупних витратах на виробництво продукції, значення живої праці нині і в майбутньому аж ніяк не зменшиться. Вона була і буде основою виробничої діяльності.

Людина не залишить виробництва. Робітник, трудящий, який за визначенням В. І. Леніна, є першою продуктивною силою всього людства²¹, стоїть біля керма виробничого процесу. Різко критикуючи буржуазних економістів, які зневажливо ставилися до людини як до головного елемента продуктивних сил суспільства, К. Маркс зазначав, що вони, «як Піндари (співці-хвалителі — за ім'ям старогрецького поета Піндара.— В. Ч.) капіталу, висувають на передній план *предметні* елементи виробництва і переоцінюють їх значення порівняно із *суб'єктивним елементом*, живою, безпосередньою працею»²².

Найдосконаліша техніка без людини є «купою мертвих речей» (К. Маркс), які становлять лише передумову виробничої діяльності людей. «Жива праця повинна охопити ці речі, воскресити їх з мертвих, перетворити їх з тільки можливих у дійсні і діючі споживні вартості»²³. У суспільстві дійсним його багатством є розвинута продуктивна сила всіх індивідів, підкреслював К. Маркс, тому протиставлення техніки людині, яке приписує «предметному моментові праці якусь фальшиву важливість на противагу самій праці»²⁴, не можна визнати науково обгрунтованим.

Дальша еволюція відносин людини і техніки в процесі побудови комуністичного суспільства полягатиме у дедалі ширшій реалізації творчих здатностей працівника. З розвитком науки і техніки головною силою суспільного багатства дедалі більше виступатиме розвиток суспільного індивіда, який багато в чому залежить від матеріальних умов виробництва.

Промисловість «з допомогою запровадження машин, хімічних процесів та інших методів... раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим і у функціях робітників і в суспільних комбінаціях процесу праці»²⁵. Особливо помітні ці перевороти на сучасному етапі науково-технічного прогресу, який виступає у формі науково-технічної революції. Нині, внаслідок прискорення науково-технічного прогресу, техніка і технологія виробництва старіють особливо швидко. Підраховано, що сучасне виробниче устаткування морально амортизується протягом 5—10 років, що вимагає постійного його удосконалення. Прискорення темпів технічного прогресу супроводжується

²⁰ В. Г. Афанасьев. Научно-техническая революция, управление, образование. М., 1972, стор. 174.

²¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 267.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 181.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 268.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 460—461.

вдосконаленням управління виробництвом, заміною застарілих конструкцій і процесів новими. Нині ця заміна відбувається надзвичайно інтенсивно. Так, протягом 1971 р. в СРСР знято з виробництва 1167 назв застарілих машин, апаратів, приладів тощо, протягом 1972 р.— 1300. Одночасно було створено, відповідно по роках, 3873 і близько 4 тисяч нових зразків²⁶.

Прискореними темпами здійснюється механізація й автоматизація виробництва. Наприклад, у машинобудуванні, металургії та металообробній промисловості СРСР за період з 1960 по 1970 рік кількість механізованих поточних ліній збільшилася у 5,3 раза, автоматизованих ліній — у 7,2 раза. Протягом 1971—1975 рр. намічено здійснити понад 650 важливих заходів для впровадження передової технології, механізації й автоматизації виробничих процесів²⁷. Неухильно зростає енергота електроозброєність праці. Загальна енерготаозброєність праці у промисловості СРСР зросла з 1913 по 1971 рік у 27 разів, а електроозброєність — у 44 рази²⁸. Дальше збільшення цього показника заплановане і на дев'яту п'ятирічку: електроозброєність праці промислових робітників зросте в 1,3 раза, а працівників сільського господарства — вдвічі²⁹.

Підраховано, що 150 кіловат-годин електроенергії дорівнюють денній витраті праці одного робітника на підприємстві. Якщо зобразити електроозброєність робітника через цей умовний показник, то виявиться, що на одного робітника у промисловості СРСР працювало «електроробітників»: у 1928 р.— 9, 1940 — 25, 1960 — 66, а в 1970 р.— близько 150. На кінець дев'ятої п'ятирічки це число зросте до 200.

Неухильно збільшується вартість основних виробничих фондів. Лише у промисловості протягом останніх двадцяти років (1950—1970) вона зросла майже в дев'ять разів — з 25,9 млрд. крб. до 227 млрд. крб. За нашими підрахунками, вартість робочого місця у промисловості нашої країни в середньому оцінювалася, відповідно на початок і кінець двадцятиріччя, у 2118 і 8856 крб.³⁰

Як бачимо, у нашій країні — країні розвинутого соціалізму сучасна науково-технічна революція характеризується бурхливими темпами. Цей процес відбувається планомірно, під контролем суб'єкта соціалістичного управління. Саме такий, соціалістичний характер управління розвитком науково-технічної революції сприяє всебічному удосконаленню соціалістичного матеріального виробництва, інтенсивному формуванню матеріально-технічної бази комунізму в країні. Не тільки об'єкт, а й суб'єкт — тобто апарат управління, особистісний чинник виробництва — також розвивається комплексно. Його характеристики (професійні, загальноосвітні, культурно-технічні) теж змінюються мірою революціонізації науково-технічного потенціалу розвинутого соціалістичного суспільства. Промисловість, що управляється усім суспільством, зазначав Ф. Енгельс, передбачає людей із всебічно розвиненими здібностями, людей, здатних орієнтуватись в усій системі виробництва³¹. Розвиваючи цю думку; Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії

²⁶ Див.: Народное хозяйство СССР (1922—1972). М., 1972, стор. 113; Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства СССР в 1972 году. Сообщение ЦСУ СССР.— «Правда», 1973, 30 січня.

²⁷ Див.: Государственный план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М., 1972, стор. 84.

²⁸ Див.: Народное хозяйство СССР (1922—1972), стор. 110.

²⁹ Див.: Государственный план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М., 1972, стор. 99.

³⁰ Підраховано на основі даних, опублікованих у статистичному щорічнику «Народное хозяйство СССР в 1970 году» (М., 1971, стор. 60, 61, 158).

³¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 324.

говорив: «Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини перетворюються в обов'язкову умову успішної праці дедалі ширших верств працівників»³². За соціалізму піднесення освітнього і культурно-технічного рівня виробників дає змогу широко поєднувати досягнення науково-технічного прогресу з перевагами суспільної системи господарства, стимулює розвиток технічної творчості, швидко освоєння виробничих нововведень (до речі, в сучасному світі кожні тридцять секунд народжується відкриття або винахід).

Сучасний науково-технічний прогрес створює оптимальні умови для використання інтелектуальних, творчих потенцій людини, оскільки таке раціональне використання цих потенцій залежить передусім від характеру суспільного виробництва, від панівної форми власності на засоби виробництва. Лише усупільнення їх, лише встановлення суспільної власності усуває притаманний капіталізму фактор «поневолення людей їх власними засобами виробництва»³³. Тим самим забезпечуються необхідні умови для всебічного розвитку особи, її творчого зростання, для розв'язання складних і відповідальних завдань побудови комуністичного суспільства.

Соціалізм забезпечує істотне підвищення освітнього і культурно-технічного рівня трудящих. Якщо в 1932—1933 рр. середній освітній рівень робітників промисловості становив 3,5 класа, то вже у 1959 р. він сягнув шести класів³⁴. На тисячу робітників у 1959 році припадало 386 чоловік з вищою і середньою (включаючи неповну середню) освітою, а у 1970 р.— вже понад 550³⁵, тобто більше половини проти 10 процентів у 1940 р.³⁶

Посилення творчого характеру виробничої діяльності людей у суспільстві розвинутого соціалізму супроводжується подоланням відмінностей між розумовою і фізичною працею, зміною їх співвідношення, інтелектуалізацією праці. Нині в нашому суспільстві формується новий тип робітника, у виробничій діяльності якого дедалі частіше переважають елементи розумової праці. Про це свідчать, зокрема, дані, наведені у табл. 2³⁷.

Кількість працівників переважно розумової праці, яка не досягала у 1926 р. і 3 млн. чоловік, становить нині понад 30 млн. чоловік³⁸.

Таблиця 2. Співвідношення між працівниками фізичної і розумової праці в народному господарстві СРСР (у процентах до загальної кількості зайнятих у народному господарстві)

	1897 р.	1926 р.	1939 р.	1959 р.	1966 р.	1970 р.
Зайняті переважно фізичною працею	96,5	95,2	82,5	79,3	74,9	74
Зайняті переважно розумовою працею	3,5	4,8	17,5	20,7	25,1	26

³² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 47.

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 287.

³⁴ Див.: Стратегія комунізму і розвиток суспільних відносин. М., 1966, стор. 83—84.

³⁵ Див.: Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 83.

³⁶ «Правда», 1970, 5 березня.

³⁷ Див.: «Вопросы экономики», 1967, № 5, стор. 6. Дані за 1970 р.; див. «Вестник статистики», 1973, № 4, стор. 80.

³⁸ Див.: Народное хозяйство СССР (1922—1972), стор. 35.

З 1940 по 1970 рік зростання чисельності працівників переважно розумової праці загалом по країні у 3,08 (по УРСР — у 2,6) рази перевищувало приріст загальної кількості працівників, зайнятих у народному господарстві.

Що ж стосується перспективи, то, як підраховали радянські вчені, у 2020 р. в СРСР буде 155 млн. чоловік, зайнятих переважно фізичною працею і 82 млн. чоловік, зайнятих переважно розумовою працею, тобто співвідношення їх становитиме 65,4 : 34,6, замість 74 : 26 у 1970 р.³⁹

Мірою розгортання у розвинутому соціалістичному суспільстві науково-технічної революції діяльність робітників, зайнятих безпосередньо на виробництві, дедалі більше наповнюється творчим змістом. Про це свідчить хоча б безперервне зростання лав винахідників і раціоналізаторів, широка участь у технічному прогресі рядових працівників. Так, чисельність винахідників та раціоналізаторів, що подали пропозиції, зросла з 555 тис. у 1950 р. до 3709 тис. у 1971 р.⁴⁰ Часто самі робітники у співдружності з інженерно-технічними працівниками і вченими створюють нові типи машин, обладнання та устаткування або нові, високопродуктивні пристрої, які поліпшують якість продукції, скорочують непродуктивні витрати, ліквідують ручну і некваліфіковану працю тощо. Масовість раціоналізаторського та винахідницького руху — одна з важливих умов прискорення сучасного науково-технічного прогресу, зростання ефективності суспільного виробництва. Водночас вона є ще одним свідченням того, що свого найповнішого розвитку науково-технічна революція досягає в соціалістичному суспільстві.

Винахідництво, раціоналізаторство, технічна творчість дедалі більше переплітаються сьогодні з науковою діяльністю. Вже не поодинокі приклади, коли наукові колективи працюють безпосередньо на підприємствах. Наприклад, на Харківському заводі транспортного машинобудування плідно працюють 3 доктори і 37 кандидатів наук. На київському заводі «Арсенал» імені В. І. Леніна 38 працівників без відриву від виробництва захистили кандидатські і докторські дисертації. Чимало кандидатів наук працює на київському заводі «Комуніст» та інших підприємствах.

Науковці тісніше пов'язують свою діяльність з матеріальним виробництвом, включаючись у нього мірою розвитку науково-технічної революції і тим самим розширюючи рамки діяльності сукупного робітника. Виробництво за умов розвинутого соціалізму все більше залежить від матеріалізації наукових розробок. А це означає появу невідомої досі галузі виробничої діяльності — наукової підготовки матеріального виробництва. Наука стає надбанням щодалі ширшого кола людей; вона все глибше й швидше впроваджується у виробництво, поступово перетворюючись, за висловом К. Маркса, на безпосередню продуктивну силу.

Всі ці факти дозволяють зробити висновок про те, що швидкість розвитку основних напрямів продуктивних сил розвинутого соціалістичного суспільства за умов науково-технічної революції багато в чому залежить від розвиненості особистісного чинника — робочої сили. А оскільки творчим виявом останньої є праця — невід'ємний атрибут людини, «вічна природна умова людського життя»⁴¹ — то можна стверджувати, що всі сторони сучасної науково-технічної революції у суспільстві розвинутого соціалізму так чи інакше пов'язані з процесом поступової зміни характеру праці, з формуванням у ній елементів комуністичної праці.

³⁹ Див.: Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., 1966, стор. 178.

⁴⁰ Див.: Народное хозяйство СССР (1922—1972), стор. 109.

⁴¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 181.

І в комуністичному суспільстві, де трудова діяльність перетворюється з умови здобуття засобів існування на найбільшу життєву потребу людини, на ту внутрішню притягальну силу, що приносить людині ні з чим не зрівняну радість, задоволення і насолоду,— і в цьому суспільстві вона не стане простою забавою, розвагою, грою, як це дехто наївно собі уявляє. Критикуючи подібні погляди, К. Маркс в одному з підготовчих матеріалів до «Капіталу» підкреслював, що праця у комуністичному суспільстві, хоч вона, природно, стане значно легшою, ніколи не перетвориться на розвагу, а вимагатиме до себе найсерйознішого ставлення, буде «диявольськи серйозною справою», найінтенсивнішим напруженням⁴². Отож, розвиток науково-технічної революції за умов соціалізму є матеріальною передумовою зростання питомої ваги творчої праці на всіх ділянках суспільного виробництва. Як зазначає академік В. О. Трапезников, «світ майбутнього — це не світ таємничих машин-роботів, а світ діяльних людей, які повністю розгорнули свої творчі здібності»⁴³.

* * *

Современная научно-техническая революция открывает перед человечеством широкие перспективы в развитии производительных сил, реализация которых в значительной степени зависит от характера общественно-экономических отношений.

Отражая внутреннюю противоречивость общественных отношений при капитализме, современные буржуазные идеологи и обществоведы пессимистически изображают будущее как «эру роботов», эру обесценивания человеческой личности и торжества враждебной ей техники.

Анализ развития современной научно-технической революции в условиях развитого социализма приводит к принципиально противоположным выводам. При социализме современная научно-техническая революция не только увеличивает техническое могущество общества, но и постепенно выводит человека из сферы непосредственного производственного процесса, оставляя за ним функции управления и творческого созидания. Свидетельством тому, как показано в статье на большом статистическом материале, служит рост интеллектуальных потенций трудящихся при социализме, неуклонное увеличение удельного веса и значения умственного труда, развитие технического творчества масс, играющего важную роль в решении задач, поставленных XXIV съездом КПСС.

⁴² Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 110.

⁴³ В. А. Трапезников. Кибернетика служит общественному прогрессу.— «Проблемы мира и социализма», 1963, № 4, стор. 46.

Науково-пізнавальне і практично-художнє освоєння дійсності

В. П. ІВАНОВ

Проблема співвідношення мистецтва і наукового пізнання стала невід'ємною ланкою в дослідженні природи самого мистецтва принаймні відтоді, як заявила про свої права у межах духовної культури суспільства система наук. Сам факт становлення і прогресу науки істотно змінив, з одного боку, культурно-історичну атмосферу розвитку мистецтва, а з другого — вимоги до концептуального розуміння суті і завдань художньої творчості. Адже загальна теорія мистецтва (естетика) теж мала будуватися відповідно до критеріїв науковості, що утверджувалися на певних етапах розвитку науки.

Традиційно розвиваючись як розділ філософського знання, естетика за останній історичний період, ознаменований фундаментальними зрушеннями у науково-технічній сфері, зазнала відчутного впливу з боку методології конкретних природничих і суспільних наук. Наприклад, за цей час у ній мали популярність різні принципи розуміння мистецтва, започатковуючи теорії: психологічну, трудову, лінгвістичну, інформаційну, ціннісну, структурну, соціологічну та ін. Даючи певний позитивний матеріал, ці теорії, однак, не змогли бути всеохоплюючою і несуперечливою картиною мистецтва, суть якого завжди виявлялася багатшою за будь-яку форму її теоретичної реконструкції.

Розуміння цього дістало вираження в ідеї багатовимірності й поліфункціональності мистецтва і у відповідних спробах здійснити його комплексний системний аналіз. Але факти засвідчують, що комплексність поки що не пішла далі формального поєднання різних поглядів і принципів. Крім того, вже почала даватися взнаки неможливість інтегрувати конкретно-наукові методи у єдиний спосіб пояснення усієї мистецької практики. Адже всі ці методи, пристосовані мати справу з специфічним класом реальностей і фіксувати властиві їм об'єктивні залежності, у цьому разі уживаються до предмета, уся «матеріальна тканина» якого позбавлена самостійної сутності і становить лише продуктивну форму втілення сутності людської, природу якого неможливо розглядати поза природою людини.

Навіть класична філософська методологія, поступаючись конкретністю і фактологічністю, спромогалася, однак, досягнути мистецтво як реалізацію фундаментальних сторін людського буття. Філософські концепції минулого, незважаючи на їхню прийнятність чи неприйнятність, визначали мистецтву місце у масштабах всього світопорядку, де узгоджувалися природа, суспільство, людська природа і свідомість. Вони підносили його сутність на рівень людської сутності і світоглядних проблем, що вже саме по собі означало істотну перевагу порівняно з конкретно-науковим емпіризмом.

Одним із таких традиційно філософських принципів розуміння мистецтва, який значною мірою діє й тепер, є гносеологічний принцип. Він має тривалу історію і міцно вкорінився навіть у буденній свідомості, яка повсякчас відчуває інформативну насиченість продуктів художньої діяльності. Але головне полягає в тому, що цей принцип органічно

відповідав тому рівню розвитку філософії, на якому під суб'єктом розуміли лише людську свідомість і самосвідомість. За таких обставин гносеологічна інтерпретація мистецтва збігалася з трактуванням суб'єкта і його здатностей, а отже, зберігала свою філософську загальність і універсальність. В її межах знайшли місце і метафізично-матеріалістична концепція споглядально-пізнавального наслідування природі, і ідеалістична теорія мистецької об'єктивації духу.

Марксистське уявлення про суспільно-історичну і матеріально-практичну сутність суб'єкта становило принципово нову основу для розуміння багатоманітних форм суб'єктивної активності. Насамперед воно позбавило гносеологічний принцип його всеосяжності і універсальності. Справді, якщо природі суб'єкта однаково притаманна здатність до духовної і матеріально-практичної діяльності, то гносеологічне відношення перестає бути абсолютним способом його буття, посідаючи місце поряд з іншими способами і навіть підпорядковуючись їм. У цій системі поглядів гносеологічний статус мистецтва, що раніше був єдиноможливим, потребує спеціального доведення¹, а його цілковита адекватність природі суб'єкта втрачається назавжди. Сучасна епоха науково-технічної і соціальної революції поглибила філософське розуміння природи і структури людського пізнання й практики, у світлі чого рельєфніше постали перед теоретичною думкою й деякі, раніше приховані, особливості та функції мистецтва. Відношення мистецтва і наукового пізнання дає особливо багатий і повчальний матеріал для теоретичного узагальнення.

Але, хоча у філософії марксизму принцип практики став центральним у розумінні суб'єкта і його відношення до дійсності, гносеологічне пояснення природи мистецтва, спираючись на давні традиції, все ще залишається однією з провідних естетичних концепцій. Естетика ще недостатньо усвідомила і використала все багатство теоретичних можливостей, приховане в універсальності принципу практики.

Смисл гносеологічної концепції не зводиться до загальновідомого положення, що мистецтво є втіленням і носієм людського знання про дійсність: він полягає у тому, що мистецтво загалом, як форма людської діяльності, вважається діяльністю лише пізнавальною, чим і визначаються його функції, роль і кінцеві завдання.

Загалом таке твердження зобов'язує усі структурні рівні художньої діяльності — предмет, мету, мотиви, методи, форми тощо — послідовно тлумачити як моменти пізнавального освоєння дійсності в її об'єктивних і загальних закономірностях. Однак гносеологічна концепція здебільшого задовольняється тим, що просто підкреслює художньо-образну форму мистецького пізнання, описуючи її зовнішні риси, а не функцію. Тому вона багато уваги приділяє художньому пізнанню і його продуктам — художнім образам, минаючи поняття художнього знання, яке, за логікою, має бути кінцевим наслідком пізнання. Причина цього досить зрозуміла: художність неможливо інтерпретувати ні як феномен знання, ні як властивість пізнаваного. Вона взагалі не стосується гносеологічного відношення мислення до буття, хоча й становить «живу душу» мистецтва. Тому розглядувана теорія завжди впадає в суперечність, стаючи перед потребою або елімінувати художність заради стрункості пізнавальної схеми мистецтва, або своє рефлексивне розуміння предмета мистецтва подати як таке, що його саме мистецтво відтворює художнім способом. В останньому йдеться про досить типову під-

¹ К. Маркс, як відомо, називав естетичне освоєння дійсності «духовно-практичним».

становку теорії на місце практики, що породжує ілюзійну, але стійку віру у спроможність вичерпати «алгеброю гармонію».

Адже якщо намагатися викласти увесь специфічний зміст мистецтва мовою якоїсь однієї або кількох теорій, то це непрямом означатиме спробу елімінувати саму форму мистецтва як принципово потрібну і незамінну у розв'язанні певних змістових завдань. Інакше й не може бути: надання змістові мистецтва теоретичної форми буде доказом того, що цей зміст є гносеологічним, але водночас і заперечувало б і саму мистецьку форму; її можна буде визнавати в кращому разі доти, доки не здійснена така теоретична редукція. Зведення «гармонії» до «алгебри» було б, отже, найліпшим підтвердженням несuverенності самої «гармонії». Мистецтво успішно чинить опір такому його категоріальному анатомуванню і гносеологізації, доводячи цим, що воно є реальним втіленням особливої «сутнісної сили» людини. Спробуємо, показавши причини обмеженості гносеологічного підходу до мистецтва, разом з тим виявити деякі специфічні принципи науково-пізнавального і мистецького освоєння дійсності.

Наукове пізнання є такою формою духовної діяльності, яка відзначається високим ступенем самосвідомості і самоконтролю. Це зумовлюється потребою в тому, щоб її кінцевий продукт становив об'єктивно-істинне знання. Тому важливим елементом історичного самовизначення кожної галузі знання є виділення специфічного предмета пізнання і розробка адекватної йому методології. Наука, що ще не окреслила свій предмет, як правило, відзначалася такою ж аморфністю пізнавальних засобів, відсутністю єдиних вихідних принципів і несистематичністю висновків.

Усвідомлення власного предмета є неодмінною конститууючою ознакою окремої науки і характеризує не лише її розвиненість, а й правомірність. Пізнання не може бути безпредметним, оскільки має бути об'єктивним. Членування дійсності на сфери компетенції окремих наук, звичайно, залежить від усієї структури наукового пізнання і суспільної практики, що історично розвиваються, і змінюється не довільно. Тому навіть, коли предметом пізнання виступає реальність, що перебуває за межами безпосередньої людської чуттєвості, її об'єктивний і предметний характер засвідчується не прямо, а через усю систему суспільної практики, що потребує й від науки постійно вдосконалювати свій експериментальний інструментарій.

Якщо спробувати знайти у мистецтві еквівалент зазначеним рисам наукового пізнання (а таке прагнення має бути природним для гносеологічної концепції), то одразу ж з'ясується, що, незважаючи на більш тривалу історію, мистецтво не спромоглося виробити для своїх форм однозначної предметної диференціації і цим самим спричинило в естетичній теорії перманентну проблему специфіки предмета художнього пізнання. Сталося так, що теза про мистецтво як пізнання обстоюється водночас із відсутністю однозначних і достатньо обґрунтованих уявлень про те, що є його справжнім предметом.

Останніми десятиліттями у нашій літературі предметом мистецтва вважається то вся чуттєво сприймана дійсність (що взагалі передбачає наявність у мистецтві якихось універсальних пізнавальних форм), то лише її естетичні якості, то людина в системі її суспільних відносин, то світ цінностей тощо. Але в кінцевому підсумку щоразу впливає висновок про неможливість відшукати специфічний предмет, тобто такий, пізнання якого могло б здійснюватись лише художніми засобами і в художній формі. При цьому навіть не усвідомлювалася суперечливість самої спроби теоретично виділити предмет, пізнання якого може бути лише художнім.

відповідав тому рівню розвитку філософії, на якому під суб'єктом розуміли лише людську свідомість і самосвідомість. За таких обставин гносеологічна інтерпретація мистецтва збігалася з трактуванням суб'єкта і його здатностей, а отже, зберігала свою філософську загальність і універсальність. В її межах знайшли місце і метафізично-матеріалістична концепція споглядально-пізнавального наслідування природі, і ідеалістична теорія мистецької об'єктивації духу.

Марксистське уявлення про суспільно-історичну і матеріально-практичну сутність суб'єкта становило принципово нову основу для розуміння багатоманітних форм суб'єктивної активності. Насамперед воно позбавило гносеологічний принцип його всеосяжності і універсальності. Справді, якщо природі суб'єкта однаково притаманна здатність до духовної і матеріально-практичної діяльності, то гносеологічне відношення перестає бути абсолютним способом його буття, посідаючи місце поряд з іншими способами і навіть підпорядковуючись їм. У цій системі поглядів гносеологічний статус мистецтва, що раніше був єдиною можливістю, потребує спеціального доведення¹, а його цілковита адекватність природі суб'єкта втрачається назавжди. Сучасна епоха науково-технічної і соціальної революції поглибила філософське розуміння природи і структури людського пізнання й практики, у світлі чого рельєфніше постали перед теоретичною думкою й деякі, раніше приховані, особливості та функції мистецтва. Відношення мистецтва і наукового пізнання дає особливо багатий і повчальний матеріал для теоретичного узагальнення.

Але, хоча у філософії марксистизму принцип практики став центральним у розумінні суб'єкта і його відношення до дійсності, гносеологічне пояснення природи мистецтва, спираючись на давні традиції, все ще залишається однією з провідних естетичних концепцій. Естетика ще недостатньо усвідомила і використала все багатство теоретичних можливостей, приховане в універсальності принципу практики.

Смисл гносеологічної концепції не зводиться до загальновідомого положення, що мистецтво є втіленням і носієм людського знання про дійсність: він полягає у тому, що мистецтво загалом, як форма людської діяльності, вважається діяльністю лише пізнавальною, чим і визначаються його функції, роль і кінцеві завдання.

Загалом таке твердження зобов'язує усі структурні рівні художньої діяльності — предмет, мету, мотиви, методи, форми тощо — послідовно тлумачити як моменти пізнавального освоєння дійсності в її об'єктивних і загальних закономірностях. Однак гносеологічна концепція здебільшого задовольняється тим, що просто підкреслює художньо-образну форму мистецького пізнання, описуючи її зовнішні риси, а не функцію. Тому вона багато уваги приділяє художньому пізнанню і його продуктам — художнім образам, минаючи поняття художнього знання. яке, за логікою, має бути кінцевим наслідком пізнання. Причина цього досить зрозуміла: художність неможливо інтерпретувати ні як феномен знання, ні як властивість пізнаваного. Вона взагалі не стосується гносеологічного відношення мислення до буття, хоча й становить «живу душу» мистецтва. Тому розглядувана теорія завжди впадає в суперечність, стаючи перед потребою або елімінувати художність заради стрункості пізнавальної схеми мистецтва, або своє рефлексивне розуміння предмета мистецтва подати як таке, що його саме мистецтво відтворює художнім способом. В останньому йдеться про досить типову під-

¹ К. Маркс, як відомо, називав естетичне освоєння дійсності «духовно-практичним».

становку теорії на місце практики, що породжує ілюзію, але стійку віру у спроможність вичерпати «алгеброю гармонію».

Адже якщо намагатися викласти увесь специфічний зміст мистецтва мовою якоїсь однієї або кількох теорій, то це непрямозначатиме спробу елімінувати саму форму мистецтва як принципово потрібну і незамінну у розв'язанні певних змістових завдань. Інакше й не може бути: надання змістові мистецтва теоретичної форми буде доказом того, що цей зміст є гносеологічним, але водночас і заперечувало б і саму мистецьку форму; її можна буде визнавати в кращому разі доти, доки не здійснена така теоретична редукція. Зведення «гармонії» до «алгебри» було б, отже, найліпшим підтвердженням несурверності самої «гармонії». Мистецтво успішно чинить опір такому його категоріальному анатомуванню і гносеологізації, доводячи цим, що воно є реальним втіленням особливої «сутнісної сили» людини. Спробуємо, показавши причини обмеженості гносеологічного підходу до мистецтва, разом з тим виявити деякі специфічні принципи науково-пізнавального і мистецького освоєння дійсності.

Наукове пізнання є такою формою духовної діяльності, яка відзначається високим ступенем самосвідомості і самоконтролю. Це зумовлюється потребою в тому, щоб її кінцевий продукт становив об'єктивно-істинне знання. Тому важливим елементом історичного самовизначення кожної галузі знання є виділення специфічного предмета пізнання і розробка адекватної йому методології. Наука, що ще не окреслила свій предмет, як правило, відзначалася такою ж аморфністю пізнавальних засобів, відсутністю єдиних вихідних принципів і несистематичністю висновків.

Усвідомлення власного предмета є неодмінною конститууючою ознакою окремої науки і характеризує не лише її розвиненість, а й правомірність. Пізнання не може бути безпредметним, оскільки має бути об'єктивним. Членування дійсності на сфери компетенції окремих наук, звичайно, залежить від усієї структури наукового пізнання і суспільної практики, що історично розвиваються, і змінюється не довільно. Тому навіть, коли предметом пізнання виступає реальність, що перебуває за межами безпосередньої людської чуттєвості, її об'єктивний і предметний характер засвідчується не прямо, а через усю систему суспільної практики, що потребує й від науки постійно вдосконалювати свій експериментальний інструментарій.

Якщо спробувати знайти у мистецтві еквівалент зазначеним рисам наукового пізнання (а таке прагнення має бути природним для гносеологічної концепції), то одразу ж з'ясується, що, незважаючи на більш тривалу історію, мистецтво не спромоглося виробити для своїх форм однозначної предметної диференціації і цим самим спричинило в естетичній теорії перманентну проблему специфіки предмета художнього пізнання. Сталося так, що теза про мистецтво як пізнання обстоюється водночас із відсутністю однозначних і достатньо обґрунтованих уявлень про те, що є його справжнім предметом.

Останніми десятиліттями у нашій літературі предметом мистецтва вважається то вся чуттєво сприймана дійсність (що взагалі передбачає наявність у мистецтві якихось універсальних пізнавальних форм), то лише її естетичні якості, то людина в системі її суспільних відносин, то світ цінностей тощо. Але в кінцевому підсумку щоразу впливає висновок про неможливість відшукати специфічний предмет, тобто такий, пізнання якого могло б здійснюватись лише художніми засобами і в художній формі. При цьому навіть не усвідомлювалася суперечливість самої спроби теоретично виділити предмет, пізнання якого може бути лише художнім.

Вихід із труднощів деякі дослідники вбачають у розрізненні об'єкта відображення і предмета пізнання мистецтва, інакше кажучи, того, що безпосередньо відтворюється, і того, що мається на увазі під цим відтворенням, тобто справжній змістовий план художнього висловлювання. Так у полі зору знову опинився і набув актуальності феномен інакомовності, що справді становить іманентний мистецтву вияв його умовності і специфічного образного ладу. Але інакомовність важко виокремити у термінах гносеології, вона втрачає свій фундаментальний художній смисл, коли інтерпретується як пізнавальний прийом. Адже пізнання сутності одного предмета не обов'язково має набирати кінцевої форми уявлення про якийсь інший предмет, відтворивши який, можна буде здогадуватися про сутність першого. Було б необдуманим приймати інакомовність за аналогію або порівняння, досить поширені в науковому пізнанні, бо останні є зрештою пізнавальними операціями, а не результативною формою вираження знання. Навпаки, інакомовність наскрізь пронизує увесь художній процес і його продукти, забезпечуючи останнім потенціал художнього впливу і ту смислову багатоплановість, яка аж ніяк не узгоджується з вимогами однозначності, що прийнята в науковому пізнанні і засвідчує оволодіння об'єктивною сутністю предмета. Інакомовність оснований на процедурі «заміщення» і трансформування чуттєвих реальностей, що взагалі засвідчує пріоритет у мистецтві моменту практичного творення. Навіть ідея «моделювання», досить вживана нині для пояснення мистецтва, далеко не вичерпує природи даного явища. Створення моделі у всякому разі передбачає чітке уявлення про оригінал, стосовно якого вона лише і є моделлю. Тут паює однозначна співвідносність, неприйнятна для мистецтва.

Інакомовність звільняє мистецтво також від деяких заборон, обов'язкових для наукового пізнання: від заборони на домисел, який в науці відіграє суто негативну роль, а в мистецтві забезпечує свободу художній фантазії, від заборони на відхід від «фактичної» характеристики відображуваних об'єктів, тимчасом як наука приречена пояснювати всі факти, що стосуються відповідної галузі знання. Мистецтво черпає свій зміст з усього культурного середовища: і невідпорні факти й ілюзії воно однаково перетворює на матеріал дальшого формування і всупереч такій гносеологічній «некоректності» спроможне досягти загальнозначущих результатів. Тому фактографічна невідповідність створюваних ним образів тій дійсності, яка є їх вихідним матеріалом, не применшує його значення. За такою невідповідністю мистецтво має чимало спільного з іншими, насамперед виробничими, сферами діяльності. Недоречно вимагати, наприклад, щоб сокира була точним пізнавальним образом заліза, з якого зроблена. Своєю формою вона «розповідає» скоріше про того, хто її зробив, хоча цей суб'єкт в ній і не присутній чуттєво (інакомовність), і водночас містить у собі об'єктивні властивості заліза, які набули ефективно-людського вигляду. Внаслідок цього здається, ніби залізо й справді пізнане на вищому рівні своєї сутності. Однак сутність ця людська, хоча й матеріалізована в залізі, бо, поки сокира не створена, ніякий об'єктивний аналіз вихідного матеріалу не виявить в ньому ані грана «сокирості».

Мистецтво акумулює в собі цю фундаментальну особливість людської практики, її продуктивність і спрямованість у нове, завдяки чому реальне життя і його тенденції висвітлюються в численних художніх «версіях». Їх сприйняття дає змогу збагнути внутрішній смисл людського світу.

Предмет мистецтва є предметом практичного творення і формування; це ті глибинні і неосяжні надра людського досвіду, з яких черпається уся пластична сировина художньої обробки. У самій по собі

об'єктивній дійсності неможливо виділити за якимось однозначним принципом сукупність явищ і процесів, щодо якої за всяких обставин можна було б сказати, що вона є специфічним предметом художнього пізнання. Мистецтво має справу не з формами предметного буття як такого, а з предметним формуванням людського буття, з тією «розгорнутою книгою людських сутнісних сил» (Маркс), яку воно не лише читає, а й пише як один із найталановитіших авторів. В актах творчості його предметом виступає увесь людський світ (а не сама по собі людина, як часто твердять), який історично змінює свої предметні втілення та смислові визначення. Водночас мистецтво повністю належить до цього світу, становлячи форму його практично-духовного розвитку. Акумулюючи в собі досвід не тільки пізнання, а й переживання світу, воно насичується класовими, соціально-оцінними моментами і безпосередньо впливає на формування світоглядних установок, без яких немислимий будь-який різновид діяльності. На відміну від наукового пізнання, предмет і наслідок якого — знання належать до різних полюсів гносеологічного відношення, мистецтво продукує такі «форми відображення», які у спогляданні стають поруч зі своїм предметом, бо не так визначають, як переформовують його.

Ми бачимо, як важко предмет мистецтва уподібнити до предмета наукового пізнання. Не менші труднощі виникають і при спробі дати гносеологічне тлумачення іншим характеристикам мистецтва, які загалом визначають його специфіку, — різновидам і жанрам, методам художньої творчості, формі (національній — особливо), стилю тощо. Так, не варто шукати спільне між видоутворенням у мистецтві і диференціацією наук відповідно до предметів пізнання. Різновиди мистецтва виникли не внаслідок виділення галузей дійсності як специфічних об'єктів пізнання — вони утворювалися за допомогою диференціації творчої активності суспільної людини і опанування певного матеріалу, через який ця активність діставала пластичне втілення. Так само відмінність між різними художніми методами (реалізмом, формалізмом, натуралізмом, романтизмом, класицизмом та ін.) теж не можна вивести з особливостей предмета відображення, хоча, як відомо, в гносеології метод пізнання визначається як аналог відповідної дійсності (тобто, за влучним висловом Гегеля, у кінцевому підсумку становить предмет, взятий у його чистій суттєвості).

Художні методи акумулюють у собі визначальні принципи художньої творчості, що історично виникають на ґрунті соціально-класових світоглядних установок з відповідними їм способами світовідчуття. Тому як різноманітність, так і перевага одних із них над іншими цілком залежать від історичної прогресивності, глибини й масштабності тієї суспільної і класової практики, яка є їхнім ґрунтом. Але всю цю строкату методологічну основу художньої творчості не можна звести до гносеологічного знаменника з його полярними критеріями істини і заблудження. Варто якийсь метод проголосити гносеологічно-істинним, як всі останні, якісно відмінні від нього, виглядатимуть лише різними формами і ступенями заблудження, а існування їх поряд з першим — таким гносеологічно безпідставним, що його мимоволі треба пояснювати інтересами, далекими від пізнання. Цей підхід, як показала практика, має труднощі в поясненні, наприклад, тих фактів, що міфологічне й релігійне мистецтво, пройняте «методологічним заблудженням», відіграло протягом тривалого історичного періоду, та й тепер відіграє позитивну *культурну* роль. Властива мистецтву здатність бути найбільш концентрованим виявом творчих сил людей становить самостійну цінність і забезпечує невмируще художнє значення навіть тим творам, що народилися у далекі часи завдяки неприйнятній для сучасності методо-

логії. Так звані вічні твори мистецтва — це не носії вічних істин пізнання, що, як добре показав Енгельс, здебільшого зводяться лише до банальних тверджень. Маркс підкреслював, що у певних формах художньої творчості найвищі досягнення з'являються тільки на пізнавально-обмеженій основі і стають практично неможливими якраз з прогресом реального знання².

Історія взагалі дає чимало яскравих прикладів незбігу художнього і пізнавального рівня мистецьких творів, якщо під останнім розуміти об'єктивне знання, висловлене самими творцями, а не те, що вбачають у цьому більш зрілі і метикуваті нащадки.

Що ж до форми мистецтва (а з'ясування її сутності є однією з найскладніших і найважливіших проблем естетики), то навіть у працях найбільш послідовних «гносеологістів» ми не знайдемо відвертого тлумачення її як форми пізнання і знання. По-перше, їй властива багаторівнева структура порівняно з понятійними формами вираження знання в окремих науках; вона існує як видова, жанрова, національна форма, стилістика і композиція, мова, колорит, ритміка тощо, навіть індивідуальна манера з її неповторними, але виразними ознаками. Отже, розвиток форми відбувається в широкому діапазоні — від різновидів і стилів мистецтва, що історично виникли, до унікальності особистого художнього трактування речей. До того ж в окремому творі мистецтва формальні ознаки будь-якого рівня загальності мають органічно поєднуватись, доводячи задум митця до чуттєвої конкретизації. Оскільки чуттєва даність мистецького образу є кінцевим пунктом його формального становлення, то це означає, по-друге, що елементи форми не можна відокремити не тільки від змісту, але й від матеріалу втілення, властивого окремим видам і жанрам. Форма є тією структурою, яка сплавляє життєвий матеріал з матеріалом втілення і внаслідок цього виразно виявляє себе як спосіб формування вихідної реальності, а не формулювання знання.

Із сказаного не випливає, що мистецтво чуже усякому знанню. Власне мистецька робота як практично-формуюча завжди потребує знаючого суб'єкта, а продукти її надходять у розпорядження мислячих людей, які в міру розвинутості своїх почуттів та інтелекту спроможні з споглядання і переживання художньої форми зробити для себе висновки потрібного рівня загальності. Проте, якщо висловлення загальних тверджень вважати найпершим завданням мистецтва, тоді воно виглядатиме досить неекономним способом досягнення цієї мети, якої взагалі можна швидше і легше досягти через прямиий інформаційний обмін.

Однак вимагати, щоб форма мистецтва відіграла роль знакового коду пізнавальних суджень, означало б звести її живу чуттєву тканину до категоріальних структур, як це і є в науці.

Мистецька форма утворюється не з категорій мислення, а з доцільно організованих елементів буття, які поєднуються згідно з цими категоріями. Це не те саме, як не тим є акт мислення і акт практичного творення. Інакше кажучи, художня форма не є теоретичною, а тому зберігає можливість чуттєвої ідентифікації з формами реального життя і емоційними реакціями особистості.

Зазначена відмінність досить виразно простежується на прикладі національної форми, значення якої у розвитку мистецтва і використанні його виразальних можливостей загальновідоме. Наявність цієї форми важко узгодити з розумінням мистецтва як пізнавальної діяльності, оскільки не існує і не може існувати національної форми пізнання, навіть якщо предметом останнього буде сама національна специфіка..

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 693.

Найменше припущення наявності якого б то не було національного пізнання (тут не йдеться про національну свідомість і самосвідомість) наводило б на думку про наявність національного рівня об'єктивності знання, національних істин, що обґрунтовуються вже не загальнолюдським, а національним критерієм практики тощо. Зрештою і категоріальний лад мислення треба було б визнати національним, і тоді кожна нація мала б свої «об'єктивні» закони природи і суспільства, які б, звичайно, ставила над усе, подібно до того, як віруючі різних релігій вважають реально існуючим лише власного бога. Ми бачимо, що мистецька форма протягом всього свого розвитку зберігала риси регіональної і навіть індивідуальної специфічності, однак пізнання, яке б зреклося своєї загальнолюдської форми, фатально втратило б і свою об'єктивність, тобто свій кінцевий сенс.

Історичний процес становлення спеціалізованої пізнавальної діяльності з первісної синкретичної форми освоєння дійсності мав своєю генеральною тенденцією вироблення такої структури, яка б спиралася на загальнолюдський механізм практичної і розумової діяльності. Вичленування цього механізму, що склався на ґрунті суспільної практики, і перетворення його на свідомий інструмент відображення, дістало зовнішній вияв у кризі довір'я до свідчень безпосереднього чуттєвого споглядання, оскільки воно й справді обтяжене рисами індивідуальної й ситуативної випадковості, тобто завжди здійснюється кимось і в певних умовах сприйняття, тимчасом як об'єктивний стан речей має бути незалежним від цих обставин і тому однаковий для всіх. Вирішальна роль у такому розшаруванні належить, безперечно, не якимсь кантівським апріорним формам чуттєвості, а суспільній практиці, яка завдяки своїй колективності і здатності до продуктивного відтворення вичленовує в усьому багатстві індивідуально сприйманого загальнозначущі й об'єктивні константи, що забезпечують спільність дій людей і їх ефективне взаєморозуміння.

Практична доцільність і суспільне функціонування всієї чуттєвої сфери призвели до того, що довір'я до стихійної очевидності поступилося місцем опорі на істинність, котра здобувалася вже непрямо, а через доведення і підтвердження, покликаних відшукувати у швидкоплинній позірності (чуттєвій і умоглядній) сталу, суттєву, об'єктивну основу речей. Тому не дивно, що об'єктивність у своєму найвищому вияві — закономірності — отримувала найбільш адекватну репрезентацію не в чуттєвій сфері, а в мисленні і в тих його спеціалізованих структурах, які фіксували відображуване у формі загальності й необхідності.

Пізнання у власному розумінні слова стає фактом лише тоді, коли істинність усвідомлюється як проблема, розв'язанням якої воно й має бути. Його фундаментальна потреба впливає з того, що «ні природа в об'єктивному значенні, ні природа в суб'єктивному значенні безпосередньо не дана людській істоті адекватно»³. Пізнання і стало тією «хитрістю розуму», яка здобуває цю адекватність, але опосередковано. Такою опосередковуючою формою виступає мислення, що забезпечує індивідам можливість суб'єктивно існувати «для себе», перетворюючи у «внутрішній світ» все що існує зовні. Причому, якщо, з одного боку, процеси мислення становлять частину або сторону власного буття індивіда, то, з другого боку, за своєю «конструкцією» вони надіндивідуальні, виражають тотальність людського суб'єкта і його відношення до об'єктивного буття взагалі.

Отже, мислення є й властивістю людського існування і формою осягнення всього позалюдського. Ця двоплановість його статусу не зав-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 588.

жди мала чітке філософське усвідомлення, хоч є принципово важливою для розуміння різних площин функціонування мислення: у продуктивних формах практичного цілепокладання й свідомості, де мислення вплетене в сам устрій людського світу, і у пізнанні, де воно протистоїть світові як його свідоме відображення.

Протилежність сторін пізнавального відношення має ту принципову особливість, що на відміну від будь-якої реальної взаємодії, пов'язаної з обміном визначеностями, вона супроводжується постійним протиставленням чистої об'єктивності (матеріального) і чистої суб'єктивності (ідеального). Неважко зрозуміти, що тільки внаслідок такої поляризації пізнання в кінцевому підсумку є відображенням дійсності. Проте, коли до неї зводити увесь реальний пізнавальний процес, тоді важко зрозуміти його активну природу і уникнути висновку в душі споглядального розуміння відображення як пасивного сприйняття і впорядкування зовнішніх вражень. Адже насправді пізнавальна діяльність здійснюється індивідами і, як усяка інша суб'єктивна діяльність, має свою мету, свої мотиви й здійснюється в реально обмежених обставинах. Вона включена в контекст життя і ним орієнтована, однак (і це головне) її результатом у кінцевому підсумку має бути не покладена мета, а відображена дійсність.

Отже, специфіка цієї діяльності полягає в тому, що вона реалізує таку суб'єктивну мету, змістом якої може бути лише щось абсолютно незалежне від усякої мети — об'єктивність. Остання не створюється суб'єктивною дією, хоча індивіди нею діяльно оволодівають, вона абсолютно первинна, а тому відповідати їй може тільки такий особливий суб'єкт, що її лише відображає. Справді, прийняти в себе об'єктивне як щось цілком потойбічне самому собі спроможний тільки суб'єкт, який сам перебуває не в об'єктивних вимірах, існує не «там» або «тут», а взагалі позбавлений просторово-часових обмежень, тобто становить лише *форму* відображення усього дійсного.

Таким *гносеологічним суб'єктом* виступає усупільнене людство, репрезентантом якого у його найвищій загальності є мислення і його категоріальні форми, зумовлені фундаментальними основами практичного способу людського буття, а не тими або іншими історично минулими рисами практики всередині диференційованих людських колективів. У цьому суб'єкті реальне людство з усіма його градаціями зводиться до рангу безстороннього володаря об'єктивного змісту дійсності. Це кінцева інстанція, на рівні якої спрямовані на предмет пізнавальні і практичні зусилля людей, звільняючись від усяких особистих рис, набувають чистоти як позалюдська (об'єктивна) суть справи. Тільки на цьому рівні продукти мислення можуть претендувати на атрибут істинності.

Особливості гносеологічного суб'єкта пов'язані з тим, що він і один, і єдиний, отже, вільний від конвенціональних умов і обмежень, втілюючи найвищу міру історично досягнутого розвитку пізнавальних і практичних можливостей. Тому й істини, якими він «володіє», є істинами щодо всього людства, а не його окремих «частин», і вони не втрачають своїх переваг загальності від того, що не відомі якимось локальним культурам і не функціонують в практиці й свідомості їхніх носіїв. Важливо те, що в принципі вже існує практика, яка доводить і втілює в життя певні свідомі висновки й положення. Ким би і де б ця практика не здійснювалась, з якими б приватними цілями і непізнавальними інтересами не перепліталась, — щодо гносеологічного суб'єкта вона має лише значення каналу, через який продукти мислення ідентифікуються з незалежною від них об'єктивною реальністю. Значення практики в тому й полягає, що природний процес вона відтворює відразу ж як загальнолюдський, а людським діям надає природно-об'єктивного характеру.

Гносеологічний суб'єкт є втіленням безсторонності, оскільки цілком зосереджений на об'єктивному змісті: для нього всі визначення, які «дає» він сам, мають виступати як об'єктивні характеристики предмета. Цьому останньому з його боку не протиставиться ніякий власний зміст, втілений у поставленій життєвій меті. Тому, строго кажучи, гносеологічний суб'єкт не здатний схибити — хибують реальні люди, яким поряд з історичною обмеженістю пізнавальних можливостей властиво також переплутувати бажане з наявним. Усвідомлюючи це, люди й прагнуть надавати своїм пізнавальним продуктам форми безсторонності (загальності й необхідності), прийнятної щодо гносеологічного суб'єкта.

Зі сказаного випливає, що гносеологічний суб'єкт існує як абстракція, позбавлена численних людських ознак і здатностей: цілепокладання, чуттєвості, емоцій, потреб, інтересів, волі, ідеалів і навіть тілесності. Внаслідок цього він протистоїть дійсності як форма своєму змістові, а не як реальність — реальності. Підміна цією абстракцією живих, тілесних суб'єктів у непізнавальних сферах означала б впадання в крайності гносеологізму, якими зумовлені кардинальні суперечності деяких філософських концепцій. Водночас, вважати цю абстракцію суцільною фікцією, ілюзією, ставлячи на її місце індивідуального, «життєвого» суб'єкта, наскрізь пройнятого буденною інтенціональністю, як це роблять численні різновиди суб'єктивістської філософії (екзистенціалізм, феноменологізм та ін.), — все одно, що рішуче заперечувати саму можливість об'єктивно-істинного знання, зречатися тих форм, через які «живому» суб'єкту стає доступним зміст, що не залежить від волі й свідомості людини та людства. Проте суть цих крайностей полягає не у питанні про те, яким має бути справжній суб'єкт і як слід його уявляти теоретично, а в тому, що пізнання у власному розумінні і особливо у своїй науково-теоретичній формі є таким взаємовідношенням реальних суб'єкта і об'єкта, яке неминуче загострюється до абстрактної і абсолютної протилежності мислення й буття. Розуміння цієї протилежності не як способу життєдіяльності реальних людських суб'єктів, а як необхідного моменту її — один із важливих результатів Марксової критики гегелівського і всякого іншого гносеологізму.

Тому треба бути завжди свідомим того, що гносеологічний суб'єкт пізнає дійсність не сам по собі, проте тільки він найповніше виражає дійсну тенденцію пізнання, оскільки останнє спеціалізувалось як особлива діяльність. Розвиток людського знання від буденного некритичного досвіду до такого стану, коли його суб'єктом стає усупільнене людство, у строгішому значенні є перехід в найбільш адекватну для нього форму існування і вираження, до усвідомлюваної об'єктивності знання. І якщо цей перехід здійснюється насамперед у науці з властивою їй структурою і дисципліною міркування, то це лише доводить, що форма науки, принаймні для сучасного розвитку духовної культури, є також найдоконалішою формою організації знання.

З наведеної короткої характеристики гносеологічного суб'єкта можна вже зробити висновок про його істотну відмінність від суб'єкта естетично-художнього відношення до дійсності. Спробуємо виділити хоч би деякі риси останнього, що стосуються розглядуваної проблеми.

Естетичний суб'єкт дістає своє визначення і посідає центральне місце у системі відношень, що виходять за вузькі рамки абсолютного гносеологічного протиставлення свідомості і буття. Він не є окремою стороною в антитезі матерії і духу, бо йому однаковою мірою притаманні риси матеріальності і духовності. Цей суб'єкт — не усупільнене людство, а *колективізований індивід*, до якого реальність надходить не лише як відображений ним зміст, а й як його власне «буття в реальності» (природній і суспільно-історичній), отже, також і як міжсуб'єктні

зв'язки. На відміну від гносеологічного суб'єкта він не один (подібно до мислення), не позбавлений самості (свого «я») і протистоїть світові та подібним до себе суб'єктам життєдіяльно, в усьому спектрі своїх специфічних чуттів, потреб, бажань, цілей тощо. Він конститується духовно-практичним способом, як своєрідний мікрокосм у макрокосмі суспільного життя і його предметних атрибутів, тобто у сфері колективно створюваної культури.

Якщо в межах гносеологічного відношення інтегроване у мисленні людство стикається з чистою, позалюдською об'єктивністю, то естетичний суб'єкт «акредитований» всередині певної людської спільності і тому має справу з світом, де чистота об'єктивності вже не конкурує з людськістю. У ньому репрезентовано зміст, який народжується на стикові двох світів: індивідуального (особистого) і суспільно-колективного.

Визначення естетичного суб'єкта як індивіда, звичайно, не має на меті ототожнити його з емпіричним буттям окремої людини. Цей особливий індивід становить таку теоретичну абстракцію уособленої колективності, в якій вилучено саму форму і механізм згортання суспільності в індивідуальність. Отже, поняття естетичного суб'єкта є узагальненням того духовно-практичного процесу, в якому зовнішні суспільно-предметні реальності трансформуються в реальності внутрішні, індивідуально-психічні, стаючи тим самим духовним «неорганічним тілом» людини. Естетичний суб'єкт і є носієм цієї специфічно людської здатності психічно акумулювати зовнішній світ у всій його предметній натуральності.

Як і всяка індивідуальність, естетичний суб'єкт має багаторівневу структуру: він обіймає і приводить до єдності більш або менш повно всі шари людського буття — суспільність як таку (загальнолюдськість), різні форми колективності (національну, класову, групову тощо) і, нарешті, індивідуальну своєрідність з усіма притаманними їй психологічними ознаками. Тобто він існує водночас і як людина, і як член історичної спільності, і як особистість з власним життєвим шляхом і неповторним досвідом.

Завдяки цій ієрархії індивідуальність виступає такою унікальною формою, через яку: суспільство існує «для себе» (свідомість), індивід як особисте «я» теж існує «для себе» (самосвідомість), суспільство існує для індивіда, а останній практично і цілісно виявляє себе як тотальність людського способу життя⁴. Справді, суспільний зв'язок, прирівнюючи індивідів у певному значенні, такою ж мірою і відрізняє їх особистісність. Індивіди ототожнюються як виконавці відповідної суспільної функції, об'єднуючись безособовою «суттю справи», і водночас кожна з цих численних функцій є тільки окремою реалізацією індивідуальності, потребує лише її «при-сутності», її «бування» у певній якості.

Органічні суспільні взаємини індивідів були б неможливими на особистому рівні, якби не виробився особливий внутрішній механізм такої присутності одних в діяльності інших і взагалі «бування» у всіх можливих якостях. Цей механізм утворився як здатність до психологічного «переміщення», ідентифікації, перенесення особистості, співпричетності (існують численні назви цього феномена), що робить індивіда справді всюдисущим, тотальним, зберігаючи водночас його особливість. Таке перенесення не є ні суто умоглядним, ні зовнішньо практичним актом, — це духовно-практичне перевтілення, вияв спроможності особистості вживатися в реальні й предметні обставини діяння інших суб'єктів, не втрачаючи власного «я». Зрозуміло, що суб'єктивним ефектом такого

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 549.

перевтілення в можливу ситуацію може бути не практична реакція чи безпосередня зовнішня рецепція, а внутрішнє самопочуття і переживання.

Той психічний процес, який предметну і колективно організовану діяльність індивіда переводить у духовне і далі трансформує її у інтимно-суб'єктивне самопочуття, є безперечно визначальним для характеристики естетичного суб'єкта. Особливість цього процесу полягає у тому, що він інтеріоризує практично даний зовнішній світ, включає його у сферу внутрішнього життя особистості, а не лише дає його пізнавальний відбиток. Ця «внутрішня практика» є аналоговим подвоєнням практики зовнішньої в матеріалі людської психіки, або, з суб'єктивного боку, перетворенням зовнішніх дій і відчуттів у різновид внутрішніх станів. Адже психічні процеси не зводяться до ідеальних феноменів; в певному розумінні вони становлять особливий субстрат, на якому відтворюються всі елементи реальної взаємодії між суб'єктом і об'єктом. Те, що звичайно називають психічними образами дійсності, є разом з тим і матеріалом психічної діяльності, предметом особистого «я», з тією різницею, що цей предмет на відміну від усіх зовнішніх предметів не містить у собі нічого, що не було б водночас змістом самого «я». (Людина не може бачити в предметі більше за те, що вона здатна бачити, будучи сама собою.) Отже, психіка, як це не буде парадоксально, є цілком суб'єктивною формою взаємодії суб'єкта і об'єкта.

Ця аналогова природа психіки досліджена менше за її гносеологічну функцію, хоча немає сумнівів, що її філософський (не лише психологічний) аналіз додав би чимало нового до наших уявлень про реальні прототипи таких психічних явищ і дій, як пам'ять, уява, фантазія, емоція, переживання, насолода, оцінка та ін.

На індивідуальному рівні такі психічні явища виступають одночасно і як практичні дії щодо предметів і як духовно-емоційні стани суб'єкта. Одне невідривне від іншого. Тому суб'єктивна безпосередність психічних станів є єдиним способом їх емоційно-змістового існування для самого суб'єкта. Що ж до їх пізнання, то воно не може піти далі понятійного розчленування їхньої форми. Переживання натурально можна тільки пережити — пізнати ж означає виділити відповідний об'єктивний прототип як ту сукупність суб'єкт-об'єктних відношень, яка утворила форму їх кінцевої психічної даності.

Сказане дає змогу зрозуміти принаймні дві важливі особливості естетичного суб'єкта. По-перше, йому не протистоїть якийсь специфічно естетичний предмет, з якого він вилучав би і свою власну визначеність, бо в такому разі він був би просто гносеологічним відбитком певної якості об'єкта. Більше того, специфіка естетичного суб'єкта не зумовлена навіть зовнішньою формою його чуттєвих контактів зі світом: адже естетичне сприймання не має спеціалізованих каналів, удовольняючись наявною організацією чуттєвого апарата індивідів. Лише психічний акт трансформації чуттєво сприйманого предмета у духовний предмет «внутрішнього споглядання» через включення його у накопичений індивідом колективний досвід уперше породжує феномен естетичного, як особистий стан внутрішнього переживання. Цей стан існує тільки в суб'єкті і через суб'єкт, а тому надати йому об'єктивності не можна інакше, як заново викликавши його внаслідок відтворення реальності, з якою він спочатку був пов'язаний. Таку функцію і виконує мистецтво.

По-друге, естетичний суб'єкт є таким уособленням колективності, яке досягається лише через власну чуттєво-емоційну практику. Тобто маючи загальнолюдські можливості, він актуально репрезентує лише безпосередньо засвоєний ним рівень суспільної естетичної культури. Цим самим вже передбачається існування численних суб'єктів з різними

естетичними «позиціями», що відповідають їхньому соціо-культурному становищу. Причому для кожного його «позиція» є органічним суб'єктивним виявом його життєвої практики; вона така, яким є він сам. Тому її не можна спростувати однією раціональною аргументацією — її можна лише витіснити за допомогою культурного розвитку самого суб'єкта. Отже, для останнього не існує особливого критерію практики, який би зовні підтверджував його внутрішній стан: естетична насолода є самодостатньою в своїй суб'єктивній безпосередності. Це, однак, не означає, що всі суб'єкти заглиблені у цілком автономне самовдоволення. Навпаки, їхня практика зазнає взаємного обмеження і набуває форми «конкуренції смаків», де водночас народжується і утверджується солідарність між ними як естетичний ідеал.

Тому ідеальним суб'єктом естетичного відношення, яким його прагне уявити теорія, є той, що втілює в собі естетичний ідеал певної соціальної спільності.

Проведену вище диференціацію гносеологічного та естетичного суб'єктів не слід сприймати як своєрідну спробу підстановки деяких уявних істот замість живих, діяльних людей, що пізнають і насолоджуються. Вона не менш виправдана, ніж виділення, припустімо, морального або юридичного (правового) суб'єктів, що стало вже звичним. Теоретичний аналіз будь-якої форми суспільної діяльності буде неповним без уявлення про того, хто її здійснює. І оскільки суспільна життєдіяльність людей в процесі історичного розвитку поділилася на окремі різновиди, науковий аналіз останніх неминує виробляти абстракцію діяча, що втілює в собі квінтесенцію відповідного способу діяльності. Такі абстракції істотно полегшують можливість здійснити категоріальний аналіз певної діяльності, не перетворюючи її на статичний об'єкт, а це принципово важливе щодо мистецтва, внутрішнім стрижнем якого є людська творчість.

* * *

В предлагаемой статье на основании критического анализа гносеологической концепции искусства предпринимается попытка содержательного разграничения научно-познавательной и художественной форм отражения человеком действительности. Особое внимание уделяется методологическим предпосылкам определения специфики познавательной и художественной деятельности. Сравнивая предмет, форму, методы научного познания и искусства, автор приходит к выводу, что культурно-исторический смысл художественной деятельности выходит за рамки решения сугубо познавательных задач. Этот вывод подкрепляется анализом специфического содержания категорий гносеологического и эстетического субъекта.

Релятивістська фізична теорія і реальність

В. Л. ХРАМОВА

З розвитком пізнавального процесу ускладнюється логічна реконструкція емпіричного матеріалу, стає дедалі абстрактнішою математична символіка фізичних теорій, що звільняються від антропоцентризму. Це актуалізує аналіз проблеми аналізу співвідношення концептуального апарата теорії і поданої у ній реальності. Безперечно, релятивістська фізика з її могутніми логіко-математичними засобами і досконалою експериментальною технікою адекватніше відображує реальність, ніж Ньютонова механіка, що ідентифікувала свою концептуальну схему з чуттєво сприйманою емпіричною дійсністю. Але з філософського погляду обґрунтувати об'єктивність теорій А. Ейнштейна значно важче.

Щоб відповісти на питання про те, що репрезентує релятивістська фізична теорія, потрібно, на нашу думку, з'ясувати генезис спеціальної і загальної теорії відносності під кутом зору гносеологічних закономірностей переходу від емпіричного до теоретичного¹.

У побудові теоретичних систем сучасної фізики широко застосовується метод математичної гіпотези. За цим методом, на досліджувані явища екстраполюється з певною модифікацією математична форма законів найближчої предметної галузі. Перебудова вихідного рівняння зумовлює нові співвідношення фізичних величин, через що абстрактний об'єкт узагальнюваної фізичної теорії поринає у нову систему кореляцій. У зв'язку з цим він набуває іншого значення. В результаті можна одержати нетривіальну структуру, адекватну досліджуваній галузі.

Створення загальної теорії відносності методом математичної гіпотези є загальновизнаним фактом. Створення спеціальної теорії відносності інтерпретується по-різному. Наприклад, неопозитивізм виняткову роль у генезисі цієї теорії відводить дослідів Майкельсона-Морлі. Глушачення теорії як логічно завершеної системи, різні структурні рівні якої мають однакове інформативне навантаження, спричиняється в такій ситуації до певної тенденційності щодо встановлення етапів відкриття. Про це свідчить хоча б лист Ейнштейна Давенпорту від 9.ІІ 1954 р. «Коли я розвивав свою теорію,— пише Ейнштейн,— результат Майкельсона не зробив на мене помітного впливу. Я навіть не можу пригадати, чи знав я про нього взагалі, коли писав свою першу працю з спеціальної теорії відносності (1905 р.). Пояснити це можна так, що із загальних міркувань я був твердо переконаний у тому, що ніякого абсолютно го руху не існує і моє завдання полягало лише в тому, щоб поєднати цю обставину з тим, що відомо з електродинаміки. Звідси можна зрозуміти, чому в моїх дослідженнях дослід Майкельсона не відігравав ніякої ролі або принаймні не відігравав вирішальної ролі»².

Отже, є підстави вважати, що не лише під час становлення загальної теорії відносності, але й спеціальної теорії відносності пізнання починалось немов «з середини» свого звичайного шляху. Проте, щоб

¹ Під термінами «емпіричне» і «теоретичне» розумітимемо результати двох рівнів наукового дослідження (А. А. Зинновьев. Два уровня в научном исследовании. У кн.: Диалектика — теория познания. Проблемы научного метода. М., 1964).

² Цит. за кн.: Дж. Холтон. Эйнштейн и «решающий» эксперимент. «Успехи физических наук», 1971, т. 104, вып. 2 (июнь), стор. 298.

бути об'єктивно істинним, мислення, яке випереджає живе споглядання і практику, обов'язково має реставрувати шлях пізнання об'єктивної реальності. Така «реставрація» досягається дослідною перевіркою висновків теорії. Позитивний результат перевірки доводить, що гіпотетична інтерпретація модифікованих рівнянь є науково правомірною. Внаслідок цього абстрактний об'єкт сконструйованої теоретичної моделі ретроспективно можна одержати, абстрагуючи та ідеалізуючи реальні відношення (задані на рівні експерименту) досліджуваного фрагменту матеріального світу. «...Споглядаючи природу,— писав К. Маркс,— абстрактний мислитель дізнається, що ті сутності, відносно яких він у божественній діалектиці думав, що він їх створює з нічого, з чистої абстракції, як чисті продукти мислительної роботи, яка в самій собі обертається і ніде не заглядає в реальну дійсність, є не що інше, як абстракції визначень природи...»³. Тому, хоча споглядання природи на основі її практичного перетворення в релятивістській фізиці і є лише «свідомо повторюваний (розр. наша.— В. Х.) ...процес породження... абстракцій», і абстрактні форми споглядання передують спогляданню, по суті своїй вони— тільки визначення природи, і в цьому розумінні — вторинні, похідні від об'єктивної реальності.

Отже, розв'язати проблему співвідношення релятивістської фізичної теорії і реальності можна, лише подавши цю теорію як результат абстрагуючої та ідеалізуючої роботи мислення, що виходить з дослідних даних. Спробуємо це зробити. Можна стверджувати, що під час створення теоретичних систем у релятивістській фізиці застосовується особливий різновид абстрагування та ідеалізації, який задовольняє умовам узагальнення змістових теорій на рівні відповідних формальних побудов. Він є окремим випадком так званої абстракції ототожнювання, яка полягає у нехтуванні неоднаковими властивостями предметів і одночасному вирізненні тотожних властивостей. Ці останні, мислено відокремлені від їх матеріальних носіїв, реконструюються в знанні в абстрактний об'єкт теорії.

Абстрагування загальної сукупності властивостей предметів передбачає приведення їх у відношення рівності. Тільки прирівнявши предмети одне до одного, можна вичленити те спільне, що робить їх рівними. Властивість виділяється лише в процесі аналізу сфери відношень. В основі відношення рівності лежить певна система постулатів, зокрема вимога симетричності, транзитивності і рефлексивності.

Специфіка абстракції ототожнювання може бути з'ясованою тоді, коли враховується активний, творчий характер людського мислення (яким нехтував по суті метафізичний матеріалізм). Здатність людини розрізнити та ототожнювати невіддільна від практичного оперування речами. Ефективність практичного оперування досягається застосуванням певних правил дії, завдяки яким ми можемо відрізнити істотне для нас у даній ситуації від другорядного. Формування таких правил і є неодмінною умовою абстракції ототожнювання, в ході якої виділяється клас тотожних ситуацій, де виконувані дії, що ґрунтуються на даному правилі, будуть результативними.

У релятивістській фізиці проблема створення єдиної структури для позбавленої системності сукупності чуттєвих емпіричних фактів і залежностей між ними полягає у знаходженні такого правила, з позицій якого можна порівняти і скоординувати елементи. Це правило визначається внаслідок схематизації і ідеалізації заданого класу експериментальних ситуацій.

Як відомо, теоретична синтезуюча діяльність людського мислення

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 596.

пов'язана з певним спрощенням емпіричних знань, через що з розгляду виключаються ті властивості і відношення об'єкта, врахування яких істотно утруднило б теоретичну побудову. Одним із можливих засобів спрощення і трансформації емпіричних знань є схематизація емпіричного досліду. Як «неможливо створити теорію, поняття якої не зберегли б інтуїтивного змісту і ознаки конкретного, з якого вони виникли, так само неможливо створити теорію, елементи якої не були б уже схематизовані і не мали б ознаки абстракції... Схематизація є основою будь-якої теорії»⁴.

Схематизація фактів супроводжується знаходженням інваріантів щодо досліджуваних експериментальних ситуацій, тобто ідеалізацією останніх. Але результати вимірювання однакові лише за однієї умови — вимірюванню має передувати формально введена конгруенція. Як відомо, відношенню рівності властива структура групи⁵. Звідси ототожнення заданого класу систем відліку і далі порівняння результатів вимірювань, здійснюване для того, щоб виявити загальні закономірності, є груповою операцією, яка задається групою симетрії теорії. Остання становить структуру теорії, тобто сукупність аксіом, що зумовлюють відношення, задані на множині елементів, які не визначаються у рамках самої аксіоматики. Репрезентувавши зв'язок між елементами процесу інтуїтивно знайденою формулою, ми починаємо сприймати його як ціле. А це означає, що знайдено ідеалізовану схему виділеного класу експериментальних ситуацій. Група симетрії, становлячи структуру теорії, водночас забезпечує класифікацію досліджуваних об'єктів за своїми інваріантами (мовою останніх формулюються властивості об'єктів). В результаті, інваріанти задаються чітко сформульованими формальними умовами (принципом симетрії), щодо яких можна встановити тотожність і відмінність параметрів і законів, тобто виділити властивості, стосовно яких всі реальні предмети будуть еквівалентними.

Отже, схематизацію і ідеалізацію емпіричного досвіду органічно пов'язано з абстракцією ототожнювання, на основі якої мислено реконструюється досліджуваний матеріальний предмет, перетворюючись в абстрактний об'єкт теорії. Синтез виявленої тотожності і формальних умов, щодо яких ця тотожність зберігається, забезпечує нову системну єдність речей. Цей синтез і передбачається принципом відносності.

Експериментальні факти, що підтверджують спеціальну теорію відносності, досить переконливі. Більш того, ця теорія практично застосовується у багатьох розділах сучасної експериментальної фізики. Проблема ж емпіричного обґрунтування загальної теорії відносності стоїть у наш час надзвичайно гостро.

Уже Ейнштейн бачив труднощі, що виникали під час зіставлення загальної теорії відносності з експериментом, але не надавав їм принципового значення. Ці труднощі набули характеру фундаментальної колізії в процесі розвитку теорії, оскільки цей процес пов'язаний «з парадоксальною необхідністю інтерпретувати за допомогою неоднорідного Всесвіту результати численних експериментів, які проведено у припущенні його однорідності» («Картанова проблема»)⁶.

Як методологічну основу для розв'язання «Картанової проблеми», мабуть, слід прийняти вихідний постулат концепції доповняльності

⁴ P. Destouches-Février. La structure des théories physiques. Paris, 1951, p. 72.

⁵ Див.: Г. Вейль. Классические группы, их инварианты и представления. М., 1947, стор. 30.

⁶ E. Cartan. La théorie des groupes et Les recherches recentes de géométrie différentielle. L'enseign. math., 24, 1 (1925). Цит. за кн.: Философские проблемы теории тяготения Эйнштейна и релятивистской космологии. К., 1965, стор. 92.

Н. Бора: «Як би далеко не виходили явища за рамки класичного фізичного пояснення, всі дослідні дані (evidence) мають описуватися за допомогою класичних понять»⁷. Останніми в даному конкретному випадку є поняття спеціальної теорії відносності. На думку О. З. Петрова, це означає, що при «рімановості» фізичного простору-часу «теорія має стати такою теорією, яка локально в певній лабораторній системі відліку (тепер спеціальної теорії відносності) може бути зіставлена з термінологією, поняттями і інформацією про експерименти, якими послуговується експериментатор»⁸.

Хоч застосування А. Ейнштейном методу теорії груп і інваріантів позбавило просторово-часовий опис в певному розумінні «фізичної предметності»,— воно забезпечило математичну репрезентацію досліджуваних об'єктів при досить обмеженій кількості емпіричних даних. А тому вимогу загальної коваріантності, приведену у відповідність з наявними фактами, слід вважати перспективним евристичним правилом створення теоретичних систем фізики.

Як бачимо, гносеологічні закономірності переходу від емпіричного до теоретичного в релятивістській фізиці спричинюються до певного принципу відносності (спеціального або загального), як аксіоматичного задання умов тотожності результатів вимірювання у виділених системах відліку на основі формально введеної групи симетрії, що задає структуру теорії і забезпечує класифікацію об'єктів за своїми інваріантами.

Що ж ми маємо в такому випадку? Тотожність об'єктів можна виявити лише в процесі їхнього вимірювання за допомогою приладів конкретного експерименту. Але звідси випливає, що група симетрії, яка задає принцип відносності і яку породжено способом ототожнення досліджуваних об'єктів, є групою симетрії станів приладів. Адекватне уявлення про предмет сформульоване, по суті, мовою інваріантів групи симетрії станів приладів відповідного класу експериментальних ситуацій і тому певним чином виражає схему експерименту.

Це положення винятково важливе з філософського погляду. Істинне уявлення про матеріальний предмет у фізиці, здавалося б, максимально звільнене від антропоморфних елементів, проте воно не тотожне матеріальному предметові, взятому ізольовано від практичної ситуації. Воно задається вичлененням інваріантних відношень даного класу експериментально-вимірювальних процедур. Тому теорію слід розглядати як відображення дійсності через певну модель (схему, метод) виділеної галузі чуттєво-предметної діяльності. Згідно з цим матеріалістичне розв'язання питання про статус абстрактних сутностей фізики полягає не в постулюванні абсолютної тотожності матеріального предмета його уявленню, а у визнанні існування предмета поза свідомістю, в предметно-матеріальній практиці людства. Уявлення про матеріальний предмет відповідає дійсності тоді, коли є можливість активно відтворити відповідний матеріальний корелят, спираючись на загальні форми мислення і мови, в яких це уявлення закріплене, і певну експериментальну ситуацію. Інакше кажучи, абстрактний об'єкт знання стає реальним там, де є можливість матеріально опередметити його, виділивши в експерименті.

Констатація практичної природи пізнавального процесу у сучасній фізиці здійснюється у руслі марксистського розуміння ідеального. У світлі ідей К. Маркса практичне і теоретичне осягнення матеріального світу є відображенням об'єктивного через суб'єктивне і об'єктивізацію

⁷ Н. Бор. Атомная физика и человеческое познание. М., 1961, стор. 60.

⁸ А. З. Петров. Построение теории гравитационных волн и физический эксперимент. У кн.: Методологические проблемы теории измерений. К., 1966, стор. 66—67.

суб'єктивного у практиці. Це означає, що відношення суб'єкта до об'єкта опосередковане практичною діяльністю та її цілями.

Окремі здогадки про конструктивний характер ідеального висловлювали видатні мислителі минулого Б. Спіноза, І. Кант. За Спінозою, збагнути сутність предмета можна лише в процесі його створення; «досконале» визначення предмета забезпечує, власне, метод відтворення конкретної чуттєвої даності⁹. Історично прогресивним було також кантівське тлумачення змістовного поняття теоретичного природознавства, незважаючи на усю хибність трансцендентального ідеалізму, з яким воно пов'язане. У Канта вироблений схематизм розсудку діє як метод відтворення в процесі предметно-матеріальної діяльності чуттєвого образу «речі в собі»¹⁰.

Відзначимо, що цього висновку дійшов відомий сучасний вчений, основоположник так званої генетичної психології Жан Піаже¹¹, праці якого високо цінував Ейнштейн. Піаже ставить питання: на чому ґрунтується розвиток інтелекту? І відповідає — на можливості знаходити інваріантні характеристики у певній галузі операцій, а також фіксувати відповідні співвідношення за допомогою адекватних мислених зображень. В результаті наша мислена картина світу співвідноситься зі світом самим по собі лише остільки, оскільки структурно впорядковує відносно інваріантні «конструкції» в нашому практичному досвіді. Як тільки ця картина створена, вона впливає на безпосереднє сприйняття, зумовлюючи його витлумачення. Кожну зовнішню дію ми сприймаємо через призму даної сукупності уявлень. Це нерідко вводить в оману, бо спричинює догматичну віру у певну систему уявлень. Насправді ж наше розуміння того чи іншого фрагменту дійсності пов'язане лише з певною ділянкою досвіду і є моделлю, що пояснює інваріантні характеристики останнього. При появі принципово нових фактів, які неможливо втиснути у створену схему, модель може бути замінена іншою. Пізнавальні структури, що відповідають різним рівням розвитку інтелекту, Піаже подає як інваріанти відповідних груп перетворень, послуговуючись методом теорії груп.

Дослідження інтелектуального розвитку в онтогенезі, проведені Ж. Піаже, мають велике значення для розуміння генетичного походження наукових знань. Інтелектуальне бачення у фізиці на даному етапі її розвитку є певною абстракцією загальної структури інваріантних взаємозв'язків у заданому класі експериментальних ситуацій (які включають і безпосереднє сприйняття).

Теорія, що пояснює відносні інваріанти у різних рухах при врахуванні різних перспектив, є адекватною вихідній ділянці нашого чуттєво-предметного контакту зі світом і деяким іншим ділянкам, які строго визначити на даному етапі не можна. Наукове знання — не простий підсумок минулого досвіду, воно визначає нашу практичну діяльність по перетворенню світу, а тому має передбачальну силу.

Виникає питання, чи можна стверджувати, що ідеалізації релятивістської фізики, в основі яких лежить теоретико-групове уявлення структури фізичної теорії, є лише визначенням процедур вимірювання, а теорія — тільки системою методу, що пропонує певні операції запровадження цих ідеалізацій? Звичайно, ні. Ті самі компоненти знання вказують і на об'єктивний смисл ідеалізацій науки. Річ у тому, що метод перетворення природного матеріалу може бути дійовим лише за

⁹ Див.: Б. Спіноза. Избранные произведения, т. 1, М., 1957, стор. 352.

¹⁰ Див.: И Кант. Соч., т. 3, М., 1966, стор. 223.

¹¹ Див.: Ж. Пиаже. Избранные психологические труды. М., 1969; Дж. Х. Флейвелл. Генетическая психология Жана Пиаже. М., 1967.

умови певної відповідності форми діяльності суб'єкта формі зовнішнього предмета, на який цю діяльність спрямовано. Тому потрібно предметно інтерпретувати знання, одержуючи опосередковане предметно-матеріальною практикою суб'єкта уявлення про «буття саме по собі». Досить вдало характеризує цю ситуацію у фізиці американський фізик Р. Фейнман. Спiniaючись на властивостях симетрії фізичних законів, він пише: «Одна з них (властивостей.— В. Х.) полягає в тому, що один атом можна замінити іншим, того самого типу, і це ніяк не позначиться на будь-якому явищі. Дозволено спитати: «А що означає одного типу?» І мені лишається тільки відповісти, що однотипні атоми можна замінювати один одним без будь-яких наслідків! Чи ж не правда, створюється враження, що фізики весь час займаються якоюсь нісенітницею? Атоми бувають різних типів, і якщо ви заміните один атом іншим того самого типу, то нічого не зміниться,— і ми ніколи не вийдемо із зачарованого кола. Але справжній смисл нашого твердження полягає в тому, що атоми одного типу існують, що можна знайти такі групи чи класи атомів, у яких заміна одного атома іншим не буде мати ніякого значення»¹².

Практично ефективна релятивістська фізична теорія дає нам цілком певне знання про об'єктивну реальність. Вона стверджує, що в природі об'єктивно існують предмети, ототожнювані заданим способом у виділеному класі експериментальних ситуацій. Далі теорія фіксує властивості і відношення цих предметів, виявлювані під час вимірювання. Цим самим вона забезпечує досить повне відображення тієї ділянки матеріального світу, з якою ми контактуємо. Це відображення істинне в прийнятому діапазоні. В даних межах теорія виступає як система пояснення.

Положення діалектичного матеріалізму про те, що теорія в певному аспекті — форма (схема, метод) активної людської чуттєво-предметної діяльності, спосіб відображення матеріальної дійсності, що підлягає перетворенню, долає обмеженості операціоналізму, логічного позитивізму, метафізичного матеріалізму у розумінні даного питання.

Основна теза операціоналізму, що ґрунтується «на строго емпіристській» позиції, полягає в тому, що теоретичне поняття синонімічне відповідному ряду експериментальних операцій. П. У. Бріджмен пише: «Під будь-яким поняттям ми розуміємо не що інше, як ряд операцій, поняття є синонімом відповідного ряду операцій»¹³, «операції... є справді фізичними поняттями, ці поняття можуть бути визначеними тільки в ряді справжнього експерименту»¹⁴.

За такого підходу дві органічно злитих функції теорії: зазначення способів пізнання об'єкта дослідження в конкретній системі практики і зазначення самого об'єкта дослідження, виявленого в цій системі практики,— штучно розриваються; перша протиставляється другій. Наведена операціоналістська теза повністю не була прийнята навіть логічним позитивізмом, бо зумовлювала зовсім безглуздий висновок: якщо відсутній вказаний ряд операцій, зникає фіксована поняттям предметна характеристика.

Проте два принципи операціоналізму, сформульовані в адекватнішій формі, звичайно близькі до ідей логічного позитивізму. Це такі: 1) значення терміна операціональне. Воно зумовлене операціональними критеріями його застосування, тобто перевірювальною операцією та її ефектом; 2) щоб забезпечити однозначність, кожний термін треба ви-

¹² Р. Фейнман. Характер физических законов. М., 1968, стор. 97—98.

¹³ P. W. Bridgman. The Logic of Modern Physics. New York, 1951, p. 5.

¹⁴ Ibidem, p. 7.

значити через одну операцію. Але глибший логічний аналіз наукового знання, як відомо, виявив неспроможність ідеї редукціонізму, спростувавши тим самим вихідні принципи операціоналізму, споріднені логічному позитивізму.

У фізиці ми маємо справу не з формально несуперечливими, абстрактно логічними системами, а з системами, емпірично інтерпретованими. Кожна з них є методом побудови емпіричного образу досліджуваного фрагменту об'єктивної реальності в заданій експериментальній ситуації. Це означає, що в строго визначених умовах експерименту на основі певних теоретичних розрахунків можна отримати деяку чуттєву даність, зіставлювану з «первісними поняттями» (за термінологією А. Ейнштейна) теорії. Отже, фізична теорія може бути дійовою, якщо містить емпіричні умови свого застосування.

Проте метод не тотожний тій чуттєвій даності, на одержання якої він спрямований. Тому в концептуальних системах сучасної фізики обов'язково містяться «неспостережувані сутності» і «приховані причини». Водночас, як ідеалізована схема експериментальної діяльності, спрямована на практичне одержання об'єкта, фізична теорія відповідає на питання, який саме матеріальний предмет, взятий у конкретній сукупності властивостей і відношень, може бути виявлений стосовно описаного набору практичних операцій.

Прихильники так званого синтаксичного позитивізму (Карнап, Франк та ін.), враховуючи, що теоретичні терміни мають лише часткову непряму емпіричну інтерпретацію через логічні зв'язки з термінами спостереження, постулюють їхню осмисленість відповідно лише до того, якою мірою їм властиві емпірично сприймані ознаки. Порочність цієї концепції — в позитивістському, вузько-емпіристському тлумаченні знання як сукупності висловлювань про чуттєво дане. Надемпіристська ж сфера теоретичного змісту трактується як певна формальна структура (результат конвенції), привнесена зовні в емпірично дане. Цим самим синтаксичний позитивізм поступається традиційному конвенціоналізмові, згідно з яким поняття, а отже, і логічно замкнені понятійні системи — теорії — є продуктами довільних угод, що не мають об'єктивних корелятивів. Одній понятійній системі надається перевага над іншою тільки із міркувань зручності.

Безперечно, у виборі основоположних понятійних або мовних елементів даної концептуальної системи є певний конвенційний момент. Конвенційний — в розумінні свободи, а не довільності вибору. Причому свобода ця детермінована об'єктивною реальністю, яку дано в експерименті. Задання групової структури релятивістської фізичної теорії, з одного боку, ґрунтується на визначенні принципу відносності, що має фізичний смисл; з другого — пов'язується з дослідом через аналітичні структури, що спираються на вимірювання. Свобода вибору зумовлена також усім попереднім досвідом пізнання об'єктів, який виражений у логічній формі і від якого відштовхується дослідник у пошуках нового. Проте, навіть якщо врахувати все це, лишається деяка кількість «ступенів свободи» щодо «підбору» теоретичного апарата для виділеної сукупності явищ. Можливі способи опису, пояснення та передбачення нових фактів конкурують між собою. Перевага надається тому з них, який виявляється найперспективнішим при експансії в галузь невідомого, що стає очевидним під час розширення експериментальної ситуації. Конвенціоналізм не розуміє цієї багатосторонності процесу узгодження теорії з емпіричними даними, що поступово скорочує кількість «ступенів свободи».

Нарешті, ще про одну крайність у розумінні гносеологічної природи фізичної теорії — про її метафізично-матеріалістичне трактування.

Метафізичний матеріалізм, подібно до операціоналізму, штучно розриває дві зазначені вище функції теорії, протиставляючи другу з них першій. Абстрактний об'єкт теорії виступає при цьому лише як «ідеальний предмет», який жорстко фіксує «структуру» матеріального предмета. Але такий підхід багатий на цілий ряд нерозв'язних труднощів. Він не дає можливості відповісти, зокрема, на такі питання.

1. Як переконатися, що ідеальний предмет — фіксація структури матеріального предмета? Порівняти їх неможливо за межами нашої практично-пізнавальної діяльності. Тому питання — «Формою чого є ідеальний предмет як жорстко фіксована форма?» у відриві від людської діяльності позбавлене смислу.

2. Чому той самий матеріальний предмет різні теорії відображають неоднаково?

Перелік питань можна було б продовжити.

Звичайно, фізична теорія — не лише форма предметно-матеріальної діяльності людини (в нашому випадку — експериментальної). Вона виконує насамперед відображувальну функцію, в чому полягає запорука її дієвості. Але здійснюване нею відображення діяльне, цілеспрямоване, практично ефективне. Метафізика вирізняє з сукупності понять про дійсність якесь одне поняття і надає йому значення норми для усіх інших. За такого підходу можливий «зріз» матеріального предмета, внаслідок якого він стає об'єктом чуттєво-предметної і ідеальної діяльності людини, перетворюється в абсолютну «річ», у «буття взагалі». Цим самим значно збіднюється наукова картина світу, тому що одні ідеальні сутності, що функціонують як знаряддя її побудови, виключаються, тимчасом як іншим надається перевага.

Аналіз гносеологічних закономірностей генезису теоретичних систем у релятивістській фізиці показує, що створення теорії — передусім ідеальне опредмечування виділених експериментальних ситуацій, конструювання абстрактного об'єкта, стосовно якого чуттєво сприйняті факти у конкретній системі практичного досвіду набувають системної єдності. І лише предметна інтерпретація створеного творчою активністю людського розуму абстрактного об'єкта окреслює матеріальний предмет дослідження у виділеній сукупності властивостей і відношень.

Згідно з цим фізична теорія в гносеологічному розумінні постає як: 1) система методу — пряме ідеальне уявлення доцільної предметно-матеріальної діяльності суб'єкта в заданому класі узагальнюваних експериментальних ситуацій; 2) система пояснення — непряме, опосередковане предметно-матеріальною діяльністю суб'єкта в заданому класі узагальнюваних експериментальних ситуацій уявлення про матеріальний предмет «самий по собі», який існує об'єктивно.

* * *

В статті предпринята попытка представить теоретическую систему релятивистской физики как результат абстрагирования и идеализации реальных отношений (заданных на уровне эксперимента) исследуемого фрагмента материального мира. Рассмотрен особый вид абстрагирования и идеализации, удовлетворяющей условиям обобщения содержательных теорий на уровне соответствующего формального построения — группы симметрии, задающей структуру теории и обеспечивающей классификацию объектов по своим инвариантам. В итоге обосновывается, что релятивистская физическая теория в гносеологическом плане является системой метода и системой объяснения. Статья завершается критикой крайностей операціоналізму, логического позитивизма, метафизического материализма в понимании природы физической теории.

Про наукову і технічну творчість

М. М. МОРОЗОВ, О. А. ЛУХОР

На XXIV з'їзді КПРС було поставлене завдання «прискорити темпи науково-технічного прогресу шляхом всебічного розвитку досліджень в найбільш перспективних галузях науки і скорочення строків впровадження результатів наукових досліджень у виробництво»¹. Здійснення цього завдання можливе за допомогою багатьох засобів, серед яких важливе місце посідає творча активність широких мас раціоналізаторів і винахідників, інженерно-технічних працівників і учених.

Зростає значення активності і творчості в діяльності людини зумовлює потребу вивчати їх як на емпіричному, так і на теоретичному рівні. Тому останнім часом цій проблемі чимало уваги приділяється з боку науковців різних фахів. Але поки що в пізнанні процесів науково-технічної творчості робляться лише перші спроби. У більшості надрукованих матеріалів питання творчості досліджуються ще в основному на емпіричному рівні. Що ж до теоретичного їх вивчення, то в ньому особливо відчувається розрив між теорією і практикою.

Перш ніж схарактеризувати науково-технічну творчість, з'ясуємо філософські аспекти цієї проблеми, зокрема питання творчої активності свідомості.

Філософські засади творчої активності свідомості були докладно подані в працях основоположників марксизму-ленінізму. К. Маркс ще в «Тезах про Фейєрбаха» відзначав, що матеріалізм минулого, який не визнає внеску суб'єкта у процесі відображення, внаслідок своєї історичної обмеженості не зміг піднятися до розуміння революційно-перетворюючої ролі суспільної практики. Домарксівський матеріалізм брав об'єкт як такий, суто споглядально, поза зв'язком з практикою. Тому пізнання розглядалось ним переважно як пояснення, а не як творча зміна світу людиною, у ході якої остання здійснює свою мету й ідеї.

В. І. Ленін, на противагу ідеалістичному тлумаченню творчості, як сушного процесу, абсолютно незалежно від зовнішнього світу, висувув і обґрунтував теорію відображення, згідно з якою творчість є процес активного відображення об'єктивного світу на основі пізнаних закономірностей, відповідно до завдань практики. «Свідомість людини», — писав В. І. Ленін, — не тільки відображає об'єктивний світ, але й зорить його». І далі: «...Світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»².

Застосування принципу активності, розвинутого основоположниками марксистсько-ленінської філософії, до аналізу процесу пізнання і мислення дозволяє збагнути обмеженість погляду, згідно з яким пізнання — простий адитивний процес відкриття і нагромадження емпіричних фактів, відкриття об'єктивних істин, законів природи, а творчість зводиться до приведення у зв'язок елементів, що існують у готовому вигляді, до перекомбінації природних об'єктів.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 269.

² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 179—180.

Зрозуміти природу творчості допомагає діалектико-матеріалістичний принцип причинності. Послідовне проведення його у психологічному дослідженні пізнання і мислення приводить до висновку, що зовнішні причини діють через внутрішні умови. «Тільки так трактуючи детермінацію пізнавальної діяльності,— підкреслює О. В. Брушлинський,— можна розкрити найголовніше в мисленні — його здатність шукати, знаходити, відкривати і створювати щось істотно нове, раніше не відоме»³.

Отже, в процесі пізнання світу людиною відбувається його активне, творче відображення, яке включає момент мисленого його перетворення. Особливості і форми відображення зумовлюють наявність певних форм творчості. Найбільш поширеним є поділ творчості на художню і наукову, кожна з яких досліджується здебільшого окремо. В умовах науково-технічної революції особливого значення набуває науково-технічна творчість, хоча традиційно розрізняється наукова і технічна творчість, кожна з яких має свої ознаки.

Науково-технічна творчість формується на основі нової діалектичної взаємодії між наукою і технікою, зближення і злиття в один процес наукової і технічної творчості. На відміну від інших різновидів творчості вона безпосередньо пов'язана з «живим» виробничим процесом, з матеріально-виробничою діяльністю людей. При цьому існуюча конкретна виробнича ситуація накладає певний відбиток на можливості вияву людиною її творчих здібностей, на рівень і напруження її творчих сил.

Досить поширена думка, що наукова творчість — це продукування нових знань, а технічна — лише застосування цих знань на практиці. Нерідко вона дістає своє відображення навіть у тому, що технічні науки називають прикладними. При цьому роль технічної творчості зводиться до фізичного втілення наукових здобутків у знаряддя праці, а сама вона розуміється тільки як ланка, з допомогою якої здійснюється зв'язок між наукою і виробництвом, як форма перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Техніка вважається пасивним наслідком науки. Такі помилкові твердження спростовуються самим життям, науково-технічним прогресом нашого часу, який породжує тенденцію поглиблення єдності науки і техніки. Стає очевидним, що технічна творчість — це також одна з форм пізнання і діяльності. Вона характеризується специфічними рисами.

Технічна творчість означає практичне створення предметного світу, тобто є працею, спрямованою на матеріалізацію наших знань щодо законів і об'єктивних ознак природних явищ, але у відмінній, ніж у природі, формі. Зауважимо, що в основному ці закони і ознаки вже вивчені в процесі наукової творчості. Щоправда, трапляються (особливо це було в минулому) випадки, коли практичне технічне застосування того чи іншого закону природи передує його науковому пізнанню.

Відмінність між науковою і технічною творчістю, в цьому розумінні, полягає в тому, що продукт технічної творчості матеріальний за своїм наявним буттям (вона реконструює світ у матеріальній формі), а наукової — ідеальний (наука відображує світ як поняття, гіпотези тощо).

У технічній творчості людина, суб'єкт не лише змінює форму того, що дано природою, а й здійснює водночас власну свідому мету, котра «як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю»⁴. Тобто саме тут виявляється творча активність суб'єкта, який матеріалізує свою мету. У цьому розумінні існує дещо спільне між технічною і художньою творчістю, яка здебільшого також переробляє матеріал природи заради певної мети.

³ А. В. Брушлинський. Психология мышления и кибернетика. М., 1970, с. 37.

аркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176.

Проте внаслідок технічної творчості не лише відображається і відтворюється природна реальність, але й будується нове — технічне середовище, яке стає якісно своєрідною умовою життєдіяльності людини і підпорядковується новим — технічним і соціальним законам. Більше того, саме технічне середовище стає об'єктом технічної творчості, закони його розвитку визначають її специфічну природу.

Ще одна особливість технічної творчості полягає в тому, що продукування матеріального об'єкта в процесі її здійснення відбувається через створення його моделі в ідеальній формі. Ця модель виникає на основі обробки чуттєвих даних і теоретичних розрахунків її компонентів. Тобто тут, як і в усякому акті пізнання, маємо рух від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення, а від нього — до практики. Отже, технічна творчість виступає як певна специфічна форма пізнавальної діяльності, має носеологічний характер. Результатом її є не лише матеріальний об'єкт (новий, технічний пристрій, або знаряддя праці та ін.), але й розширення знання людини про об'єктивний світ.

Як бачимо, саме в технічній творчості здійснюється суб'єктивуюча і об'єктивуюча діяльність людини.

Проте технічна творчість має не тільки специфічні, але й спільні з науковою творчістю риси⁵. Ці риси зумовлені в основному спільністю загальних пізнавальних закономірностей, що є одним із чинників появи терміна «науково-технічна творчість». Головною ж причиною широкого вживання цього поняття в наш час є нова форма діалектичного зв'язку між наукою і технікою, коли технічна творчість майже неможлива без наукової, остання спирається на досягнення новітньої техніки.

Науково-технічна творчість може здійснюватися різними суб'єктами дії. Ним є: робітники, інженерно-технічні працівники, науковці, які можуть виступати і як окремі індивіди, і здебільшого як певні соціальні групи — колективи.

Неоднакові рівні суб'єкта дії зумовлюють різні форми вияву науково-технічної творчості. Наприклад, робітники здійснюють науково-технічну творчість через раціоналізаторство і винахідництво, розробку різних технічних проектів, читання лекцій про передовий досвід, написання праць з питань техніки і технології, а також разом з інженерно-технічними працівниками і вченими беручи участь у науково-дослідницьких групах. В умовах соціалізму науково-технічний прогрес є їх кросом справою, якій вони всіляко сприяють. Але здійснення науково-технічного прогресу призводить водночас і до виникнення певних труднощів у науково-технічній творчості робітників. На практиці іноді буває так, що робітники стають лише кінцевою ланкою в процесі реалізації тієї чи тієї технічної або технологічної ідеї. Саме це і створює несприятливі умови для розгортання їх науково-технічної творчості. Щоб усунути таке становище, потрібно включити робітників до перших же стадій створення технічних і технологічних ідей. Це можливо зробити, організовуючи творчі бригади, в складі яких мають бути люди різних професій і різного рівня освіти.

На інших рівнях суб'єкта дії виникають свої специфічні особливості та труднощі, пов'язані з функціонуванням науково-технічної творчості. Вони можуть бути предметом самостійного дослідження.

Якщо якоюсь мірою абстрагуватися від суб'єкта дії і розглядати загальні методологічні проблеми науково-технічної творчості, то можна окреслити такі її різновиди: а) відкриття нових об'єктів, які існували

⁵ Докладніше див.: В. И. Белозерцев. К вопросу о соотношении технического и научного творчества. Зб.: Ученые записки Ульяновского государственного педагогического института, т. XXV, вып. 1, 1971.

її до того, як людина залічувала їх до сфери своєї діяльності, встановлення нових фактів науки; б) приведення даних науки в логічну систему (узагальнення, інтерпретації, висунення гіпотез, формулювання законів, теорій та ін.); в) розробки щодо впровадження наукових досягнень у практику і г) технічні та технологічні винаходи, вдосконалення.

Ці різновиди розрізняються об'єктивно: за ступенем і певною часовою послідовністю перетворення вихідної інформації; суб'єктивно: залежно від того, який внесок робить суб'єкт дії у формовану ним картину світу, від того, як він спеціалізується. Так, перші два з них є в основному справою вчених, третій — науковців та інженерно-технічних працівників, в четвертому провідну роль відіграють інженерно-технічні працівники і робітники. Розглянемо кожен із цих різновидів.

На рівні емпіричного відкриття, здавалось би, можна взагалі знехтувати впливом особистісних моментів на результат пізнання. Однак і тут відіграють певну роль якості дослідника, зокрема, його спостережливість та інші пізнавальні здібності. Первинна класифікація фактів, яка провадиться на цьому етапі, багато в чому визначається критеріями, обраними науковцем. Загалом можна твердити, що коли дані об'єкти не були відкриті одним дослідником, то вони будуть відкриті або пізнані іншим. Але при цьому слід чітко розрізняти об'єкти матеріального світу і об'єкти науки. Щодо об'єктів матеріального світу наведене вище положення справедливе майже цілком (якщо не враховувати, що час відкриття, зумовлений частково суб'єктивним моментом, може різко змінювати значимість відкриття для практики). Щодо об'єктів науки це справедливе лише для деякої константної частини інформації, решта інформації залежить від інтерпретуючого апарата дослідника. Інакше кажучи, контекст опису наукового факту слід поділити на змістовий опис і інтерпретуючу частину, яка може варіювати залежно від настанови та особистих рис дослідника.

Формулювання теорій, які приводять у певний логічний зв'язок факти науки, ще більшою мірою залежить від таких суб'єктивних моментів, як інтерпретивна здатність ученого, його інтуїція, критичність, вміння добирати найбільш адекватну модель теорії за яким-небудь обраним критерієм, наприклад, «пояснювальної простоти», «логічної несуперечливості», «гармонії і краси», «практичної корисності» та ін.

У цьому процесі неабияку роль відіграє світогляд ученого, широта і діалектичність його мислення (що особливо важливо у наш час), та вся сукупність наукового і життєвого досвіду, котрі становлять певну психологічну, часом неусвідомлену основу творчого потенціалу.

Історія науки знає приклади, коли те чи інше відкриття, як кажуть, «носілося в повітрі», тобто були створені об'єктивні умови його детермінації, і саме суб'єктивні якості того чи того вченого робили це відкриття наявним фактом. Так, на початку ХХ ст. розвиток науки вже привів до необхідності створення теорії відносності (були відомі перетворення Лоренца та інші наукові засади цієї теорії). Два видатні учені (А. Ейнштейн та А. Пуанкаре) незалежно один від одного працювали в напрямі, який неминуче вів до її формулювання. Але той факт, що його здійснив саме А. Ейнштейн, пояснюється певною мірою його особистими якостями, особливо світоглядом та стилем мислення.

Звичайно, закономірності об'єктивного світу, що визначають теорію, не залежать від особистих якостей суб'єкта. Але треба зважити на те, що в тексті, який описує, наприклад, закон всесвітнього тяжіння Ньютона або теорію відносності Ейнштейна, слід відрізнити незмінну частину (об'єктивний зміст) і спосіб формулювання теорії, її інтерпретацію, які певною мірою зумовлюються особистими якостями вчених.

Взагалі у творчому процесі треба розрізняти два етапи: пошук нової істини та її формулювання, інформація про неї. Так, Б. М. Кедров на основі аналізу відкриття Дж. Дальтоном хімічної атомістики та Д. І. Менделєєвим періодичного закону хімічних елементів показує, що в процесі наукового відкриття і під час підготовки інформації про нього можливі два різних напрями процесу мислення, іноді навіть протилежні. В першому, оскільки йдеться лише про розкриття змісту нової істини, учений може послуговуватися будь-якими формами мислення, висловлювати думки в якому завгодно поєднанні. А в другому — із усіх форм, в яких можна виразити вже знайдений зміст, вчений шукає і обирає оптимальну, яка найліпше сприяє визнанню знайденої істини ученою громадськістю⁶.

Ті, хто заперечує значення суб'єктивних моментів у процесі здобування нової істини, часто посилаються на історичні факти, коли кілька вчених незалежно один від одного робили те саме відкриття. Але зауважимо, що в процесі відкриття багато що залежить від суб'єктивних особливостей вченого, його творчих здібностей і тієї основи (емпіричні факти, структура наукової мови тощо), з якої він виходить, формулюючи дану теорію. Через це не можна беззастережно вважати, що, коли щось не було зроблено одним, то неодмінно буде зроблене іншим. Така позиція призводить до квієтизму, дозволяє заспокоюватись, тишити себе думкою, що хтось інший зробить за тебе.

Визнання великої ролі суб'єктивних моментів у процесі відкриття мають не лише теоретичне значення, але й деякі практичні аспекти. Йдеться про процес підготовки і виховання кадрів науковців, про з'ясування проблеми, яким повинен бути сучасний вчений, які саме якості мають бути притаманні йому. У цьому напрямі вже помітні певні зрушення⁷.

Відзначимо особливості третього різновиду науково-технічної творчості (наукова розробка по впровадженню досягнень науки в практику). Оскільки саме тут здійснюється перехід від наукового відкриття до його практичного застосування, то перед суб'єктом дії ставляться певні вимоги щодо його особистих якостей. Це якості, притаманні і вченому і інженерові, поєднані в одній особі на емерджентних засадах, тобто перетворені в дещо нове, зумовлене органічною єдністю, цілісністю. Виникає об'єктивна потреба в особливому суб'єкті пізнавальної дії, якою можна назвати вченим-інженером, або інженером-ученим.

Такий фахівець повинен уміти, з одного боку, знаходити конкретні зв'язки між науковими знаннями і потребами виробництва, конкретні форми, в яких відбувається процес саєнтизації виробництва, а з другого — моделювати технічні пристрої, які допомагають експериментально розв'язувати наукові завдання. Для цього йому потрібно мати ґрунтовні наукові знання і багату технічну уяву, здатність мислено «програвати» різні технічні моделі, тобто виробити особливий стиль мислення — одночасно науковий і технічний.

Процес науково-технічної розробки особливо складний, оскільки в ньому з великою гостротою відчуваються суперечності розвитку сучасної науки і техніки, їх диференціація і інтеграція. З філософського погляду його можна характеризувати як своєрідне роздвоєння єдиного на протилежні сторони і далі поєднання їх на вищому рівні.

Четвертий різновид творчості відзначається тим, що в ньому значно більшу роль відіграють фантазія, уява, моделюючі здібності

⁶ Б. М. Кедров. Научное открытие и информация о нем. Зб.: Научное открытие и его восприятие. М., 1971, стор. 26.

⁷ Див.: Е. И. Регирер. Развитие способностей исследователя. М., 1969.

конструктора, винахідника. Звичайно, властивості матеріалів, основні принципи роботи механізмів включаються як константна частина у винахід (як і на попередньому етапі) і не залежать від особистих якостей винахідника. Проте інші, певною мірою неістотні, елементи винаходу (такі, як зовнішній вигляд, колір, габарити тощо) можуть вільно варіювати і зумовлюватись творчою уявою винахідника. Вони теж можуть бути важливими для виробничо-практичної діяльності, оскільки в процесі їх опрацювання розв'язується завдання оптимізації виробництва, виробляється нова технологія, винаходиться новий технічний пристрій тощо.

Історично склалося так, що спершу неістотні елементи технічного винаходу поступово перетворювалися на більш істотні і навіть ставали об'єктом спеціального дослідження, в ході якого теж здійснювалися відкриття. Так, науково-технічна революція зробила актуальним впровадження у виробництво технічної естетики, яка шукає оптимальних зовнішніх форм, кольору, пофарбування, певних габаритів знарядь праці і її продуктів. Поява дизайну у виробництві викликала потребу в особливому фахові інженера-художника. За браком відповідно підготовлених людей функції такого фахівця виконують іноді у творчій співдружності інженер і художник.

Дослідження науково-технічної творчості має охоплювати такі кардинальні проблеми: 1) з'ясування об'єктивних умов, в яких формується і функціонує творча думка ученого, винахідника; 2) розкриття власне творчих процесів мислення і 3) встановлення, як відбувається реалізація творчої думки у сфері суспільної практики. Як відзначають Б. Кедров, С. Микулинський, І. Фролов, під впливом науково-технічної революції «основні зусилля спрямовані нині на виявлення і в самому процесі наукової творчості, і в розробці методів її вивчення тісних взаємозв'язків соціальних, організаційних, логічних і психологічних чинників»⁸.

Традиційне дослідження творчого процесу у сфері власне мислення не розкриває всієї специфіки науково-технічної творчості, яка виникає насамперед на основі потреб виробництва і реалізується в конкретних продуктах праці. Слід погодитися з Г. М. Волковим, який пише: «Між створенням нового знання (наука) і створенням нового продукту на основі цього знання (матеріальне виробництво) не існує тієї різкої межі, до якої за традицією та інерцією тяжіє наше мислення. Наукова діяльність разом з матеріально-виробничою базою становить нині загалом єдиний ланцюг, єдиний процес, який охоплює виникнення, розвиток і рух знання до свого матеріального втілення»⁹.

Зв'язок технічної творчості з виробництвом породжує в ній специфічні особливості, за допомогою яких вона відрізняється від інших різновидів творчості. Це, по-перше, облік виробничих критеріїв, які накладають низку обмежень на творчу думку винахідника або раціоналізатора. По-друге, винахідник часто виступає в ролі організатора виробництва, що ставить підвищені вимоги щодо особистих якостей винахідника, який повинен мати високі вольові і організаційські якості, знати економіку і економічну політику, розуміти соціальні наслідки даного технічного нововведення, знання інженерної і соціальної психології. По-третє, оскільки впровадження у виробництво того чи того технічного нововведення неможливе без узгодження з планово-економічними відділами підприємства, у програму реалізації завдання слід включати оцінку ступеня ризику з основних показників виробництва

⁸ Б. Кедров, С. Микулинський, І. Фролов. Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції. «Коммунист», 1971, № 4, стор. 74.

⁹ Г. Н. Волков. Соціологія науки, М., 1968, стор. 127—128.

(можливі тимчасові труднощі у виконанні плану, ступінь надійності пропонованої технології, можливі віддалені небажані наслідки, зміни в нормах техніки безпеки тощо).

Потреба зважати на всі зазначені моменти не завжди чітко усвідомлюється суб'єктом дії, але як певна психологічна настанова вони впливають на суб'єктивну сторону діяльності винахідника.

Цілеспрямована діяльність, постановка мети і наполегливе просування до неї — найважливіший вияв творчого мислення, вольових якостей і свободи особи. Але покладання не є нічим не обмеженим, абсолютно вільним актом. Воно залежить, по-перше, від законів і властивостей самих об'єктів, які вивчаються, по-друге, від соціальних умов, в тому числі від потреб суспільного виробництва. Отже, можна говорити про сукупність зовнішніх умов, які зумовлюють більшу чи меншу свободу науково-технічної творчості на даному етапі розвитку суспільства.

В. І. Ленін, вказуючи на залежність цілестворюючої діяльності людини від законів природи, писав: «Закони зовнішнього світу, природи, що поділяються на *механічні і хімічні*.., є основи *доцільної* діяльності людини». І нижче: «**ТЕХНІКА МЕХАНІЧНА і ХІМІЧНА** тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)»¹⁰.

Виходячи з цього ленінського положення, яке має величезне методологічне значення для розуміння об'єктивних основ науково-технічної творчості, можна постулювати деяке абстрактне поле завдань, окреслене законами природи (властивостями матеріалів, основними принципами роботи механізмів тощо), потребами розвитку виробництва.

Слід припустити існування певної сукупності методів розв'язання науково-технічного завдання, які також відображають властивості об'єктивного середовища, технологічні нормативи, структуру виробництва, науково встановлені критерії тощо. Отже, постановка завдання і метод його розв'язання визначаються сукупністю об'єктивних чинників, які накладають обмеження на перетворення елементів завдання, власне його розв'язання.

Постановка і розв'язання нового науково-технічного завдання містить як дискурсивні, логічні операції мислення, так і неформалізовані процеси. Найбільший інтерес для теорії науково-технічної творчості становлять останні, оскільки перші досить повно досліджені формальною логікою. У неформалізованих процесах творчості значну роль відіграють інтуїція, «осяяння», евристика. Однак, крім цих моментів, поняття «творчий процес» має включати в себе також здатність людини до розпізнання завдання і його елементів, формулювання його (постановка мети), вибір методів розв'язання, вплив світогляду психологічної настанови та інших чинників на перебіг мислення.

Продуктивне мислення є багатоступінчастим процесом, в якому, згідно з А. Матейком, можна розрізнати чотири основні стадії. «На першій індивід вирізняє проблему і вживається в неї. На другій стадії він примушує себе відмовитися від першого способу розв'язання завдання, який немов «напрошується», заради пошуку якихось інших способів. Третя стадія — це вільні умоглядні міркування. І нарешті, на четвертій стадії викристалізовується розв'язання»¹¹.

Не будемо з'ясовувати тут, наскільки правомірним є такий поділ творчого процесу, розглянемо докладніше лише етапи висування проблеми і її розв'язання, тобто першу і четверту стадії творчості, за запропованою А. Матейком класифікацією.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 157, 158.

¹¹ А. Матейко. Умовня творческого труда. М., 1970, стор. 9—10.

Уже початкова стадія, яка полягає у постановці завдання і розпізнаванні елементів його структури, потребує від суб'єкта дії великих творчих зусиль. Адже в абстрактному полі завдань існує безліч псевдопроблем, які або взагалі не можна розв'язати, або, якщо можна, то з надто великими економічними витратами. На цьому етапі доводиться мати справу з такими важливими елементами творчої діяльності, як здатність розпізнавати завдання, яке має наукову або практичну цінність, уміння коректно сформулювати його і вибрати найбільш економічний (оптимальний) метод його розв'язання. Зауважимо, що названі три моменти початкової стадії творчості — розпізнавання завдання, його формулювання і визначення методу його розв'язання — є в певному розумінні додатковими щодо один одного: досягнути проблему аж ніяк не завжди означає вміння коректно сформулювати її, а тим більше визначити найкоротший шлях її розв'язання.

Друга стадія творчості — розв'язання проблеми — передбачає детермінованість поставленої проблеми заданим середовищем окремих завдань. Об'єктивне середовище завдань істотно визначає структуру постановки і розв'язання проблеми, тобто клас завдань (визначення цілей і методів), які використовуються суб'єктом при цьому. З набору класів завдань А. Ньюелл і Г. Саймон вирізняють три головні — перетворення одного об'єкта в інший, застосування даного оператора до даного об'єкта, зменшення тієї чи іншої відмінності в даному об'єкті¹².

Якщо програма для розв'язання проблеми залишається відносно незмінною і включена у виконувану програму як її домінуючий алгоритм, то окремі завдання можуть в кожному конкретному випадку варіювати, а опис їх структури — об'єктів, операторів і відмінностей становить видозмінену частину виконуваної програми.

Однак зв'язок виконуваної програми із середовищем окремих завдань є не однозначним детермінованим, як це може видатись на перший погляд, а багато в чому опосередковується внутрішнім середовищем суб'єкта, залежить від вибору ним цілей і методів, а також від його індивідуальних особливостей щодо розпізнавання образів (відмінностей). Відзначимо, що найбільш стала частина виконуваної програми — для розв'язання загальних завдань — може також змінюватись, хоч і порівняно рідко. Отже, творчий підхід на всіх трьох етапах розв'язання проблеми може виявитися в: 1) досягненні ефективного способу опису об'єктивного середовища завдань; 2) ефективному застосуванні стереотипного класу завдань до нового середовища окремих завдань; 3) розвитку загальної програми для розв'язання завдань, що дозволять повному формулювати проблему і (або) застосувати нові методи для її ефективного розв'язання.

Останнім часом у дослідженні творчих процесів мислення набули широкого застосування кібернетичні методи, зокрема математичне моделювання творчих актів, аналіз творчості в термінах теорії інформації. Спинимось на одному з них, який стосується розуміння суті творчого процесу.

З кібернетичного погляду функціонування системи тоді називається творчістю, коли інформація, одержувана на її виходах, за певними критеріями (оригінальністю, оптимальністю) переважає інформацію, яка надходить у систему. Така система матиме здатність продукувати нову корисну інформацію. Щоб визначити критерій новизни інформації, потрібно врахувати ступінь зміни програми (методів, алгоритмів, на основі яких відбувається розв'язання завдання і введення

¹² А. Ньюелл, Г. Саймон. Моделирование человеческого мышления на вычислительной машине. У кн.: Кибернетика и живой организм, К., 1964, стор. 24—25.

в нього нових об'єктів (елементів завдання). Творчість нового може тепер полягати: 1) у зміні структури програми або 2) у введенні нового об'єкта, якого не було в попередніх умовах завдання. Якщо застосувати це розуміння до аналізу науково-технічної творчості, то перший ступінь означатиме відкриття нового прогресивного технологічного процесу, розв'язання наукової проблеми, формулювання нового методу розв'язання для даного класу завдань тощо; другий — винахід нового технічного пристрою, нового зразка продукції, механізму або істотно поліпшення попереднього, формулювання нового наукового поняття тощо. Творчість може також об'єднувати в собі як зміну програми, так і введення нового елемента задачі.

Таке розмежування творчого процесу за ступенями зміни завдання (критерієм новизни) є важливим з погляду соціальної цінності творчого процесу, а також для визначення продуктивності науковця і колективів. На нашу думку, його можна покласти в основу класифікації науково-технічної творчості.

Реалізація здобутків творчого мислення є кінцевим етапом науково-технічної творчості, її матеріалізацією в продуктах праці. Цей процес являє собою послідовний ряд різних стадій: наближене розв'язання завдання — робоча схема — експериментальна модель — пробний примірник — впровадження у виробництво. На етапі своєї реалізації і науково-технічна творчість особливо тісно зростається з виробництвом.

Реалізація науково-технічної ідеї певною мірою впливає на саму творчість суб'єкта дії. Впровадження у виробництво відкриттів і винаходів стимулює творчу діяльність, а затримка його сковує творчу ініціативу винахідника. Отже, скорочення часу «від ідеї до машини», удосконалення процесу реалізації результатів науково-технічної творчості оптимізує її та сприяє підвищенню її потенціалу, що має велике соціальне значення, оскільки прискорює темпи науково-технічного прогресу.

У процесі науково-технічної творчості відбувається цілеспрямована творча зміна світу людини, «олюднення природи» (Маркс). Щоб максимально виявити можливості цього процесу, потрібно глибше вивчати його закони, умови, за яких він є найбільш продуктивним. Таке вивчення здійснить внаслідок комплексного дослідження проблем розглянутого нами різновиду творчості методами природничих і суспільних наук.

* * *

В результате бурного научно-технического прогресса на основе качественного преобразования диалектического взаимодействия в науке и технике, сближения и слияния в один процесс научного и технического творчества возникает новый вид творчества — научно-техническое. Оно протекает во взаимодействии объективных и субъективных элементов, которые необходимо учитывать для рациональной его организации.

Этот вид творчества включает в себя такие моменты:

а) открытие новых объектов в науке, установление новых научных фактов; б) приведение этих фактов в логическую систему; в) разработки по изучению возможностей внедрения научных достижений в практику; г) технические и технологические открытия и усовершенствования. Они различаются по объективному основанию и степени вклада субъекта. В каждом из этих моментов могут функционировать различные субъекты действия. К анализу данного класса творческих процессов применимы психологический и информационный подходы. С точки зрения последнего научно-техническое творчество разделяется по степени изменения стоящей задачи (критерий новизны), что очень важно для определения его социальной значимости.

Оцінювальна функція соціального пізнання як вияв його зумовленості практикою

В. О. ВАСИЛЕНКО

Процесові соціального пізнання і теоріям, що становлять його результат, властиві ті види оцінок і форм залежності від практики, які притаманні й природничим наукам. Але, поряд з цим, до складу соціальних і філософських теорій органічно входять оцінні висловлювання, які відбивають значення досліджуваних подій, соціальних явищ і самих цих теорій з погляду матеріальних інтересів, завдань класової боротьби і життєвих прагнень окремих суспільних груп, верств, класів.

Наявність такого роду оцінок, на яких стадіях пізнавального процесу вони б не з'являлись і за допомогою яких мовних засобів не втілювалися б у теоріях, пов'язана з ідеологічною, класово-партійною природою соціальних наук.

Чим же пояснюється класово-партійний характер оцінок у соціальному пізнанні в цілому і в теоретичних побудовах суспільних наук зокрема?

Більшість філософів, які порушували це питання, схиляються до думки, що наявність класово-партійних оцінок зумовлена специфікою самого об'єкта соціального дослідження — суспільства та соціальних явищ. «Зміст природничих наук, — пишуть, зокрема, П. В. Алексеев та А. Я. Ільїн, — оскільки він зумовлений не класовим характером об'єкта їх дослідження, не партійний; зміст же суспільних наук, оскільки вони мають об'єктом свого дослідження класовий характер самого об'єкта, партійний»¹. Класовий характер суспільних відносин у суспільстві, яке має соціально-класову структуру, детермінує розвиток усіх соціальних явищ. Можливо, ця особливість де в чому ускладнює їх пізнання, вимагає системного підходу до них тощо. Але, на нашу думку, самою цією особливістю ще не можна пояснити необхідність класово-оцінного підходу в суспільних науках, адже, зрештою, сама класова структура суспільства й історичних рухів може зображатися в суто об'єктивістському, фактографічному плані. Між тим, якщо послідовно дотримуватися погляду Алексеева та Ільїна, нам довелося б заперечувати наявність у суспільних науках і теоріях власне пізнавального компонента, загальнозначущого (хоча б і суто фактографічного) змісту, що суперечило б реальній суспільній дійсності.

Власне кажучи, взагалі неможливо пояснити будь-які оцінки в пізнанні, в тому числі соціальному, виходячи тільки з властивостей об'єкта самого по собі, взятого безвідносно до суб'єкта, його практичних

¹ П. В. Алексеев, А. Я. Ильин. Принцип партийности и естествознание. М., 1972, стор. 37.

потреб і завдань. Адже цінність, що знаходить відбиття в актах оцінки, не є іманентною якістю об'єкта. Саме тому виявилися неспроможними спроби баденських неокантіанців пояснити особливе місце і роль ціннісних категорій в «науках про культуру» індивідуальною неповторністю описуваних ними об'єктів. Ідея Ріккєрта про «ідеографічний» метод дослідження в гуманітарних галузях пізнання на противагу «генералізуючому» методу дослідження у природознавстві відбивала (хоча й в абсолютизованій, переколюченій формі) певні особливості суспільних наук, зокрема історії. Марксизм, відкидаючи надумані методологічні бар'єри між суспільствознавчими і природничими науками, обстоюючи наявність спільних рис, елементів повторюваності, а отже, закономірностей у суспільно-історичних явищах, аж ніяк не заперечує незмірно більшої неповторності об'єктів соціальної теорії (подій — в історії, особистостей — у психології, злочинів — у правознавстві тощо) порівняно з об'єктами природознавчих теорій (скажімо, електронами — у фізиці, особинами — в біології тощо).

Звичайно, неповторність і несхожість об'єктів соціального пізнання (особливо різноманітність умов їхнього існування) позначається певним чином і на його ціннісному (оцінному) компоненті, а саме: оцінки тут теж мають бути більш індивідуальними і менш узагальненими, ніж предметні оцінки в природознавстві. Але сама по собі неповторність соціального об'єкта не тотожна його цінності і тому не дає задовільної відповіді на питання: чому ж, все-таки, суспільні теорії, на відміну від природознавчих, насичені класовими, партійними оцінками?

Можна було б навести як можливу відповідь на це питання слова Гегеля. Він говорив, що, звертаючись до історії, ми «всюди бачимо те, що зачіпає нас і тому збуджує наш інтерес за або проти»²⁻³.

Справді, під час розгляду історичних теорій і суспільних явищ взагалі дослідник має справу з вчинками, намірами інших людей, які або безпосередньо зачіпають і його власні прагнення та інтереси, або легко збуджують асоціативні зв'язки й аналогії з ними, а тому викликають з його боку схвалення чи осуд, позитивну або негативну оцінку. Все це наслідок тієї обставини, що співвідношення суб'єкта й об'єкта в соціальному пізнанні принципово інше, ніж у природознавстві. Якщо в останньому суб'єкт і об'єкт за самою своєю суттю чітко відмежовані один від одного, протистоять один одному, як щось взаємно протилежне, то в соціальному пізнанні між ними дуже часто існує безпосередня залежність; суб'єкт і об'єкт соціального пізнання щоразу міняються місцями, а саме: соціальне пізнання перетворюється на процес самоусвідомлення суспільства, на процес пізнання людством власного буття, форм своєї діяльності і законів розвитку. Ця особливість відносин суб'єкта й об'єкта в соціальному пізнанні пояснює нам характерне для його оцінного компонента яскраво тенденційне забарвлення і дещо наближає нас до відповіді на поставлене питання, але, все ж, не може вважатися за повну відповідь.

Зрештою, й об'єкти природничонаукового пізнання, хоча вони й чітко протистоять суб'єктові, теж не залишають його байдужим. Вони так чи інакше зачіпають його інтереси — як безпосередні, так і ширшого масштабу. В іншому разі пізнання цих об'єктів втратило б усякий сенс і стало б неможливе. Значення оцінного компонента, пов'язаного з соціально-класовою позицією вченого, зростає на рівні розв'язання методологічних проблем природничих наук. Власне ж теорії природничих наук здебільшого не обіймають безпосередньо оцінних висловлювань,

які б відбивали практичне значення досліджуваних об'єктів для окремих соціальних груп і класів,— інакше кажучи, не формулюють класово-партійних оцінок. Вони обмежуються презумптивними оцінками своїх положень, такими як оцінки щодо істинності та ін. Предметні оцінки об'єкта дослідження, інструмента, методів пізнання тощо містяться здебільшого в самому пізнавальному процесі, а не в його об'єктивованому наслідку. Навіть коли такі оцінки і трапляються в теоретичних побудовах — їх подибуємо переважно в прикладних галузях природознавства — вони відбивають не класову чи групову цінність об'єкта, а його можливу практичну цінність для людей взагалі. Наприклад, коли в теоретичній праці з фізики робиться висновок, що будь-який радіоактивний ізотоп, який проникає в організм, становить потенціально небезпеку, то ця предметна оцінка має загальне значення.

У суспільних теоріях також є оцінні судження такого характеру. Але разом з цим в них наявні одверті чи опосередковані оцінки класового, соціально-групового, партійного змісту. Ними й зумовлюється ідеологічна природа соціальних теорій і вчень.

Пояснюється це не якимись особливостями об'єктів соціального пізнання як таких і навіть не специфікою співвідношення суб'єкта й об'єкта в ньому, а, по-перше, практичним спрямованням будь-якого людського пізнання і, по-друге, суттєвою відмінністю життєвих потреб і завдань тих класів і груп, практичну діяльність яких «обслуговують» відповідні соціальні теорії. Хоча здійснюють соціальні дослідження окремі особи і групи вчених, які в своїй теоретико-пізнавальній діяльності спираються на соціальні знання попередніх поколінь і здобутки інших суспільних наук, було б неправомірним спрощенням мати їх або «суспільство загалом» за справжніх суб'єктів соціального пізнання. Справжніми суб'єктами соціального пізнання на класово-антагоністичних стадіях розвитку суспільства є класи і соціальні групи; саме їхні практичні потреби породжують соціальне замовлення на певні дослідження і теорії. Саме класи підтримують певні теорії і так чи інакше послуговуються ними в своїй соціальній діяльності і класовій боротьбі.

І природниче, і соціальне пізнання породжені потребами практики і здійснюються задля практики. Критерій істинності визначається практичним спрямованням пізнання, й оцінки, що впливають з нього, свідчать про позитивну чи негативну цінність теоретичних висловлювань, придатність чи непридатність для застосування їх у практиці, відіграють роль своєрідних «уповноважених» практики. При цьому предметні оцінки, тобто оцінки досліджуваних явищ і подій з точки зору практичних потреб, покликані забезпечити конкретно-історичному суб'єкту оптимальний вибір шляхів і засобів діяльності для задоволення своїх потреб чи розв'язання завдань, поставлених перед ним історією.

Практична орієнтованість пізнання зумовлює специфіку його окремих видів, згідно з особливостями суб'єктів практичної діяльності. У природознавстві високий ступінь узагальнення характерний як для об'єктів пізнання, так і для суб'єктів практичної діяльності, які послуговуються чи здатні послуговуватись його наслідками. Так, внутрішній перетворення, які досліджує фізик А, практично нічим не відрізняються від аналогічних перетворень, досліджуваних фізиками Б, В та ін. З цього випливає, з одного боку, загальнопізнавальне значення результатів досліджень кожного з фізиків і, з іншого — потенціально загальнолюдське значення цих результатів. Тому навіть коли предметні оцінки природних явищ висловлені з погляду практичних потреб якогось конкретного суб'єкта (соціальної групи, класу), вони зберігають своє значення і стосовно інших, бо потреби, скажімо, в джерелах енергії у різних соціальних класів тотожні. Отже, узагальнення предметних оцінок

явищ природи сягають у природничих науках якщо не всесвітньо-історичного, то принаймні визначального для певної епохи рівня.

Як же стоїть справа в соціальному пізнанні? Адже і його об'єктам, незважаючи на незрівнянно більшу, ніж в об'єктів природознавства, неповторність, також притаманні спільні риси. Всі вони загалом і кожен зокрема мають певні сторони та моменти, «інваріантні» стосовно будь-якого суб'єкта пізнання і практичної діяльності (скажімо, просторово-часові характеристики подій, їхній предметний зміст, імена учасників та ін. становлять факти, спільні для істориків всіх напрямів). Такі «іманентні» властивості предметів соціального пізнання служать спільною базою однорідної пізнавальної діяльності представників різних соціальних груп, класів, в тому числі антагоністичних. Тому, власне, й можлива історична наступність у розвитку суспільних наук. Виконуючи в кожному конкретному випадку соціальне замовлення певного класу, суспільні науки досягли разом з тим таких узагальнень і висновків, які виходили за межі вузькокласових інтересів. Водночас в умовах антагоністичних формацій основні соціальні групи і класи настільки несхожі за своїм соціальним становищем, що їхні суспільно-політичні інтереси, ставлення до одних і тих самих подій і явищ здебільшого діаметрально протилежні. Звідси — об'єктивна протилежність цінності цих явищ для кожного з класів-антагоністів. Тут, говорив Ф. Енгельс, «всяке благо для одних неминує є злом для других...»⁴. Не зважати на це — як в самому процесі пізнання, так і в теоретичному узагальненні його наслідків — значить припуститися грубої помилки.

Світ суспільних явищ як потенціальний об'єкт пізнання такий же безмежний, як і світ неорганічної і живої природи. Відбір соціальних явищ для першочергового вивчення, а також проблем для поглибленої розробки відбувається під впливом практичних критеріїв. Ними є потреби класової боротьби і суспільно-практичної діяльності певного класу чи соціальної групи. «Марксист, — зазначав В. І. Ленін, — всіма силами повинні прагнути до наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики»⁵. Отже, визначальним у соціально-пізнавальному процесі виступає класовий, партійний підхід. Звісна річ, і дослідження природознавців певною мірою детермінуються впливом суспільно-виробничих потреб суспільних груп і класів. Проте, завдяки широті узагальнення цих потреб, і самі знання про іманентні властивості природних явищ, і висновки про їхні ціннісні можливості матимуть в принципі однакове значення для всіх груп і класів.

У соціальному ж пізнанні взаємообмін наслідками пізнання між представниками різних класів і соціально-політичних систем дуже обмежений. Так, буржуазна індустріальна соціологія досліджує і такі характерні для відносин людей у сфері капіталістичного виробництва явища, як страйки, локаути тощо. Соціалістична система виробництва не знає таких соціальних явищ. З іншого боку, соціологи-марксистид приділяють велику увагу, скажімо, узагальненню форм і досвіду соціалістичного змагання на виробництві. Це соціальне явище теж не має нічого спільного з конкуренцією робітників за умов капіталізму. Як бачимо, все це різко звужує площу фактографічного перетину різних за соціально-класовою орієнтацією соціальних теорій.

Якби дослідник, звертаючись під впливом практичних або власне пізнавальних потреб до вивчення і теоретичного пояснення певних суспільних подій і явищ, свідомо обмежився описом лише сторін і аспектів соціального буття, які інваріантні щодо всіх соціальних груп і кла-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 170.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 248.

сів,— інакше кажучи, свідомо дотримувався б суто об'єктивістської, «фактографічної», надкласової позиції,— це призвело б до серйозного збіднення його теорії і передусім до відриву її від практики.

Соціальна теорія покликана освітлювати шлях для практичної діяльності і боротьби певного класу, групи, суспільства. Вона має бути керівництвом до дії, забезпечувати пошук оптимальних рішень, обґрунтовувати перевагу одних дій і непридатність інших. Цю функцію вона може виконувати лише в тому разі, якщо не тільки правильно відтворюватиме іманентні властивості, найтиповіші для всіх класів риси описуваних нею соціальних явищ, подій і фактів, а обов'язково буде містити ще й теоретично обґрунтовану оцінку цих подій і фактів з точки зору відповідного класу. Адже кожен з антагоністичних класів прагне до зміцнення своїх соціальних позицій, до завоювання і утримання влади і спрямування ходу історичних подій в найсприятливішому для нього напрямі. Ось чому «...не можна «вивчати справжній стан речей», не кваліфікуючи, не оцінюючи його по-марксистському, або по-ліберальному, або по-реакційному і т. п.»⁶.

Якщо реальна цінність одних і тих же подій і фактів для соціально неоднорідних класів не тотожна і навіть протилежна, то цілком зрозуміло, що об'єктивістська точка зору, відмова соціального теоретика від оцінок, намагання стати над класами, уникнути чіткої класово-партійної позиції неминуче призводить до збіднення об'єктивного змісту теорії, спричиняє її хибність, неповноту, відірваність від практики. Власне, «безсторонніх» соціальних теорій, як не раз відзначав В. І. Ленін, в класово-неоднорідних суспільствах не було і бути не може⁷.

Це врешті-решт усвідомлюють й окремі буржуазні вчені. Так, відомий шведський соціолог й економіст Г. Мюрдаль, піддаючи критиці тезу М. Вебера про свободу соціальної науки від цінностей, пише: «Незацікавлена соціальна наука... є чистий нонсенс. Її ніколи не було і не буде. Ми можемо прагнути зробити наше мислення раціональним лише зважаючи на оцінки, а не відкидаючи їх»⁸.

Проте значна частина буржуазних філософів і соціологів, особливо неопозитивістського напрямку, все ще поділяє ілюзію про можливість соціальних досліджень, позбавлених класових оцінок. Але жоден із цих ідеологів не спроможний висунути більш-менш переконливий довід на підтримку цього погляду. В. І. Ленін розвінчав об'єктивістський підхід в соціальному пізнанні, показав нерозривний зв'язок відображення історичних подій і соціальних фактів з оцінкою їх під кутом зору практичних потреб і цілей боротьби тих соціальних груп і класів, до яких об'єктивно належать теоретики і чиї інтереси вони виражають. На противагу методологічно хибному лозунгу «свободи від цінностей» В. І. Ленін висунув і всебічно обґрунтував діалектично-матеріалістичний принцип партійності.

«...Матеріалізм,— писав В. І. Ленін,— включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»⁹.

У свідомій оцінці соціальних фактів і подій з точки зору інтересів пролетаріату і боротьби за комунізм, у послідовній пролетарсько-комуністичній партійності марксистського соціального пізнання В. І. Ленін справедливо вбачав свідчення інтелектуальної чесності і наукової

⁶ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 23, стор. 229.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 37.

⁸ G. Myrdal. Value in Social Theory. N. Y., 1958, p. 54.

⁹ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 1, стор. 390.

переваги марксизму над об'єктивістськими теоріями буржуазних ідеологів, які соромливо маскують свою належність до пануючого класу і порабському прислужують йому. Класові оцінки і взагалі ціннісні імплікації — не чужорідне утворення в тілі соціальних наук. Вони становлять неодмінну умову соціального пізнання, доповнюють його власне пізнавальний компонент і дістають відображення — в тій чи іншій формі — безпосередньо в соціальних теоріях. Але це не означає, що партійна позиція соціального теоретика завжди сприятливо відбивається на власне пізнавальній стороні його наукової діяльності.

Характер і глибина впливу оцінного компоненту, класово-партійної позиції на хід і наслідки соціального дослідження залежать від історичної місії і стадії розвитку того класу, інтереси та прагнення якого репрезентує соціальний теоретик. Кожний клас, звичайно, потребує теоретичного узагальнення і обґрунтування своєї соціальної, матеріально-виробничої і суспільно-політичної діяльності. Проте лише ті класи виступають виразниками передових соціально-філософських поглядів та ідей, які є носіями більш високого способу виробництва, поборниками прогресивного типу суспільних відносин, борцями за революційні суспільно-політичні перетворення. Інтереси і прагнення таких класів зближуються з інтересами широких народних мас, сприймаються суспільною свідомістю як вияв іманентних закономірностей самої історії. Оцінки з точки зору потреб таких класів дають могутній імпульс соціальному мисленню, розширюють обрії пізнавальної діяльності, повертаючи увагу до нових соціальних фактів і викликаючи появу передових соціальних теорій.

До приходу на світovu арену пролетаріату всі ті класи, які визначали на попередніх історичних етапах характер і напрям суспільного розвитку, втрачали згодом свою прогресивну роль. Оцінки, висловлювані їхніми ідеологами, набували вузько-групового, класово-егоїстичного характеру, проте, як і раніш, висловлювались як загальнозначущі. Партійність оцінок прихильників реакційних класів ставала гальмом у сфері пізнавальної діяльності, штовхала їх на підтасовку фактів, фальсифікацію висновків тощо. Прагнучи до дезорієнтації пригнічених мас, теоретики експлуататорських класів дедалі більше відходили від принципів справді об'єктивного зображення суспільних фактів і явищ, відверталися від дійсності. Така форма класової зумовленості суспільних теорій суперечить елементарним вимогам наукового пізнання. «Безкорисливе дослідження,— писав К. Маркс про вульгарну буржуазну політекономію,— поступається місцем перед сутічками найманих писак, безсторонні наукові досліди замінюються упередженою, догідливою апологетикою»¹⁰.

Комуністична партійність, класові оцінки і критерії відбору, якими керуються пролетарські ідеологи, передбачають максимально об'єктивне і всебічне дослідження соціальних явищ і фактів, важливих з точки зору інтересів робітничого класу і його союзників. А ці інтереси найповніше відбивають тенденції суспільного прогресу. Вони є інтересами не тільки пролетаріату, а й всього трудящого людства, на чолі якого пролетаріат бореться за повалення експлуататорського ладу. Історична місія пролетаріату полягає в тому, щоб ліквідувати будь-яке гноблення людини людиною, забезпечити гармонійне поєднання інтересів і прагнень всіх трудящих класів, верств і прошарків, побудувати безкласове, комуністичне суспільство. Всебічність практичних інтересів пролетаріату, широта і складність поставлених перед ним історією завдань, ве-

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 19.

лич його ідеалів і неосязність перспектив очолюваного ним суспільного руху роблять класово-партійні пролетарські оцінки найбільш глибокими, всебічними з погляду майбутнього. Завдяки цьому принцип комуністичної партійності становить могутній стимул розвитку соціального пізнання.

Суспільні науки, які обслуговують інтереси революційно-творчої діяльності пролетаріату, беруть безпосередню і свідому участь у комуністичному будівництві, самі стають новаторськими і революційними у своїх висновках. У свою чергу, «...чим сміливіше і рішучіше виступає наука,— писав Ф. Енгельс,— тим більше приходить вона у відповідність з інтересами і прагненнями робітників»¹¹. Власне пізнавальний і оцінний компоненти в марксистсько-ленінській теорії і суспільних науках, що спираються на цю теорію як на свою методологічну базу, діалектично поєднані, взаємно опосередковують і поглиблюють один одного.

Ленінське розуміння принципу пролетарської партійності соціальної теорії виходить з того, що надійним орієнтиром у практичній діяльності робітничого класу може бути лише теорія, яка дає об'єктивно вірну картину соціальної дійсності, спирається на всебічний науковий аналіз найважливіших з точки зору пролетаріату соціальних подій і фактів, яка не обмежується об'єктивістським описом та узагальненням цих фактів, а обов'язково містить у собі їх всебічну класову оцінку. Оцінка, в якій діалектичній єдності не перебувала б вона з пізнанням явищ щодо їх іманентних властивостей, безвідносно до чиїх би то не було потреб, ніколи не перестає бути оцінкою, не втрачає своїх специфічних особливостей. Це цілком стосується і тих оцінок, які робляться з точки зору потреб усього людства.

Безперечно, ціннісний компонент у марксизмі і в суспільних науках, що спирається на нього, не вичерпується оцінками, які відбивають лише інтереси революційного пролетаріату. Так, в різко негативній оцінці такого явища, як загроза світової ракетно-ядерної війни, марксизм виходить з інтересів всього сучасного людства. Враховуючи ці інтереси, Комуністична партія Радянського Союзу і Радянський уряд незмінно і наполегливо проводять політику миру і розрядки міжнародної напруженості. Як бачимо, тут загальнолюдська потреба повністю відповідає класовим інтересам та ідеалам робітничого класу. Отже, радянська політика миру — це пролетарська, класова політика, і водночас вона спрямована на захист загальнолюдських цінностей. Програма миру, розроблена XXIV з'їздом КПРС, відповідає інтересам усього людства. «Висуваючи цю програму,— говорив Л. І. Брежнев у промові на Міжнародному конгресі миролюбних сил,— ми бачили своє завдання в тому, щоб сприяти ліквідації вогнищ напруженості, допомогти людству позбавитися привиду термоядерної катастрофи, який навис над ним, всемірно сприяти розрядці напруженості»¹².

Втілюючи в собі комуністичні ідеали робітничого класу, марксизм у своїх ціннісних уявленнях про майбутнє утверджує ідею такого суспільства, в якому всі трудящі змогли б повністю задовольнити свої потреби, всебічно розвиватися і бути щасливими. Отож, майбутнє людства розуміється і оцінюється з класових, партійних позицій, оскільки ці ідеали також відповідають класовим інтересам світового робітничого класу і можуть бути досягнуті тільки завдяки боротьбі робітничого класу за соціалістичне та комуністичне перетворення світу.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 302.

¹² Л. І. Брежнев. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. К., 1973, стор. 5.

Дотримання принципу комуністичної партійності забезпечує найтісніший зв'язок соціального пізнання з революційною практикою сучасності, створює можливості для найбільш глибокого й повного пізнання сучасної суспільної дійсності, слугує надійним дороговказом для наукових пошуків і прогнозів майбутнього розвитку людства.

* * *

Оценки представляют собой одни из важнейших факторов всех видов познавательной деятельности. Типы оценок, диапазоны их значимости и форма выражения существенно отличаются в естественных и социальных науках.

В естествознании основной формой проявления практической человеческой заинтересованности является содержащаяся в каждом теоретическом положении оценка его на истинность, за которой скрывается оценка пригодности этого положения для практической деятельности.

В социальном познании и его теоретических результатах имеют место все виды оценок и ценностных импликаций, свойственные естествознанию. Но, кроме того, в социальных теориях содержатся в качестве составной части и оценки аспектов социальной действительности, изучаемых с точки зрения определенных социальных групп и классов.

Марксистско-ленинское обществоведение обладает наибольшей глубиной и обоснованностью оценок. Его партийность открывает широкие возможности для формирования как собственно-познавательного, так и социального, идеологического компонента науки, делает науку новаторской и революционной.

Проблема лідерства в сучасному природознавстві

Н. П. ДЕПЕНЧУК

Розвиток сучасної біології, зростання значення її досліджень для розв'язання найактуальніших проблем, що їх висуває науково-технічна революція, здійснення нею разючих відкриттів найглибших процесів життєдіяльності — усе це привело до перегляду її статусу, того місця в загальній системі науки, яке вона посідала ще недавно. Як наслідок усвідомлення визначної ролі біологічних досліджень у забезпеченні нормального існування кожної людини і всього людства виникла проблема лідерства в природознавстві. З приводу цього висловлюються різні думки. Деякі дослідники вважають, що наш час є «часом біології»¹, тому цю науку слід визнати беззаперечним лідером сучасного природознавства. Крім таких категоричних висловлювань, трапляються й більш обережні, де припускається лідерство біології в майбутньому. «У найближчій перспективі,— пише Б. М. Кедров,— ...можливе лідерство біології, зумовлене і логікою розвитку самої науки і запитами практики (сільське господарство і особливо медицина)»². І нарешті, стверджується, що в сучасному природознавстві «лідером є фізика завдяки тому місцю, яке вона посідає в загальній системі природничонаукового знання»³.

Крім думок, за якими лідерство в природознавстві належить якійсь одній його галузі (фізиці чи біології), існують і такі, за якими визнається «групове лідерство», тобто кількох галузей знань, і при цьому «біологічна наука стає одним із лідерів природознавства»⁴.

Різноманітність відповідей на питання про те, хто є лідером сучасного природознавства, пояснюється багатьма обставинами і насамперед тим, що, аналізуючи науку, неможливо абстрагуватися від взаємодії її окремих галузей, від її внутрішньої інтеграції, яка є наслідком її розвитку.

Однак навіть найорганічніша єдність наук не є єдністю рівнозначних і «рівноправних» в будь-якому розумінні партнерів. Тому, на нашу думку, проблема лідерства — це передусім проблема виявлення основних тенденцій в розвитку науки у їх тісному зв'язку з тими основними проблемами, які розв'язує людство. Але це лише один бік справи. Другий — полягає в аналізі можливостей науки (в тому чи іншому розумінні) щодо розв'язання цих важливих проблем. Не виключена і така ситуація, коли найактуальніші сучасні проблеми стосуватимуться сфери однієї науки, а засоби для розв'язання їх пропонуватимуть інші. Отже, йдеться також і про характер і міру впливу однієї науки на іншу та про аналіз тих особливостей, які зумовлюють зростання цього впливу. І нарешті, не слід нехтувати тією обставиною, що вплив однієї науки на іншу не завжди є безпосередньо спостережуваним процесом.

¹ Див.: Д. М. Кедров. Нить життя. М., 1968.

² Див.: Б. М. Кедров. Три закона развития науки и биология. Зб.: Материалы к симпозиуму. Закономерности развития биологии. (Тезисы докладов). М., 1973, стор. 6.

³ Л. Б. Баженов, А. Я. Ильин, Р. С. Карпинская. О лидере современного естествознания. У кн.: Синтез современного научного знания. М., 1973.

⁴ Див.: там же, стор. 605.

У кінцевому підсумку йдеться про те, який вклад робить та чи інша наука в спосіб світосприймання та розвиток культури епохи. Зрозуміло, що «величина» такого вкладу вимірюється багатьма параметрами, які характеризують рівень розвитку певної галузі, специфіку її об'єктів, значущість її прикладних аспектів тощо. Перелічене нами коло питань, які потрібно аналізувати, з'ясовуючи проблему лідерства в науці, виявляє її складність і багатогранність, залежність її розуміння від обраного аспекту дослідження. Крайнім випадком розв'язання цієї проблеми є тлумачення лідера як якоїсь універсальної єдиної науки, яка здатна замінити повністю інші галузі, зокрема включивши їх до себе як свої розділи. Зокрема, висловлюється припущення, що біологія може стати лише окремим розділом атомної фізики⁵. Питання про лідерство фізики чи біології з цього боку зводиться до питання про те, хто кого «включить»: фізика біологію чи навпаки.

Очевидно, коли йдеться про єдність знання, треба розрізняти деякий ідеал, який відіграє безумовно позитивну роль у розвитку науки, ступінь його досягнення, тобто бажане і дійсне. Ідеал єдності знань (як їх однорідності) віддавна існує в науці, однак загалом наука доводить його нездійсненність, хоча це потребує своєї аргументації в кожному окремому випадку. У ході розвитку науки вчені поступово відмовлялися від надії зведення всієї науки до формалізованої системи, всього знання до математизованого, біології — до фізики, всієї фізики — до класичної або квантової механіки, всіх різновидів опису явищ до єдиного класичного причинного опису та ін. І нині знання лишається неоднорідним не лише за принципами будови, за формами, але й характером співвідношення окремих його фрагментів.

Ідеал єдності знань — це відповідна мета, до якої завжди прагне наблизитись людство. Виходячи з уявлення про недосяжність однорідної науки і, отже, неможливості «підлягання» однієї галузі знання іншій, можна визначити лідерство як певну провідну роль однієї галузі знань щодо інших, її здатність стимулювати їх розвиток, а також впливати на стиль наукового мислення певної епохи. Зрозуміло, що стимуляція наук є взаємною. Свого часу Н. Бор писав про «епоху взаємної стимуляції математики і механіки»⁶. Проте цей процес не є симетричним, тобто його наслідки не однакові щодо тієї чи іншої галузі. У кожному випадку можна виділити стимулюючу і стимульовані галузі, хоч різниця між ними не абсолютна.

Роль лідера визначається значною мірою характером тих проблем, які стоять перед наукою, і особливостями тих методів, якими певна наука ці проблеми розв'язує.

На нашу думку, неодмінними умовами лідерства є:

1. Збіг проблематики, яка в даний період має особливе значення в масштабах всього людства з проблематикою лідера.

2. Значний ступінь розвинутої теоретичної сфери даної науки, який зумовлює можливість розробки низки загальнотеоретичних методів, що прямо, або в модифікованому вигляді, використовуються іншими галузями знання в комплексному дослідженні проблем. Методи ці повинні бути досить загальними і мати значний евристичний ефект за межами даної галузі.

3. Високий рівень розробки теоретико-методологічних питань даної галузі, які мають значення не лише для неї, а стосуються й відповідних сторін загальної теорії пізнання. Це забезпечує, з одного боку, її

⁵ Дяв.: В. Вайскопф. Связь между физикой и другими науками, УФН, т. 95, № 2, 1968.

⁶ Н. Бор. Избранные научные труды, т. II, М., 1971, стор. 24.

власний розвиток, а з другого — тісний і безпосередній зв'язок її з філософією, стимулює останню досліджувати проблематику, що пов'язана саме з даною галуззю природознавства. Така взаємна стимуляція має позитивне значення для обох партнерів. Її наслідками є дальший розвиток лідера, розвиток філософії і деяка зміна її характеру, а звідси і зміна загального стилю наукового мислення.

Зазначені умови не є чимось статичним і абсолютним. Вони самі змінюються, зокрема, внаслідок того, що до них додаються нові обставини, зумовлені переважно «зовнішніми», щодо розвитку лідера, чинниками, або «внутрішніми», зумовленими специфікою його розвитку. Про деякі з них йтиметься далі. Спробуємо порівняти з погляду сформульованих умов фізику й біологію.

Однією з важливих проблем сучасності є проблема «людина — середовище — суспільство» в найширшому розумінні. Саме в розв'язанні окремих питань цієї надзвичайно широкої проблеми точаться наукові дискусії, розгортається ідеологічна боротьба. Обговорення їх часто набуває політичного характеру, вони «переносяться у сферу внутрішньої і міжнародної політики»⁷.

Чимало аспектів цієї проблеми є «природничо-історичними»⁸, тобто такими, у дослідженні яких основну роль відіграють природознавство і біологія. Серед останніх досить актуальним є з'ясування адаптаційної здатності організму до різних зовнішніх умов, вивчення екології людини⁹. Ця проблематика важлива не лише сама по собі, а й певним чином впливає на розв'язання суто технічних, економічних та інших питань.

Значущість проблематики, яку неточно називають екологічною, зумовлюється розвитком науково-технічної революції, нерозривно пов'язаної зі зміною середовища, де живе і творить людство. Впливи на середовище, поряд з позитивними, дають і негативні наслідки, які часто мають глобальний характер, різко змінюють середовище і викликають обгрунтовану тривогу за долю біосфери загалом. Про можливість такого непередбаченого негативного впливу на природне середовище нагадували класики марксизму ще в минулому столітті. Зокрема, Ф. Енгельс писав: «Не будемо надто захоплюватися нашими перемогами над природою, за кожную таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, правда, в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших»¹⁰. Оскільки й надалі людина лишатиметься «організатором природи в масштабі всієї планети»¹¹, її функція щодо цього ставатиме активнішою, то нехтувати згаданою обставиною не можна.

Значна частина найважливіших питань, які висуваються сьогодні перед наукою, належить компетенції біології. Важливість біологічних аспектів проблеми «організм — середовище» («людина — середовище») ставить на одне з головних місць у самій біології екологію. Часто навіть кажуть про «екологічний стиль мислення», коли під час розв'язання питань інших наук мають на увазі потребу враховувати аспект «організм — середовище». Такий підхід привів до того, що нині поняття «середовище» за своїм змістом дещо відрізняється від вживаного ще в недалекому минулому.

⁷ Див.: Человек, общество и окружающая среда. М., 1973, стор. 8.

⁸ Там же, стор. 115.

⁹ Див.: Адаптация человека. Л., 1972.

¹⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 462.

¹¹ Див.: Г. Ф. Хильми. Поэзия науки. М., 1971, стор. 49.

Лідерство фізики (за проблематикою) пов'язане значною мірою з тим, що вона «становить основу арсеналу техніки і відкриває нові види енергії»¹², тобто дає змогу використовувати середовище у виробничій діяльності людини. Уявлення про природу як «про майстерню, де людина — робітник», сприяло розумінню середовища як чогось зовнішнього щодо людини, призводило до перебільшення можливостей її перетворення, до нехтування його шкідливими наслідками. Тепер природне середовище розглядається не лише як об'єкт виробничої діяльності людини, а й як основна умова існування людства.

Біологія завжди мала і має тепер чимало складних актуальних і нерозв'язаних проблем. А тим часом у фізиці іноді створюється враження з'ясованості основних питань, і виникає «криза жанру», коли фізики з надією звертаються до біології. М. А. Марков наводить висловлювання фізиків, що і нині, «очевидно, теорія елементарних частинок вичерпується, треба переходити на щось інше, скоріше всього на біологію». Цікаво, що «в історії фізики цей мотив похмурого оптимізму не новий — він часто повторюється в різній оркестровці»¹³⁻¹⁴. Отже, за широтою проблематики, за кількістю нерозв'язаних питань (хоч і не завжди вони були найактуальнішими) біологія має значно більші можливості, ніж фізика, хоча важко визначити: належить ця обставина до переваг біології чи до її недоробок.

Загалом враження про лідерство в сучасному природознавстві саме біології викликається її проблематикою, яка є найбільш актуальною і полягає в дослідженні особливостей природи в зв'язку з впливом на неї людини, а також у вивченні біологічно-адаптаційних здатностей людського організму, який в даному разі розглядається значною мірою як біологічна особина. Однак це питання має й інший аспект, про який уже йшлося, а саме: чи може біологія розв'язувати поставлені перед нею проблеми власними методами. Спинимось на цьому.

Фізика досягла значної досконалості своїх теоретичних побудов, розробила ряд загальних методів і сформулювала принципи, які, крім фізичного, мають і методологічний зміст. Це зумовило проникнення її методів в інші науки, яке було таким бурхливим і ефективним, що породило надії на створення єдиної науки про природу на основі фізики. Сучасна біологія зазнає дальшого процесу «фізикалізації», який зачіпає не лише її експериментальну чи теоретичну сферу, а й методологічні основи. Цей процес не є механічним перенесенням методів фізики у сферу біологічних явищ; він потребує від біології розвинутої здатності до «асиміляції» фізичних методів і разом з тим «взаємних поступок». Тобто по суті йдеться не про експансію фізики в біологію, а про їх взаємодію, результатом якої має бути «взаємна стимуляція».

Процес «включення» фізики у біологію потребує поряд з іншими умовами (специфіка об'єкта тощо) відповідного рівня теоретичного мислення в останній, їх певного зближення. У наш час зближення фізики й біології (за рівнем розвитку теорії) відбувається досить інтенсивно, однак це стосується більше окремих галузей біології, ніж цієї науки загалом.

Відзначимо, що досі біологія використовувала ідеї і методи фізики значно ширше (і більш безпосередньо), ніж фізика — ідеї біології. Як ми вже згадували, було чимало різноманітних спроб перебудови біології на основі фізики, однак спроб перебудувати фізику на основі біології відомо дуже мало, до того ж деякі з них не можна визнати

¹² Див.: В. С. Барашенков. Философия и современное естествознание. 3б.: Некоторые философские проблемы физики, вып. 1. М., 1970, стор. 5.

¹³⁻¹⁴ Див.: М. А. Марков. О понятии первоматерии. Теория познания и современная физика, вып. IV, РПТ, М., 1972, стор. 8.

науковими¹⁵⁻¹⁶. Сучасна фізика послугується деякими загальними ідеями, що їх розвиває біологія (розвитку, цілісності, організації тощо), опосередковано, черпаючи їх узагальнено з філософії. Мабуть, ця обставина не випадкова. Біологія не може запропонувати універсальних методів, бо її інтереси зосереджені лише в сфері живого. Але сама біологія неодмінно використовує науки про неорганічну природу, оскільки в структурному і в генетичному розумінні включає елементи неживої природи. Тим часом використання законів біології для пізнання об'єктів фізики, хоч, очевидно, і принципово можливо, не є доцільним.

У наш час інтенсивність, обсяг, рівень інкорпорування однією наукою інших в процесі їх взаємодії, здатність не лише до використання «чужих» методів, але й до їх адаптації може бути умовою лідерства. Можливим лідером є та наука, яка має досить високі показники в цьому процесі. Однак тут виявляється не стільки сучасний статус науки, скільки можливості її дальшого розвитку.

Фізика являє собою в наш час високорозвинуту теоретичну науку, що зумовлене багатьма причинами, насамперед особливістю її об'єктів. Відносна простота фізичних об'єктів сприяла розробці ряду загальних методів пізнання, які дозволили з'ясувати складні явища з особливостей простого. Застосування такого підходу, коли складне розуміється як складене з «чогось» «простішого», є прогресивним і приводить, як свідчить історія, до істотних позитивних результатів¹⁷. При цьому відкриваються широкі можливості створення і застосування адекватних математичних методів. В цьому разі логіка фізичного дослідження збігається (в напрямі, тенденції) з внутрішньою логікою математики. Наприклад, внутрішня логіка методу математичної індукції є основою значної кількості фізичних методів, які ґрунтуються на логічному виведенні від часткового до загального¹⁸. Правомірність її застосування зумовлена одноманітним характером зміни низки фізичних подій, властивим явищам неживої природи.

У фізиці давно відбулося виділення її теоретичної частини в окрему галузь. І хоч очевидним є той факт, що межа між експериментальною і теоретичною частинами відносна, їх розрізнення все ж прогресивне і сприяє розвитку науки. Зрозуміло, що дві тенденції в науці: «пояснення певного досліду або пошуки загального принципу, що якоюсь мірою лежить над дослідом (хоча, звичайно, ґрунтується на них і ними перевіряється), завжди існують одночасно»¹⁹. Однак реалізація цих тенденцій потребує різних методів, різної професійної підготовки і здійснюється найчастіше різними вченими з неоднаковими науковими інтересами (а часто й здібностями).

Значну роль у розвитку фізики, у здійсненні її впливу на інші галузі природознавства і на науку взагалі відіграв її зв'язок з філософією, передусім «усвідомлення» тієї обставини, що розв'язання проблем теоретичної фізики потребує методологічного і гносеологічного аналізу процесу фізичного пізнання. Інакше кажучи, до такого аналізу приводила внутрішня логіка розвитку фізичної науки. Зрозуміло, що ця потреба є і в інших науках, зокрема в біології, проте у фізиці завдяки простоті її об'єктів, теоретичній досконалості теоретико-гносеологічні питання виявлялися яскравіше і формулювалися чіткіше, хоча розв'язання їх не мало однозначного характеру.

¹⁵⁻¹⁶ Див., наприклад.: Д. А. Гольдгаммер. Процессы жизни в «мертвой природе», Петроград — Берлин, 1922.

¹⁷ Див.: М. А. Марков. О понятии первоматерии, стор. 8.

¹⁸ Див.: А. Пуанкаре. Гипотеза и наука. М., 1903, стор. 16.

¹⁹ Я. А. Смородинский. Физика на рубеже нашего века. У кн.: Теория познания и современная физика, вып. IV. М., 1972, стор. 45.

Розробка теоретико-гносеологічних і методологічних питань фізики спричинила виділення деяких особливих рис фізичного пізнання, які виявилися певними сторонами, аспектами загальної теорії пізнання. Це зумовило широку евристичну функцію сформульованих на їх основі принципів і помітно вплинуло і впливає на філософію. Якщо підрахувати, скільки методологічних і філософських проблем розроблено на матеріалі фізики, а скільки на базі біології, то порівняння буде не на користь останньої. Це пояснюється не лише особистими уподобаннями філософів, а й тією «прозорістю» фізики щодо проблем пізнання, про яку вже мовили.

В. О. Фок, характеризуючи умови розвитку будь-якого знання, сформульованого як теорія, вирізняє у них: дослідження гносеологічної сторони теорії і розробку наближених методів розв'язання завдань, поставлених теорією²⁰. Друга умова визначає не лише розв'язання конкретних завдань, а й має певні гносеологічні функції, зокрема окреслює поле можливого застосування здобутого знання, приводить до уточнення існуючих понять і створення й введення нових, удосконалює знання, викриває його хиби і нагромаджує матеріал для виходу за його межі. Однак вплив цього процесу на розвиток теорії досить часто обмежується рамками даної галузі знання, сфера його евристичної дії невелика.

Гносеологічний аналіз теорії, який безпосередньо включається в філософію, має ширше поле евристичної дії, зачіпає проблеми, які прямо стосуються стилю мислення в науці даного періоду. Чим загальнішою є теорія, тим більше філософських засобів використовується як для її філософської, так і змістової інтерпретації. Щоб довести її правильність, дослідник спирається не лише на експериментальні дані, а й на аргументи логіки, методології тощо. Якщо б спитати, що більше визначило лідерство класичної фізики — прикладні аспекти ньютонівської механіки чи та методологія науки і філософські висновки, які були розвинуті на її основі, то, мабуть, відповідь буде однозначною.

Незважаючи на необхідність і єдність як прикладних, так і гносеологічних аспектів у розвитку знання, вони нерівноцінні. Зокрема в біології минулого значну перевагу мали прикладні аспекти. Лише теорія Дарвіна і клітинна теорія, завдяки високому рівневі узагальнень, значною мірою вплинули на філософію. Загальновідомо, що методологічні і філософські ідеї класичної механіки, квантової фізики, теорії відносності та інших зробили значний вплив на розвиток природознавства і філософії, зумовили еволюцію уявлень про причинність, відносність, співвідношення суб'єкта й об'єкта тощо. Саме на основі фізики (а також кібернетики) вносяться часткові зміни в систему категорій матеріалістичної діалектики²¹. Традиції у розвитку теоретичної фізики, специфічність її об'єктів та особливості її методів пізнання і тепер забезпечують цій науці певні переваги над біологією щодо зв'язків з філософією, впливу на стиль мислення.

Біологія за рівнем свого розвитку значно відрізняється від фізики. Це насамперед пояснюється особливою складністю її об'єктів. Явища життя не піддаються описові з якогось єдиного погляду. Вони потребують принаймні трьох підходів: структурного, функціонального і генетичного. У структурному розумінні явища життя не вдається пояснити лише за допомогою універсальних законів неживої природи, які

²⁰ Див.: В. А. Фок. Принципиальное значение приближенных методов в физике. Теория познания и современная физика, вып. 4, стор. 52.

²¹ Див.: П. В. Коплин. Марксистско-ленинская теория познания и современная наука. 36.: Борьба философских направлений в современном естествознании, М., 1973, стор. 35.

становлять його фундамент. Застосування цих законів дозволяє виділити в живій природі лише риси її схожості з неживою. Однак «припущення про схожість живої й неживої матерії треба доповнити іншими припущеннями, про чітку різницю між ними»²², яка не охоплюється поняттями фізики. В логіко-теоретичному розумінні таке «доповнення» означає необхідність синтезу універсальних (фізико-хімічних) і біологічних уявлень, що викликає значні труднощі. Можна назвати чимало спроб побутися цих труднощів створенням якоїсь загальної системи біологічних уявлень на основі фізики. Вони виходять з переконання, що «явища життя внутрішньо не відрізняються від фізичних явищ»²³ і приводять до висновку, що «існують аспекти життя, які, очевидно, відрізняються від фізичних систем»²⁴. Труднощі несуперечливого логічного зв'язку фізичного знання (про елементарні і часткові процеси), без якого сучасна біологія не може обійтись, із знанням біологічним, важливість якого все зростає, мають методологічний характер і пояснюються також недостатнім гносеологічним аналізом як готового знання, так і пізнавального процесу в біології.

Крім структурного й функціонального аспектів, значну увагу біологія приділяє й дослідженню еволюційних аспектів біологічних явищ, так що в самій біології вони становлять необхідну єдність. Це ще більше ускладнює процес здобуття біологічного знання і робить ще більш необхідним глибокий і всебічний аналіз методологічних проблем.

Внаслідок фундаментальної складності об'єктів біології, неунітарності її законів, багатоякісності її структурних рівнів, а також через недостатню розробленість логічних і гносеологічних сторін біологічного знання, біологія все ще відстає від фізики за рівнем свого теоретичного розвитку.

Саме тому, коли мовлять про побудову теоретичної біології, зазвичай приймають теоретичну фізику. Однак може виявитися, що з цього боку порівняння біології і фізики є неправомірним, і теоретична біологія не стане аналогічною теоретичній фізиці, хоча й наблизатиметься до неї за рівнем теоретичної досконалості, способом розв'язання логіко-теоретичних і гносеологічних проблем.

Процес зближення фізики й біології зачіпає не лише рівень теоретичного розвитку цих наук, а й точки зосередження їх основних інтересів. Класична біологія досягла значних успіхів, акцентуючи свою увагу в основному на проблемах розвитку живого, використовуючи структурні аспекти життя як допоміжні. Класична фізика, навпаки, охоплювала проблеми структури і зовсім не цікавилася розвитком, еволюцією явищ. Нині відбувається зближення цих різних напрямів і навіть їх перестановка, що може бути визнано результатом їх взаємодії. Загалом треба визнати, що загальною необхідністю розвитку багатьох галузей природознавства є пов'язування структурних і еволюційних досліджень. Саме внаслідок цього в тих галузях, де переважали еволюційні напрями досліджень, відчувається потреба в активнішому застосуванні структурних підходів. Така ситуація характерна для біології та сучасної геології²⁵. У тих же галузях, де переважали структурні підходи, стоїть завдання розвивати еволюційні напрями, на основі яких можна перейти до створення певних узагальнюючих теорій. Таке становище склалося,

²² Див.: Г. Патти. Кодирование и надежность эволюции. На пути к теоретической биологии. М., 1970, стор. 74.

²³ P. Fong. Phenomenological Theory of Life. The journal of theoretical biology, vol. 21, № 2, 1968, p. 133.

²⁴ Там же, стор. 146.

²⁵ Див.: В. І. Онопрієнко. Геологія в системі природознавства і особливості її методології. Вісник АН УРСР, 1974, № 2.

зокрема, в сучасній астрономії, де реалізація принципу історизму вважається основним як щодо встановлення єдності багатьох методів дослідження, так і щодо побудови майбутньої загальної теорії²⁶. Для сучасної біології створення теорії структури її об'єктів таке ж важливе, яким свого часу було формулювання еволюційних уявлень. Це зовсім не означає, що тепер припиняється розвиток теорії еволюції. Навпаки, маючи відповідні сталі традиції і використовуючи ті переваги, що їх дає взаємодія методів, вони розвиваються досить швидкими темпами. Однак розвиток уявлень про структуру живого і оформлення їх у певну теорію (можливо, загальною для сфери живого) мало б вирішальне значення для розвитку всієї біології, в тому числі й теорії еволюції. Саме тому структурний підхід в сучасній біології (або системно-структурний) є одним з найважливіших.

Цей напрям досліджень дав змогу по-новому сформулювати низку загальних біологічних принципів — цілісності, органічної взаємодії, організації, управління й інших, методологічна функція яких виходить за рамки біології. Зокрема, принципи взаємодії і цілісності набувають дедалі більшого значення у фізиці елементарних частинок, де уявлення про те, що «дана елементарна частинка немислима без всіх родів елементарних частинок»²⁷, є основою інтерпретації дослідних даних, в яких не вдається однозначно розрізнявати частинки за їх особливими характеристиками. Фізика приступила до побудови математичних моделей такої органічної взаємодії об'єктів (так званої бутстраг), і хоч побудовані тут моделі ще не удовлетворяють вчених, вони дають змогу зрозуміти якісну різноманітність спостережуваних об'єктів як певний результат «взаємозумовлених зв'язків»²⁸. Цілком можливо, що розробка теорії відповідних видів взаємодії у фізиці приведе до сформулювання таких загальних принципів, які можуть бути застосовані біологією до створення теорії структури, або навіть до тлумачення взаємодії окремих компонентів в системі «людина — середовище».

Досить важливими для наук про неживу природу, зокрема для фізики, стають в наш час і проблеми еволюційного розвитку. Разом з тим і біологія запозичує у фізики відповідні напрями в розвитку знання, які не є лише суто фізичними. Це виявляється в численних спробах пояснити ціле в біології на основі знання про частковості, у спробах вичленили інваріантні особливості всього живого і створити деяку «інваріантну біологію» тощо. По суті зроблено певні зрушення на шляху до симетрії, до якої прагне «взаємна стимуляція» фізики й біології, та до її досягнення досить далеко. Фізика все ще є стимулюючим, а біологія стимульованим партнером.

Отже, фізика своїм теоретичним і методологічним озброєнням лишається лідером сучасного природознавства, хоча її позиції дещо «ослаблені». Це «ослаблення» зумовлене не тим, що біологія перевершує її рівнем свого теоретичного розвитку, а зміною завдань. На перше місце виступає потреба створення ефективних заходів пізнання складних процесів взаємодії. Біологія, хоч і давно вивчає такі процеси, не має таких універсальних методів, які б дали їй можливість розв'язати, крім власних, ще й проблеми «людина — середовище — суспільство». Не має таких методів і фізика, бо важливість для неї дослідження питань взаємодії виникло порівняно недавно. Однак можна чекати, що саме фізика запропонує щодо цього деякі нові підходи, які дадуть змогу виро-

²⁶ Див.: В. В. Казютинский, В. И. Кремянский. Принцип развития в естествознании XIX—XX в. Синтез современного научного знания.

²⁷ Див.: М. А. Марков. О понятии первоматерии. У кн.: Теория познания и современная физика, М., 1972, стор. 18, стор. 25.

²⁸ Див.: там же.

бити низку адекватних методів. Необхідність створення деяких загальних методів дослідження взаємодії, різні види якого вивчають окремі галузі природознавства, відкриває новий аспект проблеми лідерства. В наш час межі окремих галузей мають дещо «розмитий» характер і з цього погляду важко (а можливо й недоречно) твердити про лідерство якоїсь однієї з них. Уявляється, що замість окремої галузі природознавства лідером може виступити певний загальний метод (або напрям) дослідження, не обмежений застосуванням в певній науці, як такої, що вивчає конкретну «ділянку» природи. Сучасна наука пропонує чимало таких універсальних методів, які використовуються для дослідження аналогічних явищ майже у всіх «ділянках» природи (а також у суспільстві). Такими є ряд кібернетичних методів, системно-структурні методи тощо. Саме вони набувають певної універсальності в природознавстві, хоча обмеження їх застосування до якоїсь даної сторони реальності зумовлює відносність їхньої універсальності. Не виключено, що в процесі дальшого розвитку науки такі або подібні до них методи (чи системи їх) посядуть панівне становище в природознавстві і їх можна буде визнати за лідерів.

Як ми вже зазначали, завдання доцільного перетворення, охорони й відновлення природи, а також дослідження адаптаційних здатностей людини у зміненому внаслідок її діяльності середовищі висувають біологічні науки на одне з перших місць у сучасному природознавстві. Однак навіть з боку основної проблематики сучасної науки лідерство біології не може бути визнане беззастережно. Оскільки питання, що тут виникають, стосуються людини і людського суспільства, необхідним є зв'язок біологічних і соціальних наук. «Проблема збереження природного середовища і доцільного використання багатств нашої планети,— зауважує Є. К. Федоров,— справді тісно пов'язана з іншими проблемами розвитку людського суспільства і може бути розв'язана лише разом з ними»²⁹.

Отже, найактуальніші проблеми нашого часу не є суто біологічними. Вони потребують комплексного розв'язання, яке, можливо, приведе до виникнення нових наукових галузей на стикові окремих наук. Та взаємодія таких наук, як соціологія і біологія, не створює єдиного підходу до спільних проблем. Досить часто ця комплексність означає сукупність різних способів, які пов'язані лише спільністю тем. Зокрема досі відсутній органічний взаємозв'язок основних аспектів проблеми «людина — середовище — суспільство», якими є: 1) використання природних ресурсів; 2) зміна природи в ході цього використання; 3) зворотний вплив зміненого зовнішнього середовища на життя суспільства³⁰.

Зв'язок цих трьох найважливіших аспектів очевидний, однак він не знайшов достатньої реалізації в наукових теоріях і досить часто ним нехтують на практиці. Особливо негативно впливає на розв'язання розглядуваної важливої проблеми відсутність прогнозів щодо взаємодії виділених сторін. Зрозуміло, що ця хиба теж зумовлена відсутністю строгої спеціальної теорії, яка б вивчала універсальну взаємодію і взаємодію наведених чинників як її окремих випадок.

Єдність біологічного й соціального підходів частково реалізується в процесі гуманізації біології, в її зверненні безпосередньо до питань, що стосуються дослідження людини. Саме при цьому створюються підходи, які поєднують природничо-наукові і соціальні аспекти (як наприклад, в антропології). Уявляється, що в майбутньому процес гума-

²⁹ Див.: Е. К. Федоров. Взаимодействие общества и природы. М., 1971, стор. 4.

³⁰ Див.: Человек, общество и окружающая среда, стор. 16.

нізації біології зростатиме, що так само, як у сучасній біології, найбільш ефективно розвиваються її «фізикалізовані» галузі, значної ефективності набудуть її «соціологізовані» галузі, які визначатимуть «стиль» біології загалом. Водночас розв'язання деяких соціальних проблем має спиратись на біологічне знання. В цьому розумінні можна говорити про біологічне обґрунтування технічних, економічних та інших заходів. Відомо, що спроби застосувати дарвінівську теорію в соціології мали негативні наслідки. Звичайно, в цій обставині завинив не сам дарвінізм, хіба що деякою своєю невизначеністю в ряді моментів, а спосіб використання біологічної теорії у сфері невластивої для неї фактичної реальності. Поворот до діалектико-матеріалістичної методології, здійснений у наш час, дозволяє по-новому розв'язувати питання взаємодії методів різних наук. Проте конкретні аспекти проблеми співвідношення соціальних і біологічних уявлень не можна вважати остаточно з'ясованими. Більше того, стосовно розуміння особливостей людини й людського суспільства вона обговорюється лише в найзагальніших рисах і ще далека від розв'язання. Ця обставина зумовлена нечіткістю і певною невизначеністю самих біологічних теорій (організменого й надорганізмених рівнів), нерозробленістю методологічних питань їх взаємозв'язку.

Важливість єдності соціальних і біологічних аспектів розв'язання тих проблем, що їх формулює сучасна наука, потребує включити в умови, що визначають лідерство науки, ступінь її гуманізації. Він визначається її зв'язком з соціальними науками, спрямованістю на розв'язання проблем, що безпосередньо стосуються людини. Саме ці науки стимулюють посиленій розвиток в біології тих розділів, які стосуються безпосередньо людини. Бурхливий розвиток соціологічних досліджень, здатність соціології до інкорпорування багатьох методів (в тому числі математики, кібернетики та ін.), її тісний зв'язок з питаннями розвитку суспільства свідчать, що можливим лідером науки в недалекому майбутньому стане одна з її галузей. Однак це питання потребує окремого дослідження. Воно виходить за межі природознавства і в даному випадку вже йдеться не про лідера природознавства, а про лідера науки як певної системи знань.

* * *

Проблема лідерства в сучасному естествознаванні неразривно зв'язана з виявленням основних тенденцій в розвитку науки. Хоча значительная часть наиболее актуальных задач лежит в сфере биологических исследований, это все же не дает возможности сделать однозначный вывод о смене лидера: будто бы место физики заняла биология. По степени развитости теоретических представлений и в наше время физика является стимулирующей, а биология стимулируемой наукой. Кроме того, значительная часть задач, возникающих перед современным естествознанием носят не биологический, а биосоциальный характер. Исследование сложных систем типа «человек — среда — общество» требует разработки соответствующих методов. Это обстоятельство принципиально изменяет характер решения вопроса о лидере современного естествознания. Очевидно, в будущем лидирующим может стать не отдельная отрасль знания, а определенный метод или система методов, являющихся средством исследования взаимодействия в сложных и сверхсложных системах. О возможности такого решения этой проблемы свидетельствуют активные интегративные процессы в современной науке, приводящие к некоторому «размыванию» их границ и способствующие вычленению определенных универсальных, сквозных методов исследования.

Про співвідношення буденної і спеціальних мов

В. Х. ЛОБАС

Питання про співвідношення буденної («природної») і спеціальних (штучних) мов має не тільки традиційне філософське значення, пов'язане з розумінням мови як практично існуючої «дійсної свідомості», а є також складовою частиною сучасної проблеми пізнавальної і комунікативної ефективності інформаційних мов спеціальних наук. Воно потребує всебічного розгляду ще й тому, що це питання стосується проблем, котрі абсолютизують екзистенціалісти і неопозитивісти і на яких спекулюють представники загальної семантики (мається на увазі факт елімінації індивідуального в мові науки і проблема статусу загальних понять).

У радянській філософській і спеціальній літературі співвідношення буденної і спеціальних мов з'ясовується головним чином щодо аналізу концептуальних можливостей відповідних знакових систем. Як показала конференція з цього питання, що відбулася в Москві 1972 р., більшість досліджень спрямована на моделювання інваріантних семантичних і синтаксичних відношень у межах окремих інформаційно-логічних мов і формальних метамов лінгвістичного опису, що мають забезпечити тими самими засобами опис слів, речень і тексту.

Це підхід досить звужений. Щоправда, він має певне виправдання стосовно інформаційних мов, оскільки забезпечує розв'язання першочергових практичних завдань, зокрема в документальному інформаційному пошуку в умовах інформаційних масивів середніх масштабів, де порівняно невисокі вимоги до точності. Але для створення великомасштабних інформаційно-пошукових систем і у проміжних галузях знання цей підхід недостатній, бо не забезпечує зв'язку тих інформаційних мов, що мають різну структуру, і лексику, неспіввідносну з тією ж предметною областю. Поряд з дослідженнями, спрямованими на збільшення семантичної сили окремих інформаційно-пошукових мов через ускладнення їх структури, вивчається і альтернативна проблема — створення інформаційної мови для сфери донаукових знань, які можна вважати спільною структурною і лексико-понятійною основою для всіх різновидів наукового знання. Обидва варіанти спрямовані, власне, на зближення інформаційних мов окремих наук з природною мовою. Питання полягає в тому, чи досить зрозумілі принципи організації і функціонування буденної мови, щоб ними можна було користуватися у створенні інформаційних мов окремих наук.

Виявити і змоделювати ці принципи намагається один із напрямів сучасної структурної лінгвістики, ідеї якої розвивалися на згаданій конференції, — теорія породжуючих граматик (генеративістська теорія).

Спираючись на математичний апарат теорії алгоритмів і рекурсивних функцій, вона пропонує механізм, що дозволяє ефективно перелічити структури всіх речей відповідної конкретної мови. При цьому в мові розрізняється «поверхнева» структура, тобто структура певного конкретного речення, і «глибинна», тобто відношення поверхневої до тих, що передують їй в процесі виведення. Після деяких змін в останніх варіантах теорії глибинна структура мови ототожнюється з семан-

тичною або логіко-семантичною структурою висловлювання. Отже, процес породження всіх можливих речень виступає як механізм синтезу фраз із готового смислу, що існує в голові носія мови. Така модель відтворює лише концептуальний аспект мови і виконується, до того ж, не повністю, лише на рівні словосполучень і речень, але не виконується, як показав І. І. Ревзін¹, на рівні тексту, тому що нехтує комунікативним аспектом. Річ у тому, що смисл повідомлення залежить не тільки від слів і речень, з яких воно складається, а й від самого процесу комунікації, від способу розуміння комунікантами тексту. Отже, сучасний стан досліджень в інформатиці і структурній лінгвістиці свідчить про потребу переглянути розуміння буденної мови як недосконалого і простого знаряддя людського мислення, знаряддя, що нібито не має особливого значення в науковій практиці і яке можна точно описати звичайними математичними засобами, абстрагуючись від комунікативного аспекту. Цей висновок, важливий для інформатики, суперечить також претензіям генеративістів на технічну необмеженість і ефективність їх методики і дозволяє оцінити філософські установки теорії породжуючих граматик, сформульовані Н. Хомським².

Н. Хомський виходить з положення Декарта, що принципова відмінність людини від тварини і від найскладнішого автомата полягає в тому, що люди здатні до творчого, новаторського застосування мови. Мається на увазі, що в процесі звичайного спілкування вони висловлюють і розуміють чимало такого, що є для них абсолютно новим і не має нічого подібного до речень і текстів, висловлених у минулому. При цьому вважається, що кількість речень, які ми можемо зрозуміти або створити, безконечна. Крім того, нормальне використання мови — творче тому, що воно незалежне від управління якимись доступними виявленню зовнішніми або внутрішніми стимулами, осмислене (зв'язне) і відповідає ситуації. Хомський запровадив спеціальні типи граматик, які назвав трансформаційними. Він вважає, що механізм їх дозволяє пояснити здатність людини створювати і розуміти нові речення, тому що система правил виведення в цих граматиках допомагає виявити, як близькі між собою окремі речення і яка можливість виведення структур одних речень із інших. Знання мови, або «мовна компетенція» з такого погляду виступає як здатність приписувати глибинні і поверхневі структури безконечній множині речень, відповідно співвіднести ці структури і давати семантичну і фонетичну інтерпретацію парам глибинних та поверхневих структур. Здатність ця, на думку Хомського, абсолютно унікальна і «безглуздо порушувати проблему пояснення еволюції людської мови з більш примітивних систем спілкування, які виникають на низьких рівнях інтелектуальної здібності»³. Унікальність її полягає у величезній невідповідності між знанням і досвідом, «між породжуючою граматиною, яка виражає мовну компетенцію того, хто говорить, і обмеженими, дефектними даними, на підставі яких він побудував для себе цю граматику»⁴. Тому Хомський доходить висновку, що потрібно постулювати природжену структуру мислення і цим самим пояснити невідповідність між досвідом окремої людини та її знанням. Ця структура розуміється як суворе обмеження форми граматики, яке «є попередньою умовою у кантіанському розумінні щодо мовного досвіду і є, мабуть, вирішальним чинником

¹ І. І. Ревзін. О роли коммуникативного аспекта языка в современной лингвистике. «Вопросы философии». 1972, № 11.

² Див.: Н. Хомський. Язык и мышление. М., 1972.

³ Там же, стор. 86.

⁴ Там же, стор. 96.

у визначенні напряму та результатів оволодіння мовою»⁵. Щодо процесів, за допомогою яких людське мислення досягло форми природженої організації, то Хомський вважає, що вони «є повною таємницею, такою мірою таємницею, як відповіді на аналогічні питання про фізичну або розумову організацію будь-якого іншого складного організму»⁶. Щоправда, Хомський не відмовляється зіставити свою гіпотезу з дослідженнями біологічних основ людської мови, виконаними Е. Леннебергом, і частково з працями Ж. Піаже.

Гадаємо, що гіпотеза Хомського про природженість структури мислення не є щось випадкове в теорії породжуючих граматик, а впливає цілком закономірно з орієнтації на точні методи дослідження буденної мови. Точність і однозначність формалізованих мов уявляється дослідникам різних галузей знання бажаним ідеалом. Справді, досягнення цього сприяє певному розв'язанню інформаційної проблеми з допомогою автоматизованих інформаційно-логічних систем. У певних межах (встановлених теоремою К. Геделя) такий підхід гносеологічно виправданий. Але він не враховує комунікативного моменту у функціонуванні мови, правильніше сказати, враховує лише остільки, оскільки пізнавальне і комунікативне збігаються (на рівні речень і в разі високоінтелектуального, спеціалізованого використання мови). Намагання застосовувати до буденної мови критерії ефективності, вироблені у формалізованих мовах, є досить значною ідеалізацією, яка не охоплює специфіки цієї мови, як інструменту спілкування.

Буденна мова, що виникла із потреби спілкування, має риси, які дозволяють це завдання виконувати цілком задовільно і не тільки в сприятливих умовах. Незважаючи на різноманітність цих рис, можна розкрити їх спільну функцію, яка полягає в забезпеченні відповідності і послідовності даних безконечного і постійно змінюваного людського досвіду до обмеженого обсягу людської оперативної пам'яті і потреби дати швидко відповідь і за недостатньої кількості даних.

Буденна мова — дуже економна і водночас надлишкова система. Економність її виявляється в наявності слів з комплексними значеннями, тобто в невизначеності предметної області, і в метафоричності, тобто в можливості нерегулярного вживання засобів вислову. Надлишковість (з погляду теорії інформації) полягає в синтаксичній організації мови, яка дозволяє передбачати закінчення фрази і тим самим зменшує кількість інформації. Водночас ця риса забезпечує підвищення надійності, комунікації в умовах шуму і конче потрібна для того, щоб встановити єдність комунікантів, тобто для виявлення здатності слухача продовжити комунікацію.

Для буденних мов характерна наявність різних рівнів (фонем, слів, синтагм, речень) і ряду універсалій (фонетичних, семантичних). Разом з тим складність структури не перешкоджає автоматичному і граматично правильному вживанню засвоєної мови (саме це свідчить про можливість використання математичних критеріїв ефективності) навіть неграмотними. Скоріше, навпаки, ця багатоступінчатість і наявність універсалій відповідає обсягові людської пам'яті і дозволяє обмеженими засобами створювати необмежену кількість висловів.

Єдине, що заважає безконечності висловів,— це вимога їх осмисленості, але вона не має чітких характеристик. Те, що безглузде в одному контексті, може бути цілком осмисленим в іншому. При цьому процес людського спілкування передбачає неповний опис ситуацій,

⁵ Там же, стор. 108.

⁶ Там же, стор. 113.

оскільки в ньому враховується попередній досвід комунікантів і водночас акцентується увага на нових моментах. Повний опис ситуації з усіма логічно можливими і логічно істинними варіантами несумісний з процесом людської комунікації. Питається, як же за таких умов досягається взаєморозуміння і послідовність?

Річ у тім, що смисловій стороні буденної мови властиве те, що засвоєнню мови передують наявність невербальних образних значень, «всі значення за походженням образні» (Потебня). Засвоєння вербального значення відбувається за допомогою вже наявної у індивіда системи невербальних (а пізніше і вербальних) значень. Цим забезпечується безперервність, цілісність смислового боку мови, що відповідає безперервності дійсності. Відмінність індивідуального досвіду окремих комунікантів вирівнюється системністю смислової сторони мови і дозволяє зрозуміти повідомлення іншого, тобто перекласти їх на систему мовного і немовного досвіду іншого носія мови. Якщо досвід комунікантів формувався в межах однієї культури, то взаєморозуміння буде цілком адекватним, але не абсолютно тотожним. Кожне повідомлення будується відповідно до законів логіки і з допомогою дискретних засобів (слів, речень), котрі фіксують лише інваріантні відношення і цим самим порушують безперервність смислу. А розуміння одержаного повідомлення відновлює безперервність і відбувається як імовірнісний процес побудови функції розподілу (за термінологією математичної статистики) смислу системою (людиною), що вже має певну апріорну функцію розподілу, тобто ряд найзвичніших асоціацій. Так, слово «гра» дещо по-різному сприймається музикантом і математиком. На думку деяких дослідників, тут можливе застосування однієї з головних формул теорії імовірності — формули Байеса, що визначає імовірність спільності окремих подій.

Вимога осмисленості походить від спільної практичної діяльності людей і відбиває їх відношення до існуючої дійсності, зокрема одухотворення і міфологізацію. Як і розглянуті вище принципи структурності, вона озброює людський колектив презумпцією комунікабельності, що дозволяє дедалі ширше коло явищ розглянути як мови і тим самим перетворювати їх в елементи культури. Такий підхід породжує метамовну функцію буденної мови, яку слід вважати особливим явищем.

Серед рис буденної мови найголовнішу роль у процесі комунікації відіграє вимога осмисленості або семантичної зв'язаності тексту, висловлювання і словосполучення. Це той момент, про сутність якого «ми не можемо сказати ясно і чітко»⁷, але все-таки його розуміємо, бо відрізняємо осмислену мову від марення божевільного. Значення цього моменту переконливо показано в п'єсах Е. Іонеско, котрі можна розглядати⁸ як експеримент щодо виявлення законів акту комунікацій.

У процесі нормального спілкування слід дотримуватись багатьох технічних і змістових вимог. Технічні вимоги — встановлення контакту між комунікантами і спільність мови (коду) — виявляються недостатніми. Потрібна ще спільність поглядів щодо дійсності і способу відображення цієї дійсності у свідомості комунікантів. Порушення кількох змістових вимог — постулатів (про детермінованість явищ дійсності, про спільність пам'яті і однакове прогнозування майбутнього комунікантами, про неповноту опису, істинність та інформативність)

⁷ Н. Хомський. Язык и мышление, стор. 24.

⁸ Див.: О. Г. Ревзина, И. И. Ревзин. Семиотический эксперимент на сцене. (Нарушение постулата нормального общения как драматургический прием). «Труды по знаковым системам», V, Тарту, 1971.

значно деформує комунікативний процес, але не знищує його повністю. Ще залишається обмін штапованими фразами, коли неможливо відрізнити банальне від оригінального, неймовірно від абсолютно вірогідного. Таке спілкування є типовим для людей, роз'єднаних приватним інтересом; їм властиве трагічне сприймання дійсності (подібне до екзистенціалістського) і між ними відбувається обмін «егоцентричними діалогами» (Піаже). Порушення ж семантичної зв'язаності тексту (підміна денотатів власних імен і прикріплення елементів повідомлення до таких частин дійсності, які між собою не зв'язані) призводить «до повного розладу акту комунікації на рівні змісту»⁹ і є водночас розривом контакту на цьому рівні.

Це засвідчує, що найголовнішою рисою буденної мови в процесі комунікації є збереження можливості звернення до денотатів, до глибинної структури мови. Звертаючись до денотатів, люди уточнюють смисл слів і досягають взаєморозуміння. Саме на цей момент і спираються представники загальної семантики, виступаючи проти загальних понять і вимагаючи повернутися до абстракцій найнижчого рівня. Але при цьому не враховується, що денотатами слів можуть бути не лише одиничні реальні речі, а й будь-які фрагменти зовнішнього світу, що категоризуються людиною залежно від практичних потреб. Практика виступає як система, що конститує світ людини, надаючи йому системності. Внутрішні переживання людини, рішення і вибори, які вона робить і тим самим формує свій духовний світ, не слід вважати, як це спостерігається в екзистенціалістів, потоком хаотичних і нічим не зумовлених явищ. Це скоріше певна психічна структура, яка викликана структурністю практики і об'єктивується в діях, поведінці, структурності мови, а тому стає комунікабельною, доступною розумінню.

Отже, буденна мова — це універсальна знакова система, в якій комунікативна функція переважає пізнавальну і тому сприймається в генеративістській лінгвістиці як щось природжене. Насправді ж, як показують дослідження біологічних основ мови¹⁰, можна твердити про природжений характер лише механізмів орієнтації в просторі-часі. З розвитком мови вони дістають вербальне розрізнення і разом із схемами практичної діяльності (категоріями) забезпечують засвоєння і розвиток мови як засобу пізнання. Як відзначав Л. С. Виготський, у дитячій мові «інтенція», осмисленість мови... виникає із спрямування вказівного знака (жеста, першого слова) на якийсь предмет»¹¹.

Процес наукового пізнання, розчленування дійсності на окремі фрагменти і вивчення кожного з них незалежно від інших приводять до створення спеціалізованих мов окремих наук. Ці мови виникають на базі буденної мови, яка при цьому ревізується. Перегляду піддається насамперед її семантична сторона: вона дискретизується відповідно до дискретизації дійсності засобами певної науки. Вводяться обмеження на предметну область мови.

Водночас відкриття нового розширює семантичну сферу спеціальних мов порівняно із буденною. Найчастіше утворення спеціальної мови полягає в систематизації низки явищ (однотипних щодо буденної мови) специфічним для тієї чи іншої науки способом. При цьому об'єкти починають розглядати як елементи певної системи, що дістають наукові назви (експлікації спеціальної класифікації), які можуть не мати нічого спільного з назвами цих об'єктів у буденній мові.

⁹ Там же, стор. 246.

¹⁰ E. H. Lenneberg. *Biological Foundations of Language*. N. Y., 1967.

¹¹ Л. С. Виготський. *Избранные психологические исследования*. М., 1956, стор. 116.

Отже, створюється модель якоїсь сфери дійсності, відмінна від категоризації дійсності, властивої тій чи іншій буденній мові. Синтаксис такої «квазілінгвістичної» системи, на відміну від синтаксису буденної мови чітко виявляє, або й просто повторює, організацію семантичного компоненту. Про інформаційні можливості формалізацій таких систем ми вже говорили.

Крім систем класифікаційного типу (хімія, біологія, технічні науки тощо), на основі буденної мови розвиваються і такі знакові системи, залежність принципів організації котрих від конкретного змісту мінімальна. Так, математика, що виникла із безпосередніх практичних потреб як спеціальна природнича наука, поступово, абстрагуючись від змісту, перетворилася в «чисту» науку про можливі форми і відношення, і зрештою перетворилася в мову науки взагалі. Але, розвиваючись як наука про форми і відношення, абстраговані від змісту, вона не стає цілком формалізованою наукою і постійно послугується буденною мовою не тільки як метамовним засобом, але й як неодмінною складовою частиною математичного мислення і повідомлення. Це досить переконливо показали проекти інформаційних мов для математики, і, зокрема, проект мови для космічних повідомлень («Лінкос») ¹².

Цілком формальними в математиці є лише процеси обчислення (числові і алгебраїчні), а вже сам вибір варіанта обчислення (не кажучи про математичну творчість) передбачає інтуїтивну інтерпретацію величин. Тому на практиці математична думка ніколи не буває зовсім формалізованою. Математик вкладає смисл в кожне речення. Це стосується і процесу навчання одного з найважливіших комунікативних процесів. Намагання максимально аксіоматизувати і формалізувати процес вивчення математики викликають різку опозицію багатьох учених. Так, відомий французький математик Р. Том на II Міжнародному конгресі з питань математичної освіти заявив, що «формальна аксіоматична репрезентація ходу думки протилежна природному порядку», а «істинна проблема, з якою зіткнулось викладення математики,— це не проблема строгості, а проблема побудови смислу, проблема «онтологічного виправдання» математичних об'єктів» ¹³.

Справді, здатність математики до «обертання методу», до породження об'єктів за допомогою синтаксичних комбінацій потребує інтерпретації, зближення семантичних світів окремих математиків і фізиків. У певних межах ця проблема може бути розв'язана саме з допомогою формалізації.

Математичну логіку, де використовуються інтерпретовані числення, тобто формальні системи з фіксованими правилами і перетворення виразів і відповідною інтерпретацією, часто визначають саме як предмет формальної логіки, що вивчається з допомогою побудови формалізованих мов. Введення формалізованої мови — це і прийняття особливої теорії, або системи логічного аналізу, що дозволяє розв'язувати власне логічні проблеми, і застосовувати математичну логіку до обґрунтування інших наук, зокрема математики. Так було вирішено кілька проблем, породжених нечіткістю буденної мови. Але, строго відповідаючи логічній формі, формалізована мова втрачає комунікативну функцію. Засобами математичної логіки неможливо повідомити навіть математичні факти. Для того, щоб вона могла здійснювати інформацію, потрібно певною мірою розширити її максимально

¹² Див.: Л. А. К а л у ж н и н. Язык для космических сообщений. «Вопросы философии», 1969, № 6.

¹³ Р. Том. Современная математика — существует ли она? — «Математика в школе», 1973, № 1, стор. 91.

формалізовані мови логіки, ввести деякі засоби (семантичні і синтаксичні) буденної мови і створити помірно формалізовані мови, проміжні між мовою числення предикатів і буденними мовами.

Безперечно, всяка формалізація, метою якої є забезпечення машинної обробки інформації, передбачає наявність змістового знання у відповідній галузі науки, яке перебуває на досить високому рівні систематизації. Більше того, можна вважати¹⁴, що й сама математична логіка не зовсім байдужа до змісту, оскільки вона фіксує тотожність або відмінність змісту простих висловлювань відповідними символами, а в складних висловлюваннях навіть уточнює поняття «зв'язок за смыслом» і «тотожність за смыслом». Вона немов би визначає можливі рамки змісту, не зачіпаючи його безпосередньо.

Не висловлюючи ніяких тверджень про дійсність, логіка все-таки має відповідні онтологічні аксіоми, наприклад, про існування речей, їх властивостей і відношень. Але цих аксіом недостатньо для логічної реконструкції окремих наук (особливо, емпіричних) і створення єдиної мови науки¹⁵, яка б забезпечила автоматизацію інформаційної діяльності. Потрібно розширити онтологічний базис конкретних наук, ввівши найбільш загальні принципи типу «Всі речі і явища існують в просторі і часі», а також аксіоми конкретної природничої теорії (механіки, термодинаміки тощо), які становитимуть вже другий рівень в дедуктивній організації емпіричного знання. З логічного боку роль онтологічних аксіом полягає в тому, що в процесі дедуктивного розгортання конкретної теорії вони «використовуються як додаткові щодо логіки предикатів — правила виведення»¹⁶. В методологічному і світоглядному розумінні роль найбільш загальних (філософських) положень і категорій не викликає сумніву. Це починають визнавати навіть представники сучасної немарксистської «філософії науки», критикуючи неопозитивізм за абсолютизацію засобу побудови формальних логічних моделей як єдино наукову методологію¹⁷. Але є ще одна функція філософських категорій — комунікативна, на яку звертається значно менше уваги, незважаючи на загострену постановку питань про таку функцію в пізніх працях Л. Вітгенштейна.

Про комунікативну функцію філософії може йтися лише в тому разі, якщо визнано наявність спеціальної філософської мови. Така спеціальна мова справді існує, їй властиве поєднання термінологічності з метафоричністю. Саме це поєднання і викликає ту розумову «судому», про яку говорив Вітгенштейн, маючи на увазі труднощі, що виникають внаслідок спроб підпорядкувати вживання філософських понять тому стандартів точності, що існує в конкретних науках і математиці. Філософія, на відміну від спеціальних наук, намагається максимально розширити предметну область своєї мови і тому всілякі дефініції в ній виявляються недостатніми, хоча потреба в них є постійною. На «вічні» і «безконечні» філософські питання кожен час намагається дати «конечні» відповіді, спираючись на наявний рівень наукових знань. Це цілком нормальний процес, що сприяє збагаченню категоріального базису мислення. Якщо буденна мова, зафіксувавши універсальні схеми людської діяльності (категорії), виконує функцію

¹⁴ Див.: В. Ш. Рубашкин. Математическая логика и язык науки. «Вопросы философии», 1973, № 1.

¹⁵ Про деякі варіанти такої мови див. нашу статтю «Про єдину мову науки» (аб.: «Філософські проблеми сучасного природознавства». К., 1969, вип. 16—17).

¹⁶ В. Ш. Рубашкин. Математическая логика и язык науки, стор. 120.

¹⁷ Див.: В. А. Лекторский. Философия, наука, «философия науки». «Вопросы философии», 1973, № 4.

універсального комунікативного засобу, то мова філософії інтегрує досвід наукового пізнання, узагальнює здобуте наукою і забезпечує можливість інтерпретації її найбільш формалізованих ділянок.

Взаєморозуміння стає можливим завдяки застосуванню інтуїтивного категоріального базису, який постійно розширюється і теоретизується, не втрачаючи зв'язку з людською практикою. Унікальність індивідуального людського досвіду, що репрезентується буденною мовою в певному контексті і від якого абстрагується конкретна наука, в мові філософії трансформується в світоглядне явище. Завдяки цьому з її допомогою стає можливо зрозуміти місце соціальної істини в світі і спільність її з іншими. Найбільш загальні абстракції не втрачають конкретного, бо виникають, за словами Маркса, «тільки в умовах багатого конкретного розвитку, де одно і те саме є спільним для багатьох або для всіх елементів»¹⁸.

* * *

Дифференціація научного познання і створення множини спеціальних мов веде до великих труднощам в передачі научних знань. Частичним переодоленням їх може бути формалізація, зближуюча семантичні «мири» окремих учених. Але предельно формалізовані мови втрачають комунікативну функцію і тому створення єдиної мови науки, спроможної забезпечити автоматизовану обробку інформації, потребує використання природної мови. Звичайна (природна) мова є універсальною і надійною комунікативною системою, маючою ряд рис, забезпечуючих об'ємне і в несприятливих умовах.

Мова філософії, інтегруючи досвід науки і тим самим збагачуючи універсальні схеми людської діяльності — категорії, забезпечує єдність роздробленої науки і можливість інтерпретації її найбільш формалізованих частин.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 687.

Спостереження як метод конкретного соціологічного дослідження*

В. І. ВОЛОВИЧ

Соціологічне спостереження¹ в практиці конкретних соціологічних досліджень застосовується здебільшого як допоміжний метод здобуття первинної інформації, що ним послуговуються поряд з методами опитування й аналізу документів. Але він може бути і основним, особливо під час вивчення об'єктів з локалізованим, чітко визначеним зоровим полем. На стадії ж попереднього ознайомлення з об'єктом дослідження спостереження просто незамінне.

Головною перевагою цього методу порівняно з іншими є те, що з його допомогою соціальні явища і процеси розглядаються зблизька, безпосередньо, у їхньому функціонуванні і розвитку, взаємодії і взаємозв'язках. Отож, як метод вивчення явищ, пов'язаних із життєдіяльністю малих груп і колективів, спостереження цінне передусім тим, що дає змогу повніше і глибше досліджувати форми повсякденного спілкування, спрямованість дій індивідів, давати надійні оцінки і ґрунтовні пояснення. Вірогідність даних спостереження не залежить ні від поінформованості його об'єкта, ні від його здатності і бажання повідомити вірогідну інформацію, як це буває, приміром, в інтерв'ю та анкетуванні.

Проте широкому застосуванню цього методу перешкоджають серйозні труднощі внутрішнього характеру. Поміж філософів дістала поширення думка, що спостереження — «найелементарніший метод»². Це хибне, надто спрощене уявлення, яке не зважає на специфіку соціологічного спостереження, де особливого значення набуває питання про ступінь надійності. Недосконалість методу саме з цього боку надзвичайно ускладнює процедуру соціологічного спостереження. Тому соціологам, які розробляють методику спостереження, завжди доводиться враховувати «взаємозбурюючий» вплив суб'єкта й об'єкта спостереження — вплив, який може деформувати первинну інформацію.

Розглядаючи суб'єкт спостереження — активну сторону цієї взаємодії, треба з'ясувати, який, по-перше, вплив самого факту проведення спостереження і, по-друге, вплив особистості спостерігача на об'єкт дослідження.

В усіх видах спостереження суб'єкт так чи інакше «втручається»

* Ідучи назустріч побажанням соціологів підприємств і установ, редакція цієї статтю розпочинає публікацію циклу матеріалів на допомогу соціологові-практику.

¹ На відміну від поширеного тлумачення спостереження як всякого методу здобуття емпіричних даних у соціології його визначають тільки як метод реєстрації безпосередньо спостережуваних емпіричних показників соціальних явищ або процесів.

² Див., напр.: О. М. Сичивица. Методы и формы научного познания. М., 1972, стор. 8.

в досліджуваний процес, привносить в нього щось «від себе». Це призводить до певних змін у спостережуваній ситуації. Під час здійснення ряду експериментів виявилось, що ні зміни умов праці, ні навіть маніпулювання системою заробітної плати не справляють такого глибокого впливу на продуктивність праці спостережуваних, як знання того, що на них спрямоване око спостерігача. Цей факт особливо позначається на даних про аномальні явища і девіантну (відхилену) поведінку. Як правило, такі відхилення намагаються приховати від спостерігача, і тому ситуація набуває виправленого, «нормального» вигляду.

Відомо, що досвід спостерігача ніколи не обмежується одним тільки науковим знанням, а обов'язково вбирає і так звані «буденні поняття» з особистого життєвого досвіду: звичні стереотипи суджень, емоційне сприйняття об'єкта тощо. Соціолог, на відміну від природодослідника, веде спостереження того, частиною чого є він сам. Спостережувані ситуації звичайно настільки знайомі і звичні для нього, що йому важко оцінити їх об'єктивно, дивитись на них «збоку». Тому спостерігач може «приспосовувати» одержувані дані до своїх стереотипів суджень і давати їм необ'єктивну оцінку. Зрештою, він може зареєструвати не сам факт, а своє ставлення до нього. Це типова помилка соціологічного спостереження, якої часом важко уникнути.

Отже, надійність спостереження — давня проблема, над якою працюють дослідники. Характерним щодо цього є приклад, коли у 1940 р. фонд Карнегі (США) зробив спробу об'єктивно вивчити становище негрів. Виявилось, що найважче завдання — добір неупереджених, безсторонніх спостерігачів. У США не було знайдено кандидатури з такими якостями навіть на посаду керівника дослідницької програми. Довелося запросити іноземного вченого — відомого шведського соціолога Гуннара Мюрдаля.

Маємо відзначити, що негативний ефект взаємодії суб'єкта й об'єкта спостереження особливо яскраво виявляється при включеному соціологічному спостереженні. «Вживаючись» у досліджувану групу, спостерігач частково, а то й повністю втрачає здатність об'єктивно судити про неї. Це відбувається тому, що він підкоряється нормам досліджуваної групи, поділяє її цінності, погляди її членів і змушений, таким чином, займати в ній свою, об'єктивно необхідну в ієрархії престижності позицію. Тим самим він позбавляє себе багатьох каналів одержання надійної інформації.

Отож, конкретний аналіз типів взаємодії суб'єкта й об'єкта конкретного соціологічного дослідження набуває великого значення в розробці ефективної методики і техніки здобуття надійної інформації.

Соціологічному спостереженню в залежності від того, знають спостережувані про нього чи ні, властиві такі типи взаємодії:

1. *Включене спостереження* — спостережувані знають про нього. Суб'єкт, внаслідок самого факту включення, піддається впливові об'єкта, певною мірою сам стає об'єктом. Об'єкт реагує на присутність суб'єкта. Тут причиною деформації первинної інформації може бути «збурення», викликане взаємним впливом суб'єкта й об'єкта.

2. *Включене спостереження* — спостережувані не знають про нього. Хоча на суб'єкті позначається вплив об'єкта, однак об'єкт не реагує на присутність суб'єкта. Надійність інформації в даному випадку підвищується.

3. *Невключене спостереження* — спостережувані знають про нього. Об'єкт не справляє істотного впливу на суб'єкта, але сам реагує на його присутність. Ця реакція, що виявляється у зміні оцінок чи поведінки об'єкта — головна причина деформації емпіричних даних.

4. *Невключене спостереження* — спостережувані не знають про

нього. Взаємодія суб'єкта й об'єкта фактично не спричиняє «збурюючого» впливу. Однак можливі втрати і деформація даних через обмеження зорового поля. У даному випадку, як і в попередньому (3), ймовірність помилок організаційно-технічного характеру доволі велика.

У розглянутих типах взаємодії суб'єкта й об'єкта спостереження проблема уникнення збурюючих факторів, проблема здобуття надійної інформації — це водночас проблема врахування конкретних умов спостереження, його наукової організації й проведення, а також проблема перевірки даних з боку обгрунтованості, сталості і точності.

Отож, об'єкт має бути чітко визначений у конкретній емпіричній ситуації, яка, звісно, може бути як природною, так і штучною. У залежності від останнього, а також від умов проведення спостереження, вибирають і тип взаємодії. При стандартизованому спостереженні емпірична ситуація, як правило, кодифікується в категоріях гіпотези і програми дослідження. Відповідно до категорій розробляються і рубрики індикаторів спостереження емпіричної ситуації. Єдина система індикаторів спостереження дозволяє уніфікувати дані й обчислити потрібні кореляції. Процедура спостереження базується, таким чином, на правилах, які в результаті кількісної інтерпретації даних створюють можливість адекватного повторення спостереження, застосування логіки наукового виведення.

Операціонально це має вигляд протокольної реєстрації за гранично стандартизованою методикою, на спеціальних бланках, картках, у щоденниках чи таблицях, із строгим фіксуванням часу певних актів поведінки спостережуваних індивідів. Наприклад, рубрики індикаторів, які належать до категорії «активності», можуть фіксувати певні соціально-психологічні характеристики об'єкта (позитивні й негативні реакції), ступінь комунікабельності³⁻⁴, рівень свідомості, конфліктні реакції та їхні причини, характер (особистий, громадський) тощо.

Ретельна розробка методу спостереження ще в 20-ті роки дозволила радянським соціологам здобувати доволі надійні результати і висновки. Особливо ефективним цей метод виявився при вивченні аудиторії кіноглядачів, яке здійснювалося за прямою вказівкою В. І. Леніна⁵⁻⁶. Спостереження велося, звичайно, за другим типом взаємодії суб'єкта й об'єкта — спостерігач перебував у залі і в спеціально розробленій таблиці індикаторів відзначав реакцію глядачів. Під реакцією малися на увазі певні варіанти поведінки глядача під час перегляду фільму.

³⁻⁴ Для прикладу наведемо детальну шкалу індикаторів, яка визначає товарицькість за ритуалом вітання в групі.

Місце:... Час:... Склад групи:... У тому числі чол.:... жінок:...

A. Вітання членів групи між собою відбувається переважно:

- 1) у всіх
- 2) у більшості
- 3) у більш як половини групи
- 4) у майже половини
- 5) у менш як половини
- 6) у небагатьох
- 7) до певного члена групи.

B. Вітання відбувається звичайно:

- 1) дуже непомітно 1.2.3.4.5.6.7 дуже помітно
- 2) дуже офіційно 1.2.3.4.5.6.7 дуже фамільярно
- 3) дуже тихо 1.2.3.4.5.6.7 дуже гучно
- 4) лаконічно 1.2.3.4.5.6.7. багатослівно
- 5) без жестикуляції 1.2.3.4.5.6.7 з жестикуляцією. Приклад взято з кн.:

Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung. Berlin, 1970, S. 129.

⁵⁻⁶ Див.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1963, стор. 59.

Таблиця була складена таким чином⁷. По вертикалі розташували різні показники поведінки глядачів, а по горизонталі — окремі моменти фільму. Здобуті відомості неважко було подати у вигляді точних графіків, що кількістю зображували ступеню сприйняття глядачем даного кінофільму.

№ пп	Реакція глядачів	Моменти фільму						
		1	2	3	4	5	6	7 ...
1	Позитивне активне втручання глядача у хід дії							
2	Розмова по суті моменту							
3	Овації							
4	Сильний сміх (+), плач (-), переляк (?)							
5	Слабкий сміх (+), плач (-), переляк (?)							
6	Звуко-рухова занепокоєність							
7	Напружена тиша							
8	Тиша							
9	Неуважність							
10	Розмова не по суті							
11	Негативне активне втручання в хід дії							

Емпіричні соціальні ситуації характерні різноманітністю показників. При їх спостереженні не може бути використаний загальний план і єдина система індикаторів, придатних для всіх випадків. Однак вивчення спеціальної літератури дає змогу виділити головні категорії соціальної емпіричної ситуації. До них належать категорії, що фікують:

- склад учасників (соціально-демографічні індикатори);
- внутрішні мотиви, що створили ситуацію;
- зовнішні стимули (спонукання);
- цілеспрямованість дій;
- зв'язок ситуації з умовами виникнення;
- тривалість ситуації;
- регулярність і частоту вчинків;
- засоби соціального спілкування;
- внутрішню атмосферу (солідарність при розподілі функцій, конфлікти);
- зовнішнє середовище;
- обмеження, що накладаються на учасників ситуацією;
- істотні упущення (учасники не виконують дій, яких від них чекають у даній ситуації);
- девіантну (відхилену) поведінку;

⁷ Див.: Труды Всесоюзного научно-исследовательского кинофотонститута. Вып. 60. М., 1971, стор. 147.

суперечливе в даній ситуації (одні дії учасників суперечать іншим);

наслідки взаємодії учасників.

Дослідження, орієнтоване на врахування всіх цих показників, дає можливість зіставляти здобуті дані з вихідними теоретичними настановами, якими воно спрямовувалося, перевіряти наукові гіпотези. Таке зіставлення — обов'язкова операція, що дозволяє уникнути вузького емпіризму і підвищити надійність результатів. Досягається це, як зазначалося, з допомогою уніфікації даних, вибору єдиної системи індикаторів, одне слово — шляхом стандартизації процедури. Неабиякого значення набуває і проблема уніфікації термінології, якою користуються дослідники.

Вербальним формам реєстрації даних, як відомо, притаманний довільний характер, вони не мають чіткого єдиного змісту, тому свідчення різних спостерігачів можуть не збігатися. Крім того, немає певності, що спостерігач не реєструватиме найяскравіші, найбільш виражені зовнішні властивості об'єкта, випускаючи з уваги інші, можливо, істотніші для розуміння досліджуваних процесів і явищ. Разом з тим існує закономірність: чим більше різняться між собою дані одиничних спостережень, тим менша надійність результатів дослідження. Надійність спостереження, таким чином, визначається насамперед сталістю даних, якщо навіть здобуті вони різними спостерігачами. Застосування єдиної системи індикаторів реєстрації й єдиного поняттєвого апарату дозволяє описувати соціальну ситуацію найбільш адекватно, повно і в необхідних деталях (якщо це не спеціальне флюктуюче спостереження), забезпечує єдність процесу дослідження і відтворюваність його результатів. Отож, всупереч думці про нестійкість і непорівнянність даних, може бути досягнута кореляція даних в межах 0,75—0,95, звісно, за умови доброї підготовки спостерігачів⁸.

Однак наукова розробка системи спостереження, що дозволяє враховувати об'єктивні аспекти процедури при формуванні гіпотези, яка б перевірялася, при раціональному виборі поля і ситуації спостереження, визначенні категорій та індикаторів об'єкта спостереження, така розробка ще не гарантує автоматичного одержання вірогідної інформації. У програмі спостереження неможливо передбачити, а тим більше усунути численні суб'єктивні причини, що згодом деформують первинну інформацію.

Під час розгляду типів взаємодії ми звертали увагу на можливість зворотного впливу, тобто впливу об'єкта дослідження на суб'єкт. Цей вплив є причиною неточностей або деформації сприйняття об'єкта. З погляду психології, сприйняття, спостереження — це відбір вражень. Сам відбір зумовлений не тільки ситуацією, але й індивідуальними особливостями спостерігача. Можливості відбору не є наслідком свідомого регулювання дій спостерігача, вони закладені в самій природі сприйняття⁹. Тому при відборі важко розмежувати об'єктивне і суб'єктивне у сприйнятті, що і спричиняє можливість неадекватного сприйняття. Проблема адекватного спостереження індивідуальним спостерігачем має розв'язуватись як проблема забезпечення вірогідності суб'єктивного сприйняття. З процедурно-технічного боку це виглядає як забезпечення обґрунтованості методу. Метод вважається обґрунтованим тоді, коли він забезпечує саме ту інформацію, яка відображає реальний стан речей, і дослідник певен, що він одержує інформацію

⁸ Див.: Научный совет АН СССР по проблемам конкретных социальных исследований. Информационный бюллетень, № 1. М., 1967, стор. 87.

⁹ Див.: М. О. Роговин. Введение в психологию. М., 1969, стор. 154.

із запрограмованою якістю. Важливим завданням тут є врахування та уникнення помилок. Нижче розглянемо деякі помилки, які найчастіше трапляються в спостереженні і причиною яких є суб'єктивне сприйняття об'єкта дослідження.

Однією з найпоширеніших помилок спостереження, зумовлених «збурюючою» дією об'єкта на суб'єкт, є *«помилка враження»*. У спеціальній літературі вона має й інші назви: «гало-ефект» або «престижне випромінювання». У процесі спостереження дослідник відзначає у спостережуваного ряд позитивних актів поведінки, які підтверджують його власну думку про об'єкт дослідження. Внаслідок цього він схильний приписувати спостережуваному й інші позитивні риси — такі, яких він фактично не спостерігав. Це, звичайно, стосується й узагальнення негативних рис. Такий ефект виявляється здебільшого тоді, коли спостережувані зміни нечітко виявлені, нечасті або мають велике моральне значення. Значну роль тут відіграє рівень обізнаності суб'єкта про об'єкт. Помічено навіть тенденцію: чим триваліше знайомство спостерігача зі спостережуваним, тим більший «гало-ефект».

Нерідко якість інформації знижується через припущення спорідненої помилки — *«ефекту поблажливості»*. Він полягає в тенденції спостерігача давати завищену оцінку реакціям досліджуваного. Іноді це трапляється тому, що спостерігачі-польовики (які не є власне дослідниками), гадаючи, що одержані ними негативні дані можуть зашкодити їхньому професійному престижу, викликати недовір'я з боку керівників дослідження, свідомо «поліпшують» чи доповнюють дані спостереження. Найчастіше «ефект поблажливості» виникає несвідомо — в разі особистої симпатії до спостережуваного, коли природне прагнення бачити в людині передусім хороше абсолютизується, заважає безсторонньому, неупередженому погляду. Причинами цієї помилки можуть бути також поверхове знайомство спостерігача з програмою дослідження, несумлінне ставлення до дорученої роботи тощо.

Іншу помилку, яка трапляється з вини спостерігача, можна назвати *«побоюванням крайностей»*. Таке побоювання при оцінці даних має об'єктивну підставу: кожен спостерігач знає, що крайні реакції поведінки спостережуваних бувають значно рідше, ніж реакції середньої інтенсивності. Отож, деякі спостерігачі намагаються уникати крайніх оцінок. Внаслідок цього дані спостереження визначаються в напрямі шаблонування. Проте цей ефект призводить до одноманітних, безбарвних результатів, які важко розрізнати. Іншими причинами помилок такого гатунку можуть бути непевність, погане знання об'єкта спостереження, недостатня тривалість досліду і, знову ж таки, поблажливість спостерігача.

Подібною до описаної є помилки *«квапливого узагальнення»*. У буденній свідомості вважається, наприклад, що «освічені люди красномовні, а красномовні — освічені». Так само вважають, що «привітні люди — доброзичливі, а доброзичливі — до того ще й довірливі». Припущення, що певні риси особи пов'язані між собою (або навпаки — несумісні) нерідко є причиною своєрідного модельного мислення спостерігача. Такий спостерігач схильний робити висновки про характер або спосіб поведінки спостережуваного взагалі, виходячи з якихось окремих рис особи спостережуваного або деяких актів його поведінки. Хибна установка на стереотип поведінки спостережуваного є причиною «припасовування» до цього стереотипу справжніх рис особистості спостережуваного.

Помилкова установка часто спричиняє і грубу *«помилку інтерпретації даних»*. Ще Е. Дюркгейм відзначав, що деякі спостерігачі схильні оцінювати спостережуваних з власних позицій, наприклад, вважати

їх нещасними на тій підставі, що самі вони на їхньому місці були б нещасні. Упереджений спостерігач, виходячи з власної установки, реєструє те, що йому здається, а не те, що він спостерігає.

Відзначимо ще одну помилку, яка трапляється рідше — «*помилку контакту*». Дослідники психології особи констатували, що коли характеру індивіда властиві крайності, він схильний приписувати іншим людям крайності, протилежні своїм. Спостерігачі з таким складом характеру звичайно не помічають або заперечують наявність власних, інтроспективно спостережуваних, рис характеру в інших людей. Внаслідок цього повідомлена ними інформація може виявитися невірогідною.

Цим не вичерпуються усі помилки. Деякі автори наводять й інші, менш істотні. Шляхи підвищення надійності даних спостереження різні. Деякі з них ми вже розглянули. Основне правило, що дозволяє уникнути більшості розглянутих помилок, полягає в тому, що спостерігач повинен строго реєструвати лише очевидні реакції поведінки спостережуваних і по змозі уникати загальних оцінок показників складної сукупності особистісних рис. Підготовка і тренування кваліфікованих спостерігачів може значно зменшити або й звести до мінімуму вплив спостерігачів на якість результатів. Деякі соціологи висувають пропозиції, які видаються нам слухними.

Треба, по перше, організувати навчання спостерігачів, ознайомити їх з основними положеннями теорій особи і груп, щоб спостерігачі вміли: а) користуватися єдиним поняттєвим апаратом й інструментарієм; б) упорядковувати спостережувані явища за чітко засвоєною системою; в) легко відшукувати умовні позначення для символів, категорій, ключових питань; г) здійснювати критичну перевірку робочих гіпотез і теорій.

По-друге, потрібно практикувати виховання і тренування у дослідника волі для самопізнання та критичне ставлення до можливостей самооцінки. Дослідник має бути до міри скептичним щодо застосованої техніки спостереження, утримуватися від упереджених думок, критично ставитися до власних уподобань.

Нарешті, доцільним є порівняння даних, здобутих різними спостерігачами. Це не тільки підвищує надійність результатів спостереження, а й стимулює корисний обмін досвідом.

Метод спостереження за умови правильної організації дослідження й коректного його проведення дає змогу одержувати достатньо надійну первинну інформацію, дозволяє вивчати соціальні явища у найрізноманітніших умовах. Водночас у цій універсальності приховується і складність застосування методу спостереження. З одного боку, явище вивчається всебічно у природних умовах, аналізується в різних аспектах. З другого — можливості спостереження щодо виявлення спільного в досліджуваних явищах обмежені. Тому на основі інформації, здобутої під час спостереження, дослідникові набагато важче (а інколи й зовсім неможливо), не впадаючи в грубий емпіризм, встановити закономірності досліджуваного явища, виявити його детермінанти. У процесі спостереження явище виступає у всій своїй складності, в аналітично не розчленованому вигляді, з усіма залежностями від впливу багатьох випадкових факторів. Неможливість повної ізоляції явища від усієї сукупності взаємопов'язаних умов, в тому числі й умов спостереження, становить головну трудність застосування цього методу в конкретних соціологічних дослідженнях. Тому до спостереження тепер найчастіше вдаються на попередніх, діагностичних етапах соціологічних досліджень. Його ефективність прямо залежить від дотримання вимоги надійності процедури спостереження, яка включає спостереження об'єктиву різних емпіричних ситуаціях і обов'язковий наступ-

лий контроль результатів за допомогою даних, здобутих іншими методами збору інформації.

Отож, метод соціологічного спостереження містить у собі великі, аж ніяк не вичерпані можливості здобуття вірогідної інформації. Тому дуже актуальними є подальша розробка його методологічних основ, уточнення можливостей і меж його застосування, відшукування найбільш адекватних процедур і техніки спостереження для кожного конкретного випадку.

* * *

В статье рассматривается специфика применения метода наблюдения в прикладном социологическом исследовании. Анализ возможностей и границ использования этого популярного метода эмпирического исследования осуществляется автором с целью определения надежности получаемой первичной социологической информации. В связи с этим вскрываются причины неточностей при сборе данных и возможности устранения ошибок в самом процессе исследования. Автор приходит к выводу, что социологическое наблюдение, при адекватном и корректном его применении, является весьма эффективным, надежным, а в некоторых случаях — просто незаменимым методом конкретного социологического исследования.

Марксова критика гегелівського застосування діалектики

Ю. В. КУШАКОВ

Головною хибою гегелівської діалектики основоположники марксизму вважали її ідеалістичний характер. Хоча саме Гегель, як писав К. Маркс, «першим дав всеосяжну і свідому картину її (діалектики — Ю. К.) всезагальних форм руху», діалектика в нього «стоїть на голові». У такому «цілком абстрактному», «спекулятивному» вигляді вона не могла бути методом наукового дослідження. «Гегелівський метод, — підкреслює Ф. Енгельс, — в даній його формі був абсолютно непридатний. Він був по суті ідеалістичним»¹. В. І. Ленін також зазначає, що «логіку Гегеля не можна застосовувати в даному її вигляді; не можна брати як дане»².

У межах гегелівської філософської системи проблема застосування діалектичного методу мала виникнути при «переході» від «логіки» до «філософії природи». Та сам цей «перехід», на думку К. Маркса, має необґрунтований, довільний характер³. Більше того, він ототожнюється Гегелем з містичним творенням «логічною ідеєю» природи. Як зауважує Ф. Енгельс, «у Гегеля створення світу набирає нерідко ще більш заплутаного і безглузкого вигляду, ніж у християнстві»⁴. Щоправда, заслугове на увагу висловлена ним думка, що логіка, діалектика становить основу, фундамент теоретичного природознавства і в цьому розумінні «передують» конкретному пізнанню. Ф. Енгельс та В. І. Ленін, розвиваючи цю думку, довели, що діалектика, будучи загальним методом конкретних наук, не виробляється самими цими науками, а лише філософією (звичайно, на основі конкретних наук). Конкретні ж науки, обмежуючись власними зусиллями, нерідко йдуть до діалектики «не прямо, а зигзагами, не свідомо, а стихійно, не бачачи ясно своєї «кінцевої мети», а наближаючись до неї помацки, хитаючись, іноді навіть задом»⁵. Система категорій — це система форм, що дають об'єкт-природу, як певне систематичне ціле і у формі яких це ціле стає здобутком «поняття» — осягається⁶. Але загалом перехід від «логіки» до «філософії природи» не має в системі Гегеля характеру об'єктивної необхідності; ідея «виришує із самої себе вільно відпустити себе як природу»⁷. Отже, навіть

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 464.

² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 221.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 594—596.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 271.

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 306.

⁶ Уже у Канта відповіддю на питання «як можливе чисте (теоретичне.— Ю. К.) природознавство?» є побудова «трансцендентальної логіки». Він дійшов висновку, що тільки «система категорій робить систематичним саме вивчення кожного предмету... і слугує достовірним порадником або провідною ниткою, яка вказує, як і через які пункти треба проводити дослідження». (И. Кант. Сочинения, т. 4, ч. 1, стор. 145).

⁷ Гегель. Сочинения, т. I, М.—Л., 1930, стор. 344.

якщо раціональне зерно гегелівської філософії полягає в діалектичному методі, то його застосування не необхідно впливає з об'єкта дослідження, а є наслідком сваволі суб'єкта. Застосовувати чи не застосовувати діалектичний метод — це, за Гегелем, справа суб'єктивного «рішення».

Неправильність самої постановки Гегелем проблеми застосування діалектики значною мірою крилася у його тлумаченні виведення діалектичного методу. Філософ наблизився до розуміння того, що з природи і історії, взятих безпосередньо, добути загальну форму їх саморуку — діалектику — неможливо. Її потрібно вивести. Це виведення становить багатоступінчатий процес опосередкування природи пізнанням — процес, в якому зміст природи і історії набуває всезагальної форми. Але ця загальна форма руху природи і історії виявляється згідно з Гегелем не через суспільно-практичну діяльність, а є не чим іншим, як тільки розвитком загального змісту самого мислення і пізнання. Отже, діалектика виводиться Гегелем безпосередньо з логіки. Гегель абсолютизував гносеологічну роль пізнання і не зважав на те, що створення логіки повинне ґрунтуватися не просто на теорії пізнання, а мати собі за основу передусім узагальнення всієї історії суспільної практики. Адже сама логіка й теорія пізнання, як зазначав В. І. Ленін, є лише «підсумок, сума, висновок історії пізнання світу»⁸, яке в генезисі опосередковане суспільною практикою людства. Враховуючи опосередкованість логіки і теорії пізнання суспільно-історичною практикою, виведення діалектичного методу можна подати за схемою: природа і історія — практична діяльність (саме цього Гегель і не враховує) — історія пізнання — теорія пізнання — логіка — діалектика.

Причому кожний із зазначених ступенів можна розглядати як форму щодо попереднього і як зміст щодо наступного. Так, логіка — це форма, безпосереднім змістом якої є теорія пізнання, формою ж руху логічного змісту є діалектика. Відомо, що діалектичний метод є, за Гегелем, «усвідомлення форми внутрішнього саморуку її (логіки — Ю. К.) змісту»⁹. Гегель намагається поєднати діалектику і логіку, виявити їх внутрішню єдність. Та лише в марксизмі логіка стає діалектичною, діалектика набуває раціонально-дискурсивної, логічної форми¹⁰.

Але якщо виведення діалектичного методу уявлялося Гегелю багатоступінчатим процесом опосередкування, то застосування діалектики в практиці наукового пізнання здійснювалося ним безпосередньо, через пряме перенесення діалектичної логіки в сферу емпіричного знання про природу і історію, внаслідок чого лишалася нерозкритою «специфічна логіка специфічного предмета»¹¹.

Безперечно, застосування діалектичного методу на відміну від його формоутворення становить більш «схематичний» процес. По-перше, тому, що метод має загальніший характер порівняно із змістом предмета, який досліджується за допомогою цього методу, і через це є лише певною схемою дослідження (інакше було б стільки методів, скільки до-

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 80.

⁹ Гегель. Наука логіки, т. I, М., 1970, стор. 107.

¹⁰ Історично перша форма діалектики — антична. Але це не логічний, а «естетичний» феномен, що «є для греків, — підкреслює Ф. Енгельс, — результатом безпосереднього споглядання» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори т. 20, стор. 347). Тільки з ім'ям Маркса пов'язаний остаточний перехід від художньої, понятійно-образної, інтуїтивно-змістовної діалектики (такою вона є навіть ще у Шеллінга, а частково й у Гегеля) до раціонально, дискурсивно-пояснювальної, логічної її форми, до розуміння діалектики як науково-теоретичного методу досягнення дійсності.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 304.

сліджуваних предметів); по-друге, конкретний зміст предмета ми не можемо вивести із самого методу і змушені звернутися до споглядання. К. Маркс, піддаючи критиці гегелівський перехід від «логіки» до «філософії природи», відзначає: «Містичне почуття, яке жене філософа з сфери абстрактного мислення у сферу споглядання, це — *скука*, туга за змістом»¹². Нарешті, діалектичний метод дістає своє усвідомлення в логіці, а в процесі дослідження матеріального предмета усвідомлюється переважно конкретний зміст цього предмета, сам же метод його вивчення лишається немов би «за спиною свідомості». Ми не могли б, наприклад, бачити предмет, якби одночасно були змушені стежити (робити об'єктом) саме це «бачення».

Через відсутність теорії застосування діалектичного методу воно мало у Гегеля певні негативні риси. Інтуїтивізм у застосуванні діалектики^{12а} призводив до схематизму, до умоглядного, довільного конструювання зв'язків дійсності. Особливо чітко це виявляється у послідовників і наслідувачів Гегеля (Прудона, Лассалья та ін.). Зрештою діалектика вироджується у звичайний формалізм, що придушує зміст. Вона стає «простим шаблоном, за допомогою якого будувалась всяка тема», «списком слів та зворотів, придатних тільки для того, щоб вчасно вставити їх там, де бракувало думок і позитивних знань», «вводиться до «маніпуляцій найпростішими прийомами, які вона застосовувала скрізь і всюди»^{12б}. Не випадково цей схематизм і формалізм став об'єктом критики з боку К. Маркса, даної ним у працях «До критики гегелівської філософії права», «Економічні рукописи 1857—1859 років», у листі до Енгельса від 1 лютого 1859 р. та ін.

Безпосереднє перенесення Гегелем діалектичного методу в емпіричне знання, неправомірне розширення сфери компетентності діалектичної логіки викликали критику з боку К. Маркса.

На противагу Гегелю Маркс вважав, що діалектичний метод плідотворний лише тоді, коли чітко усвідомлюються межі його застосовності. Діалектична форма викладу, зазначав він, правильна тільки в тому разі, коли вона знає свої межі¹³. Щодо наміру Лассалья викласти політичну економію «по-гегелівськи» К. Маркс у листі до Ф. Енгельса зауважував, що «тут він (Лассаль.— Ю. К.), собі на прикрість, побачить, що одна річ — за допомогою критики вперше довести науку до такого рівня, щоб її можна було викласти діалектично, і зовсім інша річ — застосувати абстрактну, готову систему логіки до туманних уявлень про таку саме систему»¹⁴.

Отже, за Марксом, перехід від емпірії до теорії, де стає можливим і потрібним застосування діалектичного методу, опосередкований ступенем «критики». Маркс також оголошує цей ступінь «історичним дослідженням», який є підготовчим щаблем до «діалектичного викладу». Це положення, що стосується історичної науки — політичної економії, має, на наш погляд, загальніше значення. Те, що Маркс позначає як ступінь «критики», «історичного дослідження», потрібно розу-

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. З раних творів, стор. 595.

^{12а} На інтуїтивний характер гегелівського застосування діалектики звернув увагу І. А. Ільїн. Проте абсолютизація цього моменту призводить його до зовсім необгрунтованого висновку, що «діалектика» не є ні головний зміст, ні найбільше досягнення філософії Гегеля. «За методом свого філософствування,— наполягає Ільїн,— Гегель має бути визнаний не «діалектиком», а інтуїтивістом, або точніше, інтуїтивно мислячим ясновидцем» (И. А. Ильин. Философия Гегеля как учение о конкретности бога и человека, т. I, М., 1918, стор. 119, 121).

^{12б} К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 463.

¹³ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. II, стор. 491.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 216.

міти як емпіричний ступінь пізнання взагалі, що стосується природознавства і суспільствознавства.

Маркс часто називає діалектику не методом дослідження, а методом викладу, що дало привід інтерпретувати її як тільки зовнішню форму¹⁵. Але для Маркса діалектичний метод є методом «викладу» в тому розумінні, що це не літературне оформлення готових результатів дослідження, а саме дослідження, взяте з боку його необхідних моментів, тобто тих, в яких воно є не шляхом до збігу думки з предметом, а самим цим збігом, рухом думки, тотожним рухові предметності і навпаки.

Діалектична логіка не становить єдиної форми змістової логіки, вона стосується не всього процесу пізнання, а лише його теоретичного ступеня. Теоретичне пізнання розкриває необхідність предмета, відтворює систему його необхідних зв'язків. Що ж до випадкового, то воно наявне в теорії тільки з боку своєї необхідності. В теорії ми вже маємо справу з необхідністю у формі необхідності. А логікою необхідності і є діалектична логіка, категорії і закони якої — форми відображення необхідних зв'язків дійсності і її пізнання.

Але пізнання з теорії не починається. Природа, історія і пізнання становлять єдність необхідних і випадкових процесів. Як зазначає К. Маркс, «історія мала б дуже містичний характер, якби «випадковості» не відігравали ніякої ролі»¹⁶. Насправді необхідність прокладає собою шлях через хаос випадковостей, прихована в них. А тому, щоб виявити її, потрібно ретельно вивчати випадковості, відокремлювати необхідне від випадкового, звести випадкове до необхідного, що є змістом і метою емпіричного пізнання, яке має власну логіку.

Діалектична логіка, будучи логікою побудови теорії, або всезагального і необхідного, обмежена в своєму безпосередньому застосуванні на емпіричному рівні пізнання. Її сфера загальніша, ніж емпіричні дані одиничного і випадкового. Тому застосування Гегелем діалектичної логіки безпосередньо до емпіричного пізнання виявилось значною мірою безплідним і призвело до того, що першу ж випадковість він видавав за необхідність, а власне необхідність через це ставала випадковістю¹⁷.

Відсутність у Гегеля логіки емпіричного дослідження, тобто «логіки випадкового», була одним із джерел його «некритичного позитивізму» (К. Маркс), «спекулятивного емпіризму» (Фейербах). Зневажливе ставлення до емпірії мало своїм наслідком плоский емпіризм¹⁸. Натрапляючи на випадкове, Гегель часто цілком безпорадний і схильний до того, щоб оголосити випадкове пізнавальною ілюзією. У нашій філософській літературі недостатньо досліджено ту обставину, що гносеологічний оптимізм Гегеля обмежений лише сферою необхідності і доповнюється агностицизмом (!) щодо випадкового¹⁹.

Поняття випадкового взагалі дуже важливе для розуміння обмеженості гегелівської філософської системи, а також його методологічної концепції зокрема. Воно містило в собі цілу низку проблем, розв'язати які в межах системи було неможливо. Шеллінг і Фейербах були тими мислителями, які вперше звернули увагу на цей «ірраціональний залишок» величної системи. Але тільки К. Марксу вдалося науково розв'язати ці проблеми.

¹⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 21.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 166.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 243, 247.

¹⁸ Там же, стор. 250.

¹⁹ Гегель. Сочинения, т. 11, стор. 32.

Було доведено, по-перше, що логічне взагалі має свої межі, по-друге, що діалектична логіка не є єдиною формою змістової логіки. Відомо, що Гегель — «логічний пантеїст». Він метафізично ототожнює логічне з реальним. Та й взагалі його філософська система — це переважно «Логіка»; інші її складові частини мають тільки підпорядковане, другорядне значення, яке полягає у виявленні логічного («Феноменологія») або ж у його реалізації («Філософія природи» і «Філософія духу»). Але здійснена Гегелем грандіозна спроба логізації дійсності натрапила на деякі перешкоди, на те, що не все піддавалося логічному виведенню. Гегель позначив це випадковістю. Вона засвідчує, що в природі й історії існування не збігається з сутністю, реальність з поняттям. Виявлення цього незбігу було непрямим доведенням того, що існує щось незалежне від духу, поняття, таке, що не визначається ними, — реальність, матерія, і приводило до визнання «речі в собі», тобто до матеріалізму. Як підкреслював Володимир Ілліч Ленін, об'єктивний (і ще більше абсолютний) ідеалізм зигзагом (і сторчка) підійшов дуже близько до матеріалізму, частково навіть *перетворився в нього*²⁰.

Матеріалістичне «перевертання» Гегеля розпочав Л. Фейербах. Положення про незбіг реальності і поняття як неадекватності реальності поняттю (Гегель) Фейербах витлумачив як неадекватність поняття (пізнання) реальності. А визнання відображальної природи пізнання приводило до «реабілітації» споглядання як важливого компоненту пізнавальної діяльності. Маркс теж не відкидає поняття споглядання, а лише піддає критиці його абсолютизацію, яка була характерною рисою попереднього йому матеріалізму, включаючи фейербахівський. За Марксом, процес пізнання — це і не «чиста» активність і не «чисте» споглядання, а діалектична єдність відображення і активності, споглядання і мислення.

У нашій філософській літературі переважно наголошується на тому, що мислення «вище» споглядання, тому що глибше проникає в сутність речей. Це звичайно правильно. Але не треба забувати про те, що для того, щоб пізнати дійсність, вона має бути даною суб'єктові пізнання, а це вже функція не мислення, а споглядання. І в цьому розумінні споглядання «вище» від теоретичного мислення.

Уже Кант довів, що буття ми не можемо здобути з логіки, тобто вивести його суто логічними засобами, а змушені звертатися до споглядання. Та помилка Канта, на наш погляд, полягала в ототожненні споглядання взагалі з одною з його форм, а саме — з безпосереднім, чуттєвим спогляданням, і в запереченні опосередкованого, інтелектуального споглядання. Останнє відіграє дуже важливу роль у сучасному науковому пізнанні (ідеальні моделі тощо). На теоретичному рівні пізнання ми маємо справу не просто з явищами, які даються чуттєво, а з їх внутрішньою сутністю. Але сутність, як відомо, не має чуттєвого характеру, вона позачуттєва, а тому і дається суб'єктові пізнання не чуттєвим спогляданням (для нього вона є неіснуючою), а тільки інтелектуальним. Відзначимо, що інтелектуальне споглядання ще недостатньо досліджене. Ми не повинні заперечувати його на тій підставі, що для Шеллінга і Гегеля воно було засобом умоглядного конструювання дійсності з «чистого мислення». До речі, саме заперечення інтелектуального споглядання Кантом спричинило те, що він заперечував можливість пізнання сутності, тобто призвело до агностицизму. Тому не можна погодитись з думкою, ніби визнання інтелектуальної інтуїції

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 233.

Шеллінгом і Гегелем було безперечно «кроком назад порівняно з Кантом»²¹.

Отже, виявлення Гегелем під час дослідження природи, історії і пізнання феномену випадковості свідчило про межі логіки і привело до постановки проблем співвідношення логічного і нелогічного, мислення і споглядання. Але логізація дійсності здійснювалась Гегелем лише засобами діалектичної логіки. Тому проблема співвідношення мислення і споглядання крила в собі ще питання про те, чи не є випадковість чимось нелогічним тільки щодо логіки діалектичної, а не щодо логіки взагалі. Абслютизація ж Гегелем однієї з форм логіки, а саме — діалектичної, було наслідком обмеженого, збідненого розуміння логічної науки і призводило до безпорадності в оперуванні емпіричними даними, некритичного ставлення до них.

Аналізуючи гегелівську «Філософію права», Маркс виявляє, що в центрі її стоїть не філософія права, а логіка. «Вся філософія права,— пише він,— являє собою тільки доповнення, вставлене в логіку». «Коли випустити конкретні визначення, які з таким же успіхом можуть бути замінені — для якої-небудь іншої галузі, наприклад, для фізики — іншими конкретними визначеннями і які, таким чином, неістотні, то ми матимемо *розділ з логіки*»²². У Гегеля, продовжує К. Маркс, «завжди одні і ті самі категорії доставляють душу то для одних, то для інших сфер»²³. Наприклад, перехід сім'ї і громадянського суспільства в політичну державу полягає тільки в тому, що «дух цих сфер, який *в собі* є дух держави, тепер і відноситься до себе як цей дух держави і стає *дійсним* для себе як внутрішній зміст сім'ї і громадянського суспільства». Цей перехід виводиться Гегелем «не з *особливої* сутності сім'ї і т. д. і не з *особливої* сутності держави, а з *загального* співвідношення необхідності і *свободи*. Це той же самий перехід, який Гегель проробляє в логіці з сфери сутності в сферу поняття. Той самий перехід проробляється і в натурфілософії — як перехід з неорганічної природи в живу природу»²⁴.

Оскільки в прикладному дослідженні йдеться не про логіку як таку, а про конкретне пізнання (філософію природи, філософію права), то позитивний зміст виявляється через емпіричні дані. Гегель неспроможний, наприклад, сконструювати «спадкового монарха» засобами «чистого» мислення. Але до емпірії він ставить некритично. Свої міркування про особливе і окреме він будує на обмежених емпіричних передумовах. У теорію некритично вводиться будь-який поодинокий факт; будь-яке поодиноке емпіричне дане тлумачиться як «реальний момент ідеї». Емпіричні передумови Гегель не доводить до теорії, а безпосередньо підводить їх під логіку. Він ніколи не ставить питання, а чи є взагалі ця форма підведення правильною і адекватною формою застосування діалектики. Саме через це «специфічна логіка специфічного предмета» (Маркс) так і не розкривається. «Справа логіки», дуже важлива справа, не могла в такій формі бути засобом аналізу «логіки справи». У гегелівських прикладних дослідженнях складалася ситуація, яку К. Маркс дуже вдало схарактеризував як таку, де «верхи покладаються на нижчі кола в усьому, що стосується знання деталей; а нижчі кола довіряють верхам в усьому, що стосується розуміння за-

²¹ Див.: М. А. Киссель. Учение о диалектике в буржуазной философии XX века. Л., 1970, стор. 8.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 225.

²³ Там же, стор. 215.

²⁴ Там же.

гального, і, таким чином, вони взаємно вводять одні одних в оману»²⁵. Логіка і емпірія, загальне і одиничне, мислення і споглядання так і не дістають у Гегеля раціонального опосередкування і об'єднання.

Абсолютизація сфери компетентності діалектичної логіки, відсутність опосередковуючих ланок переходу від логіки до конкретного пізнання, розуміння застосування діалектики як підведення емпіричних даних, «образів споглядання» під наперед задану логічну схему — головні хибні гегелівської методології, викриті К. Марксом.

* * *

Потребность довести диалектику до ее практической реализации в процессе научного познания обуславливает актуальность исследования закономерностей ее применения. Для всестороннего анализа поставленной проблемы важное значение имеет усвоение позитивных результатов Марксовой критики применения диалектического метода Гегелем, который в идеалистической форме развил не только общую теорию этого метода («Логика»), но и дал первые образцы его применения («Философия природы» и «Философия духа»).

В пределах гегелевской философской системы проблема применения диалектики объективно возникла при переходе от «Логики» к «Философии природы». Однако этот «переход» теоретически Гегелем не разработан. Если в гегелевской системе находит себе место выведение диалектики, то теория ее применения отсутствует. Незаработанность теории применения диалектики порождала определенные негативные черты ее практического воплощения. Интуитивизм в применении диалектики оборачивался в системе Гегеля схематизмом, непосредственным погружением, накладыванием диалектической схемы логики в эмпирическое знание о природе и истории, вследствие чего оставалась нераскрытой «специфическая логика специфического предмета» (Маркс).

Абсолютизация сферы компетентности диалектической логики, отсутствие посредствующих звеньев при переходе от логики к конкретному познанию, сведение применения диалектики к подведению эмпирических фактов, образов созерцания под наперед заданную логическую схему — главные ошибки гегелевского применения диалектики, вскрытые Марксом.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 255.

Концепція соціального пізнання у „Феноменології духу“ Гегеля

І. В. БОЙЧЕНКО

Діалектико-матеріалістична концепція соціального пізнання стала можливою завдяки з'ясуванню визначальної ролі суспільного буття щодо суспільної свідомості. «Усвідомлення непослідовності, незавершеності, однобічності старого матеріалізму,— писав В. І. Ленін,— привело Маркса до переконання в необхідності «узгодити науку про суспільство з матеріалістичною основою і перебудувати її відповідно до цієї основи». Якщо матеріалізм взагалі пояснює свідомість з буття, а не навпаки, то в застосуванні до суспільного життя людства матеріалізм вимагав пояснення *суспільної* свідомості з *суспільного* буття»¹. Історичний матеріалізм розглядає суспільне буття не абстрактно, не як статичне щодо суспільної свідомості чи її форм, а як реальну історію, що відображується в історії форм суспільної свідомості, а отже і в історії філософії.

Такий підхід, що потребує передусім з'ясування конкретного механізму детермінованості тих чи інших філософських поглядів відповідним їм рівнем суспільно-історичної практики, дає можливість визначити як міру історичної прогресивності тієї чи іншої концепції, так і міру її історичної обмеженості. Застосовуючи його, спробуємо розглянути концепцію соціального пізнання, запропоновану Гегелем.

Ця концепція, як і гегелівська філософія загалом, має ідеалістичний характер, є відображенням класової обмеженості поглядів філософа. Уже у «Феноменології духу» Гегель проводить ідею про неминучість примирення індивідуальності в процесі її соціалізації з існуючим буржуазним суспільним ладом. Пізніше у «Філософії права» і «Філософії історії» повністю розкривається апологетичний характер його соціальної теорії, за якою пруська монархія проголошується «вершиною» розвитку «світового духу». Обмеженість концепції соціального пізнання, розробленої Гегелем, зумовлена нерозвинутістю буржуазних суспільних відносин. «Незрілому станові капіталістичного виробництва, незрілим класовим відносинам відповідали і незрілі теорії»².

Чим же пояснити інтерес до названої концепції у наш час? По-перше, тим, що вона є вищою точкою, якої досягла буржуазна філософія в розумінні соціальної природи пізнання. По-друге, тим, що в ній, хоч і в містифікованій формі, Гегель показує відчужений характер буржуазних соціальних інститутів. Нарешті, гегелівська концепція соціального пізнання цікава тому, що, з'ясовуючи її обмеженість і обмеженість усієї філософії Гегеля кризь призму аналізу суспільно-історичної практики, К. Маркс і Ф. Енгельс виробили діалектико-матеріалістичні принципи аналізу соціального пізнання.

У німецькій класичній буржуазній філософії соціальне пізнання розглядається в двох аспектах — як суспільно-історичний процес і як власне пізнання суспільних явищ. У Канта і Фіхте воно виступає в основному у першому визначенні, оскільки вони намагаються з'ясувати соціальну зумовленість пізнання (хоча усвідомлення цієї зумовленості здійснюється ними ще в неадекватній формі).

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 26, стор. 49.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 255.

Вираженням специфіки розуміння зазначеної проблеми в німецькому класичному ідеалізмі є кантівський апіоризм. Кант, не з'ясувавши особливостей генезису пізнавальних форм як відображення суспільно-історичної практики, не розкриває й дійсної природи теоретичного знання взагалі. Щоправда, деякі істотні елементи соціальної зумовленості пізнання вгадані ним і відтворені, наприклад, у понятті «трансцендентальний суб'єкт».

У Фіхте надіндивідуальний суб'єкт («Я, як ідея») завершує «саморозвиток» індивідуального, «емпіричного» суб'єкта. Однак Фіхте розуміє діяльність абстрактно, як діяльність «очищеної» свідомості. Оскільки ж, попри всі намагання подати свою систему як зображення розвитку надіндивідуального «Я», Фіхте не зміг позбавитись суб'єктивізму, то остаточною результатом його пошуків був суб'єктивний ідеалізм, підданий різкій критиці вже його сучасниками. І це цілком закономірно. Адже, зауважує В. І. Ленін у «Філософських зошитах», «почати філософію з Я не можна. Немає «об'єктивного руху»³.

Деякі моменти зображення пізнання як суспільно-історичного процесу мають місце у філософії Ф. Шеллінга. Розвиток «суб'єкт-об'єкта» розуміється тут як ряд послідовних «епох». Крім того, у Шеллінга суспільне пізнання набуває вже і характеру пізнання суспільних явищ. Так, в «Системі трансцендентального ідеалізму» філософ подає як сферу діяльності «суб'єкт-об'єкта» історію, право, релігію, мистецтво, філософію. Важливі аспекти пізнання як суспільно-історичного процесу досліджує Гегель у «Феноменології духу».

Вихідним принципом гегелівської теорії пізнання є, як відомо, ідеалістично тлумачений принцип тотожності мислення і буття, який розкривається у «Феноменології» через досвід свідомості, що репрезентує суспільно-історичний процес пізнання. Звичайно, було б вульгаризацією приписувати Гегелю розуміння суб'єкта пізнання лише як якоїсь надприродної, окремої істоти. Гегелівська категорія «об'єктивного духу» є не тільки персоніфікацією якогось містичного суб'єкта, а й відображенням специфічного світу людської культури, що викристалізувалась в предметній і соціальній дійсності, яка оточує людину, набуваючи значення особливого органу суспільного життя⁴.

У «Феноменології духу» соціальне пізнання виступає як «розпредмечення» світу культури, пізнання його індивідом. Цей процес полягає в тому, що індивід через освіту здобуває те, що створене людством, асимілює в себе свою «неорганічну природу» і оволодіває нею для себе⁵. Засвоюючи культуру, основні історичні ступені її розвитку, він досягає передових рубежів сучасного йому суспільства, стаючи не просто суб'єктом пізнання, а й суб'єктом дослідження⁶. В результаті індивід виступає уособленням суспільства, але уособленням абстрактним, оскільки воно може стосуватися лише однієї сфери діяльності чи пізнання. Однак Гегель тлумачить суб'єкт дослідження як абсолютний, безвідносний до конкретної сфери діяльності. Крім того, оскільки індивідуальний процес пізнання є відтворенням основних ступенів історії людського пізнання, то засвоєння індивідом предметних форм культури в усіх своїх ланках є процесом, опосередкованим суспільно-історичною

³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 88.

⁴ Див.: М. К. Мамардашвили. Формы и содержание мышления. М., 1968, стор. 55.

⁵ Див.: Гегель. Сочинения, т. IV, стор. 15.

⁶ Дослідження є вищим рівнем пізнання, спрямованим на досягнення принципово нового результату, тимчасом як пізнання може виявлятися у нижчій формі, наприклад в навчанні, коли індивід здобуває нові знання, але не для суспільства, а лише для себе.

практикою. Але результат практики Гегель інтерпретує ідеалістично. Рушієм, завдяки якому індивідуальна свідомість підноситься до рівня суспільної, є, на думку Гегеля, «обернення свідомості», розглядуване філософом як взаємоперехід знання про предмет і предмета знання. Гегель зазначає, що цей взаємоперехід відбувається і в нефілософському пізнанні. Справді, коли ламаються фундаментальні поняття науки і одна фундаментальна теорія змінюється іншою, раптом з'ясовується, що те, що виступало як реальність, є ідеалізацією. Наприклад, положення «Сума кутів трикутника дорівнює $2d$ », що має статус реальності в межах геометрії Евкліда, в неевклідових геометріях є саме такою ідеалізацією. І навпаки, те, що раніше існувало лише в сфері знання, набирає і предметної форми, наприклад планети, відкриті астрономами на «кінчику пера». «Думка про перетворення ідеального в реальне,— пише, аналізуючи «Науку логіки» В. І. Ленін,— *глибока: дуже важлива для історії*»⁷.

Однак, коли Гегель з'ясовує специфіку філософського знання, він ідеалістично тлумачить зазначені особливості розвитку пізнання. У процесі нефілософського пізнання, на його думку, «ми випробовуємо неістинність нашого поняття на якомусь іншому предметі, на який ми, можна говорити, наштовхуємось випадково і зовнішнім чином»⁸. А для пізнання філософського, яке має своєю специфікою розгляд предмета в його відношенні до суб'єкта, що пізнає, «новий предмет виник завдяки *оберненню (Umkehrung) самої свідомості*»⁹.

Отже, Гегель збагнув одну із закономірностей переходу від знань одного рівня до знань іншого рівня, більш глибокого за змістом. Та у нього ця закономірність отримує суто ідеалістичну інтерпретацію. Гегелю здається, ніби предмет стає об'єктом пізнання тільки внаслідок здійснення цього «обернення», а не тому, що існує об'єктивно щодо суб'єкта пізнання, який якісно розвивається. Причину такого перекручення розкрив К. Маркс. «Суть справи в тому,— зауважував він,— що предмет свідомості є, за Гегелем, не що інше, як самосвідомість, або що предмет є лише опредмечена самосвідомість, самосвідомість як предмет (прирівнювання людини до самосвідомості). Тому йдеться про те, щоб перебороти предмет свідомості»¹⁰. І навіть тоді, коли Гегель пише, що рівень розвиненості суб'єкта визначається предметом («Якщо виходити з предмета, то можна сказати, що свідомість розрізняється відповідно до відмінності предметів, якими вона володіє»¹¹), під предметом він розуміє саме знання. Оскільки ж саме завдяки усуненню предметності Гегель здійснює перехід до розгляду пізнання суспільних явищ, остільки сутність людини неминуче виступає у його концепції в спотвореному вигляді. «Предметність як така,— пише К. Маркс, піддаючи гострій критиці гегелівську постановку питання,— вважається відчуженим, не відповідним людській сутності (самосвідомості) відношенням людини. Тому зворотнє привласнення породжуваної як щось чуже, під категорією відчуження, предметної сутності людини має значення не тільки як усунення відчуження, а й усунення предметності, тобто людина розглядається як непередметна, спіритуалістична істота»¹². І далі: «Непередметна істота є неможлива, безглузда істота (Unwesen)»¹³.

⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 98.

⁸ Гегель. Сочинения, т. IV, стор. 49.

⁹ Там же.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 584.

¹¹ Гегель. Работы разных лет. М., 1971, стор. 80.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 584.

¹³ Там же, стор. 588.

Гегелівська система соціального пізнання (у вузькому значенні цього поняття) як пізнання суспільних явищ налічує три рівні, що розглядаються в розділах «Розум», «Дух» і «Релігія». Вона тлумачиться Гегелем об'єктивно-ідеалістично як самопізнання абсолютного суб'єкта, в якому предмет і свідомість є лише абстракціями. Філософ намагається подати самопізнання абсолютного суб'єкта як зняття однобічності теоретичної і практичної свідомості, тобто як систему теоретично-практичних відношень. Це дало йому можливість схарактеризувати соціальні інститути (релігія, мистецтво, етика, право) не тільки в їх теоретичному визначенні, як певні форми суспільної свідомості, але й показати їх практичне значення у реальних відносинах «громадянського суспільства». Намагаючись покінчити з примарою суб'єктивного ідеалізму, Гегель немов би заперечує самосвідомість, так би мовити, повертає її до предмета. Однак предмет, знання (природа) і суб'єкт пізнання (розум) набувають тепер зовсім іншого значення. Природа стає предметом «сприймаючого» розуму. Розум і собі виявляє загальний інтерес до предмета тому, що предмет є достеменність самого розуму. Отже, розум шукає в предметі не відмінне від себе, а самого себе, свою власну безконечність¹⁴. Тому «перетворення» «розумної» природи в «об'єктивно-сущий розум» Гегелю вдається здійснити значно легше, ніж «перетворення» предмета у свідомість, оскільки самобутність предмета була усунута внаслідок ідеалістичних спекуляцій ще під час переходу від свідомості до самосвідомості. Щоправда, якщо «істинним» предметом було поняття, то «істинним» буттям природи стає вже *система* понять¹⁵. І якщо раніше, завдяки «магічному» перетворенню предмета в поняття, Гегель здійснив перехід до самосвідомості, то тепер, завдяки не менш малозрозумілому перетворенню природи в систему понять, він переходить до розгляду того, як «самосвідомість реалізує себе в дійсності», тобто до ідеалістичного аналізу суспільного життя. Перехід Гегеля від розгляду природи до аналізу суспільного життя і суспільного пізнання є ще одним зразком того, як ставиться «на голову» філософом-ідеалістом реальне положення речей. Гегель вважає, ніби зовнішня природа (*«річ у собі»*) тільки в людському пізнанні виступає як *«річ для себе»*, тобто знаходить сферу свого аутентичного існування.

В. І. Ленін цитує цю думку з енциклопедії: «Підкорювана живою істотою неорганічна природа знає це через те, що вона *в собі* є те саме, чим життя є *для себе»*¹⁶, і робить характерне зауваження: «Перевернути = чистий матеріалізм»¹⁷.

Це «перевертання» здійснила діалектико-матеріалістична філософія. Відмежовуючись від фейербахівського метафізичного матеріалізму, що розглядав природу у відриві від суспільної практики, К. Маркс і Ф. Енгельс констатують в «Німецькій ідеології», що у процесі суспільно-історичної практики природа все більше втягується в сферу людської діяльності, перетворюючись в «олюднену» природу. Однак цей процес є не розчиненням природи в дусі, як гадав Гегель, а реальним перетворенням природи суспільними людьми, створенням ними свого власного світу. У Гегеля ж, як справедливо відзначає К. Маркс, «дійсна природа і дійсна людина стають просто предикатами, «символами» суб'єкта, який «знає себе як абсолютну свідомість» — *«бог, абсолютний дух, ідея»*¹⁸.

¹⁴ Див.: Гегель. Сочинення, т. IV, стор. 130.

¹⁵ Див.: В. И. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964, стор. 106.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 171.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 593.

Гегелівський розгляд суспільного життя полягає в аналізі пізнання ряду суспільних формоутворень (суб'єкт-об'єктних взаємопереходів), які можна поділити на три основних етапи, або рівні: досубстанційний, або естетичний, субстанційний, або етичний, і релігійний. Особливістю соціального пізнання, за Гегелем, є те, що розвиток пізнаючого суб'єкта, який через усунення предметності піднісся до «іманентних визначень своєї сутності», відбувається не внаслідок аспіміляції предмета як чогось зовнішнього, а завдяки послідовному розкриттю цих визначень як відчужених, неадекватних йому характеристик буття і діяльності. Тому гегелівська теорія соціального пізнання є своєрідним пошуком невідчужених сфер людської діяльності.

Зображуючи предмет пізнання за допомогою виділення в ньому аспектів «у собі» і «для нас», Гегель, немов «між іншим», розкриває відчуженість низки соціальних інститутів, вважає їх «неістотними» сферами буття «духу». Разом з тим соціальне пізнання виступає у нього не просто як осягнення зовнішнього предмета лише свідомістю, а, за словами Маркса, здійснюється, як «рух самопородження, самоопредмечування як самовідречення і самовідчуження»¹⁹ і «цей рух у його абстрактній формі, як діалектика, розглядається як істинно людське життя»²⁰. Отже, істинним життям вважається пізнання і навпаки — істинним пізнанням — життя, внаслідок чого проникнення в суть цього процесу неможливе без певного співпереживання²¹. Цей погляд Гегеля ґрунтується, як підкреслює К. Маркс, на перекрученні понять²² і засвідчує спорідненість «рафінованого» ідеалізму та фідеїзму. Те, що розглядалось, як істинно людське життя, було зведено Гегелем до «визначення цього процесу в думці» (Гегель) і виступає, за словами Маркса, як «абстракція, відчуження людського життя», «як божественний процес людини, процес, який переживає його відмінна від нього, абстрактна, чиста, абсолютна сутність»²³.

Характеризуючи рівні соціального пізнання у «Феноменології», Гегель абстрактно відтворює «шлях відчаю» суб'єкта пізнання, оскільки індивідуальне життя людини (перший рівень пізнання) і його суспільна основа (другий рівень) виявляються відчуженими один щодо одного. Внаслідок цього аутентичну суб'єктові сферу філософ шукає поза ними, а саме — в релігії. Специфічною особливістю першого рівня є те, що в ньому індивідуальність ще лише підноситься до рівня «субстанції», інакше кажучи для свідомості індивіда суспільство ще не є тією реальною силою, що регламентує його життя; воно виступає щодо нього як механічна сукупність істот, які просто співіснують з ним. Тому індивід уявляє себе на цьому рівні пізнання самоціллю, уособленням «задоволення». Проте його задоволення своєю індивідуальністю є наслідком того, що він не усвідомлює суспільної необхідності, сутності суспільного життя. Через це самозадоволення індивід стає жертвою «необхідності», об яку, на думку Гегеля, «розбивається індивідуальність»²⁴. Індивід

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 593.

²⁰ Там же.

²¹ Очевидно, саме цей підхід до аналізу соціального пізнання, а також характер аналізу Гегелем самосвідомості в її переході від стоїцизму до скептицизму і від останнього до «нешасної свідомості», який, свідомо чи ні, є конкретизацією відкритого ще Б. Паскалем відношення між стоїцизмом, скептицизмом і релігією (див.: Е. М. Кляус, Й. В. Погребьський, У. Й. Франкфурт. Паскаль, М., 1971, стор. 165) дав підстави Г. Ріккерт, що залічує молодого Гегеля до філософів життя, твердити, що і його «Феноменологія» також виявляє риси подібності з «модними тенденціями», тобто з філософією життя (Див.: Г. Ріккерт. Філософія життя. Пг, 1922, стор. 8).

²² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 593.

²³ Там же.

²⁴ Гегель. Сочинення, т. IV, стор. 196.

мусить пізнати цю необхідність. Але пізнання її, на думку Гегеля, є для нього «трагедією», бо, підносячись до рівня загальної необхідності, він втрачає себе, перестає бути предметом для себе²⁵. Як наслідок цього в свідомості індивіда виникає суперечність між тим, чим він є насправді, і тим, чим він себе уявляє. Подолання цієї суперечності призводить до трагічного кінця й остійки, оскільки індивід, пізнаючи своє існування через відчужену від нього соціальну дійсність пізнає не свою справжню природу, а її протилежність, спотворену дійсність. Незважаючи на абстрактність наведених міркувань, Гегель відобразив у них деякі реальні колізії соціалізації у буржуазному суспільстві.

Другий, етичний, або субстанційний, рівень пізнання виступає у Гегеля як самопізнання містифікованої персоніфікації суспільства — «духу». Однак філософ показує цей процес через призму індивідуального пізнання, як піднесення свідомості індивіда (що, по суті, є феномен надіндивідуальний) до самопізнання абсолютного суб'єкта. Зазначений рівень пізнання відтворює деякі моменти становлення особистості, але на відміну від першого рівня це становлення розглядається як пристосування до існуючих соціальних інститутів. Саме тут Гегель проводить ідею про необхідність примирення особистості з існуючим соціальним укладом. Характеризуючи становлення особистості, Гегель через його призму розглядає такі форми суспільного життя, як шлюб, сім'я, народ, держава, право, мораль, релігія. Відзначимо в цьому аналізі критику релігії (шоправда, релігію Гегель розглядає тут в «найвній» формі марновірства) і розкриття зв'язку ідеології просвітництва з буржуазною революцією. Як ідеаліст, Гегель заперечує революцію як одну з надзвичайно важливих умов соціального прогресу, на тій підставі, що вона є формою зовнішньою щодо «духу», і через розгляд моральності переходить до релігії, що виступає у «Феноменології духу», як окремої щодо «Науки логіки» теорії пізнання, вищою формою соціального пізнання. Зазначимо, що саме розгляд субстанційного рівня наочно виявляє всі суперечності гегелівської спекуляції, розкриті К. Марксом. З одного боку, зауважує К. Маркс, Гегель дає «критичні елементи цілих сфер» — громадського життя, держави, права, моралі та ін. З другого боку, «оскільки самосвідома людина пізнала як самовідчуження і зняла духовний світ — або загальне духовне буття свого світу, — вона все ж знову утверджує його в цьому відчуженому вигляді, видає його за своє істинне буття... Людина, яка зрозуміла, що у праві, політиці і т. д. вона веде відчужене життя, веде у цьому відчуженому житті як такому своє істинне людське життя»²⁶. Тому в «Феноменології духу», «незважаючи на її рішуче негативний і критичний вигляд і незважаючи на критику, яка дійсно є в ній... вже міститься в прихованому вигляді... некритичний позитивізм і такий же некритичний ідеалізм пізніших гегелівських творів, це філософський розклад і поновлення наявної емпірії»²⁷. Суб'єктом релігійного пізнання Гегель вважає надіндивідуального суб'єкта, що породжується внаслідок «здобуття освіти» і підноситься навіть над рівнем «субстанції», тобто даного конкретного суспільства, в якому індивід проходить шлях «здобуття освіти». На цьому рівні, на думку Гегеля, свідомість індивіда переходить із «субстанції» у форму суб'єкта. Таке тлумачення суб'єкта релігійного пізнання є містифікацією перетворення суб'єкта пізнання в суб'єкт дослідження, творчості. Перехід «духу», тобто свідомості суб'єкта пізнання, з форми суб-

²⁵ Там же, стор. 199.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 590.

²⁷ Там же, стор. 582—583.

станції у форму суб'єкта Гегель показує, аналізуючи мистецтво, яке розглядається ним як «художня релігія».

Проте процес перетворення індивіда в суб'єкт творчості Гегель розуміє не як формування творчих здібностей людини, бо справжнім суб'єктом творчості вважає абсолютний дух. А суб'єкт субстанційного рівня пізнання є «тимчасовим», обмеженим у просторі-часі, тобто «конечним духом». Під «конечним духом» Гегель мислить певні типи суспільства, окремі народи тощо, або свідомість індивіда, що, підносячись до світорозуміння, відповідного даним суспільним формам, виступає як їх уособлення. Абсолютний же дух він розміщує поза часом і простором. Це — «самоспоглядання бога», що найбільш адекватно виступає в сфері логіки, яка, за Гегелем, є не лише формою істини релігії, і в цьому розумінні, якісно вищим щодо неї рівнем пізнання, а й «істинною релігією», тобто «зображенням бога, яким він є у своїй вічній сутності до творення природи і якого б то не було конечного духу»²⁸.

Можна припустити, що звертання Гегеля до релігії і спекулятивної логіки, розгляд їх як певних засобів самореалізації «духу» було неусвідомленим намаганням мислителя знайти невідчужені форми людської діяльності. Та оскільки в умовах буржуазного суспільства праця вченого зазнає такого ж (але не усвідомленого) відчуження, то звертання до релігії, логіки тощо є ілюзійною спробою «компенсації» знеціненого людського світу.

Вихідні ідеалістичні принципи філософської системи Гегеля не дали йому можливості науково розв'язати питання, що стосуються соціального пізнання. В основу свого аналізу Гегель кладе не суспільно-історичну практику, а саме пізнання, яке тлумачиться як акт творчості «духу». Гегель розкрив факт зміни предметів пізнання в розвитку людської історії, але інтерпретував його ідеалістично, стверджуючи, що сутністю предметного світу є ідеальність. Це призвело до перекинування суті справжнього суб'єкта пізнання, яким є людське суспільство, історично визначені типи його розвитку. Тому, підкреслює К. Маркс, дана у «Феноменології» критика загального відчуження, яке панує в капіталістичному суспільстві, має містичний вигляд, оскільки «сутність відчуження, яка покладається і підлягає зняттю, тут виступає не те, що людська сутність *опредмечується* нелюдським чином, на протилежність самій собі, а те, що вона *опредмечується* на відміну від абстрактного мислення і на *протилежність* йому»²⁹. Як ідеаліст, Гегель ставить «на голову» дійсне відношення пізнання і практики.

Після Гегеля буржуазна філософія, яка, за визнанням самих її представників, «з працівника, що невтомно виробляв універсальний погляд на культуру, внаслідок краху в середині XIX ст. перетворилась у пенсіонера, який далеко від світу перебирає те, що вдалося врятувати»³⁰, пішла шляхом суб'єктивізації та ірраціоналізації гегелівської концепції соціального пізнання. Вже Кіркегор інтерпретує визначені Гегелем естетичний, етичний і релігійний рівні в суб'єктивно-ідеалістичному дусі. У Кіркегора вони виступають вже не як рівні пізнання, а як взаємовиключаючі життєві позиції. А. Блок, обгрунтовуючи свої містичні погляди, теж розглядає естетику, етику і релігію як стадії становлення світоглядної позиції, естетика виступає у нього як «релігійне мистецтво», етика — як «старє» християнство, релігія — як «нове» християнство³¹. Таке продовження і доведення до абсурду гегелівської кон-

²⁸ Гегель. Сочинения, т. V, стор. 28.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 582.

³⁰ Альберт Швейцер. Культура и этика. М., 1973, стор. 37.

³¹ Див.: А. А. Блок. Юношеский дневник. У кн.: Литературное наследие, т. 27—28, М., 1937, стор. 334.

цепці соціального пізнання примхливо переплітається в реакційних ідеях російського символізму і російського «релігійного ренесансу» кінця XIX — початку XX ст., з таким самим, як у Гегеля, негативним ставленням до соціальної революції, з претензіями «на духовну революцію».

Діаметрально протилежним шляхом відбувався розвиток марксистсько-ленінської філософії. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін лідирували нищівній критиці як ідеалістичні перекочення співвідношення суспільної свідомості і суспільного буття у філософії Гегеля, так і ті форми критики гегелівської філософії, які не виводили за межі ідеалістичної методології. Основоположники марксизму-ленізму показали переплетення в цих ідеалістичних системах обмеженості методологічних і соціально-класових підходів.

Те, що у Гегеля виступає як соціальне пізнання і що набирає у нього містифікованої форми процесу піднесення свідомості індивіда до рівня «абсолютного духу», марксистсько-ленінська філософія розглядає як реальний процес соціалізації індивіда, в ході якої відбувається і становлення його світогляду. Даний процес може бути об'єктом аналізу конкретних соціальних теорій, соціальної психології та інших наук. Філософія досліджує проблеми вироблення наукового світогляду у індивіда в процесі його соціалізації, перетворення в соціально-активну особистість. Власне ж соціальне пізнання виступає як комплекс досліджень, що їх проводять суспільні науки. Воно здійснюється на двох рівнях — емпіричному й теоретичному. З'ясування особливостей соціального пізнання потребує розкриття механізму взаємозв'язку названих рівнів. Розв'язання цього питання ґрунтується на науково-матеріалістичному розумінні співвідношення теорії і практики, яке у Гегеля трактувалось ідеалістично.

Марксистська філософія на відміну від буржуазної філософії не задовольняється аналізом людського пізнання, взятого абстрактно. Вона не замикається в самому пізнанні, не обмежується розрізненням і порівнянням його теоретичного і емпіричного рівнів, чуттєвого і раціонального ступенів і т. д. Марксизм виходить з того, що з'ясувати специфіку пізнання, його ступенів і форм, як і будь-яких інших видів людської діяльності, можна тільки в контексті всієї суспільної практики людства.

Якісно новий підхід марксистської філософії до проблеми співвідношення, пізнання і практики можна тлумачити не просто як введення практики в аналіз пізнання (це відбувається у вужчій галузі — гносеології), а як виведення пізнання з практики.

Социальное познание выступает у Гегеля как процесс получения индивидом образования, в результате которого его сознание подымается до уровня «абсолютного духа». Досубстанциальный (эстетический и субстанциальный (этический) уровни социального познания абстрактно воспроизводят «путь отчаяния» субъекта познания, поскольку индивидуальная жизнь человека (выступающая у Гегеля первым уровнем познания) и его общественная основа (второй уровень) оказываются взаимно отчужденными. Поэтому аутентичной субъекту сферой философ считает религию, которая предстает у него как феномен компенсации обесцененного человеческого мира.

Таким образом, исходные идеалистические принципы философской системы Гегеля обусловили невозможность научного решения проблемы социального познания.

Письменник-гуманіст (До 100-річчя від дня народження М. Черемшини)

П. Т. МАНЗЕНКО

Марко Черемшина — Семанюк Іван Юрійович (1874—1927) належав до тієї плеяди письменників і громадсько-політичних діячів західно-українських земель, які в тяжких умовах Австро-Угорської монархії, а потім панської Польщі відважно ставали на захист трудового народу.

Народився письменник в селі Кобаках (тепер Косівського району Івано-Франківської області) в селянській сім'ї. Ще змалку він відчув на собі тягар соціального і національного пригнічення, пізнав нужденне і безправне життя людей праці. Згадуючи дитячі роки, М. Черемшина писав: «Я не вмів говорити по-польськи і спершу дуже бідував у гімназії, а особливо знеохочувався я дуже, коли професори, налякаючи на мою мужицьку ношу в нижчій гімназії, цвіркали мені в очі, що я повинен скинути хлопську одіж і в сюртук убраться або залишити школу і піти гній возити»¹. Скрутне матеріальне становище сім'ї змушувало майбутнього письменника вже під час навчання в гімназії лідробляти на прожиття платними уроками. Ще більше пізнав він людське горе, усвідомив його причини, коли працював адвокатом у рідному краї, де протягом двох десятиків років захищав перед буржуазним правосуддям селян і учителів, за що вони йому віддячували довір'ям, повагою і любов'ю.

Навчаючись на юридичному факультеті Віденського університету, Черемшина вступив до земляцького студентського товариства «Січ», яке очолював у 1899—1900 роках. Характеризуючи стан справ у товаристві, у листі до Осипа Маковея від 5 січня 1897 р. він зазначав: «Що я тут застав, то проминаю; скажу лишень загально, що «Січ» зробила на мене дуже прикре і пригноблююче вражінє. На всякі мої питання я діставав відповідь: «Всьо на світі глупість і сміху варта»². Черемшина докладає чимало зусиль, щоб активізувати роботу товариства, викликати у його членів інтерес до науки, літератури і політичного життя. Тут же, у Відні, Черемшина відвідував збори «Общества студентов из России», з яких, як зауважував він в автобіографії, почерпнув багато корисного, а також виступав з доповідями у робітничому товаристві «Поступ». Активну участь у громадському житті письменник брав і пізніше. Він належав до демократичного крила русько-української радикальної партії, у 1918 р. був головою міського комітету народної влади Снятина і разом з В. Стефаником обирався до повітового комітету, він велику культурно-освітню роботу серед селян та інтелігенції.

На формування світогляду Черемшини великий вплив мали українська та російська класичні літератури, а також кращі твори західноєвропейських авторів. Ще в дитинстві він зачитувався поезіями

¹ Марко Черемшина. Твори. К., 1960, стор. 380.

² Там же, стор. 395.

Ю. Федьковича, з яким був особисто знайомий його батько. Черемшина надавав великого значення творчості поета. В одному із виступів він говорив, що спів Федьковича розбудив Буковину, показав світові чистих і добрих мужиків-гуцулів, вдихнув у них життя.

В автобіографії письменник розповідав, що на нього сильне враження зробили твори Т. Г. Шевченка, І. Франка, думи та народні пісні, романи П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і М. Чернишевського «Що робити?». З студентських років він систематично виступав з доповідями про життя і творчість Т. Г. Шевченка, вважав його «найгеніальнішим сином України», «апостолом правди і науки», який «до старого плуга викував новий леміш і чересло і в тяжких упругах зорав свій весь переліг, а на перелозі посіяв свої ширі сльози», які «животворною, цілющою силою» звільнять Україну «з кайданів неволі»³. Письменник підкреслював, що на ідеях, висловлених у творах Тараса, виховувались цілі покоління українського народу.

1897 року відбулося особисте знайомство Черемшини з загально-визнаним уже на той час майстром художнього слова і громадським діячем І. Франком. Деякий час вони листувались. Поради Франка, його приклад беззавітного служіння народові допомогли молодому письменникові, який на початку свого творчого шляху зазнавав впливу модерністської літератури, твердо стати на ґрунт реалізму і демократизму. Позитивне значення для творчості та громадської діяльності Черемшини мали доброзичлива критика О. Маковея, дружба з В. Стефаніком і Л. Мартовичем.

Уже в дитячі та юнацькі роки майбутній письменник захоплюється творами М. В. Гоголя, Л. М. Толстого, М. О. Некрасова, І. С. Тургенева, Ф. М. Достоевського та інших російських письменників. Повагу до російської прогресивної літератури він зберіг на все життя. Черемшина перекладав на українську мову роман Пушкіна «Євгеній Онегін» і поезії О. В. Кольцова, читав і популяризував твори Горького.

Захоплення кращими творами російської і української літератури, знайомство з передовими діячами того часу — все це зумовило демократичну і гуманістичну спрямованість світогляду М. Черемшини. У художній творчості, громадській і культурно-освітній діяльності письменника центральне місце посідали людина праці, турбота про її визволення від соціального, національного і духовного гноблення, боротьба за створення умов для розвитку її здібностей. Його художні твори і публіцистичні виступи сповнені уболівання за долю тих, хто, як він писав, «усіх панів годує та й убирає», «доми божі і людські кладе», «держави тримає», «з пісної землі хліба добуває», «мільйони вояків на смерть висилає»⁴.

На рубежі ХІХ—ХХ ст., коли Черемшина виступив з першими реалістичними творами, західноукраїнські землі перебували під владою австрійського цісаря. Вони були сировинним додатком до більш економічно розвинутих районів Австро-Угорської імперії. Майже половина селянських господарств Східної Галичини була безземельною або з клаптиковими наділами до 1 га. Темне і безправне селянство жорстоко визискували, обкладали великими податками; свавілля багатіїв, урядовців і жандармів не було меж.

Показові тяжкого, нестерпного становища більшості трудящих Гуцульщини того часу і критиці існуючого суспільного ладу присвятив письменник ряд художніх творів. Ось як він змальовує життя гуцула

³ Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. К., 1957, стор. 270.

⁴ Марко Черемшина. Твори, стор. 376.

в одній із найвідоміших широкому читачеві новелі «Святий Николай у гарті», вперше надрукованій 1899 р. Низенька, майже безвіконна хата, чорні закурені двері, замість печі — яма для вогнища, під однією стіною довга дошка на трьох стовпцях — то лава, коротша — на двох стовпцях — то «стіл», на стіні збляклий образ. Ще жахливіший вигляд має хазяїн халупи Курило Сівчук. Худе, зморщене обличчя, кучма нерозчесаного волосся, сухоробрі груди, темна латана сорочка, витерті червонані штани, босі ноги. Як слухно зауважує новеліст, немає потреби пояснювати, хто це, бо «на його стан зложилися віки нужди і вип'ятнували на ньому грубими буквами: мужик». До цього бідаря приходять за податками. Знаючи повадки урядовців, гуцул заховав саморобний кухонний посуд і якусь одежину. Не знайшовши нічого в хатині, урядовець забирає образ, рама якого вирізьблена майстерським гуцульським долотом, а на прохання хазяїна повернути предмет, прогрожує, що й хату буде продано за борги.

Внаслідок поразки у першій світовій війні і небаченого досі піднесення під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції робітничого та національно-визвольного руху розпалася Австро-Угорська імперія. Народи, що входили до її складу, виборили національну незалежність. Але Гуцульщина разом з іншими західноукраїнськими землями опинилась під владою панської Польщі. Соціальне і національне становище земляків Черемшини не поліпшилося. Навпаки. На мужика, відзначав новеліст в одній з посьвят В. Стефанику, «злягає... що раз, то інша і що раз, то лютіша форма кріпацтва, поневолення і голоду і давить його, як скала»⁵.

У творах, написаних Черемшиною в післявоєнний час, перед читачем постають картини злиденного і безправного життя гуцулів, показано їхню безпорадність, збиткування над ними багатіїв та панських урядовців. Так, у новелі з іронічною назвою «Ласка» письменник розповідає про такий епізод з життя гуцульського села. Селян засуджено на місяць тюремного ув'язнення за участь у вічі. Вони покірливо готові відбути покарання, але їм бажано зробити це до початку весни: вони сподіваються за цей час влаштуватись десь на роботу і хоч щось заробити. Гуцули йдуть до директора тюрми з проханням ув'язнити їх тепер, але той їм відмовляє, бо, заявляє він, в тюрмі «нема де шпильки опустити». І тільки після того, як селяни, зібравши останні гроші, дали хабара адвокату і директору тюрми, до них була виявлена «велика ласка» і їм знайшлося місце у в'язниці.

В одній із останніх новел «Коляда» письменник дає узагальнюючу характеристику буржуазного суспільства, в якому «гине нарід у самім цвіті», «царем стала темная тюрма, за добре слово в голову куля», «за темне слово, чорну зраду кличуть сидати, подають ручку»⁶.

Черемшина викривав фальшивість і облудність концепцій ідеологів українського буржуазного націоналізму, які на підставі засилля на західноукраїнських землях експлуататорів та чиновників іноземного походження (польських, німецьких та ін.) робили висновок про «однорідність» української нації, про її «безкласовість», «безбуржуазність», виступав проти їхніх спроб посіяти ілюзії, ніби заможні українці не схожі на чужоземних багатіїв, не визискують народу, а, навпаки, піклуються про нього.

У художніх творах він відобразив розшарування гуцульського села: з одного боку, утворення прошарку заможних селян, а з другого — зубожіння більшості селянських господарств («Святий Николай у

⁵ Марко Черемшина. Твори, стор. 302.

⁶ Там же, стор. 272.

гарті»). У новелі «Верховина» письменник показує «першого багача у селі» Малярчука, заможного Федора Орфенюка, з яким не проти «покуматись» присяжний поляк Янцьо Кшесінський, сподіваючись на багатий подарунок на хрестинах. У новелі «За мачуху молоденьку...» виведено зажерливих, ненаситних багатіїв Мотрюка і Мочернака.

Щоправда, Орфенюка, якого вбила згря панів, щоб заволодіти його багатством, автор характеризує деякими позитивними рисами. Але загалом він нещадно викриває багатіїв, їхні справжні помисли, їх ставлення до своїх незаможних земляків. Ось як мріє Мотрюк про те, як він житиме, коли до своїх земель приєднає землі Мочернака: «Йдуть люди з далеких сіл, йдуть полениці, йдуть підгір'яни і женуть марги в полонини та й питають бовгарів, чи вільно станути на попас на тих зелених луках, у тих темних затінках та холодах, а бовгарі не зволяють, бо то Мотрюкова земля... Люди дивуються багачевому щастю і зострахи минають багацькі лазні та попасують на пісній громадській толоці, на купинах голого моху»⁷.

Письменник розумів, що для народу і «чужі», і «свої» пани є експлуататорами, ворогами, яких він ненавидить однаково. Виступаючи на одному із вечорів, присвяченому Ю. Федьковичу, Черемшина говорив, що «гуцули спеціально з остраху перед якими-небудь кайданами сторонили від усякого, хоч і рідного панства, більше як від чуми...»⁸. А висвітлюючи життя і творчість Т. Шевченка, наголошував на тому, що поет проклинав «своїх» панів, що, «описуючи українське панство, не жалів Тарас красок, щоб виразно намалювати картину страшного панського здирства і своєволі, картину огидливого насильства і розпусти, бо видів в тім панстві тоді представителів кріпацтва,.. видів, що тодішні пани, вештаючись по чужині, говорили про братерство і волю, а проте дерли, як і передні, шкуру з братів незрячих гречкосіїв»⁹.

Слідом за Шевченком та іншими українськими прогресивними письменниками і громадськими діячами Черемшина глузував над показними народолобцями, які замість того, щоб на ділі боротися за соціальне і національне визволення народу, проти здирств і знуцання над ним, насправді лише вели розмови про народ і його права, наслідували народні звичаї, ходили в мужицькій одежі. «...Наше, найчільніше панство,— писав новеліст,— показувало для мужика настільки ласки, що для ведмеда, або щонайбільше придивлювалось танцям та строеві, та мужицькому красному полові, а за се писало себе славними етнографами, народолобцями, ласкавцями, милостивими і такими іншими»¹⁰.

Черемшина показав не тільки страждання сільських бідарів, але й змалював бунтарів, що виступали проти несправедливості і пригнічення. Це селяни, засуджені на місяць до тюремного ув'язнення за участь у вічі (новела «Ласка»), Іван Гавриш, який після повернення з тюрми продовжує з такими ж, як сам, підбурювати жителів села (новела «Кольяда»), голова читальні Роман Мокан, засуджений за те, що на сільському вічі виголосив промову «проти панів та й проти паничів» (новела «Писанки») та ін. І в художніх творах, і на судових процесах письменник обґрунтовував справедливість боротьби проти гнобителів. Зокрема, він виступив на захист селян, притягнених до судової відповідальності за участь в першотравневій демонстрації, що відбулась 1924 року на Гуцульщині, в Заболотіві¹¹.

⁷ Марко Черемшина. Твори, стор. 205.

⁸ Зб.: «Юрій Федькович в розвідках і матеріалах». К., 1958, стор. 143.

⁹ Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. К., 1957, стор. 269.

¹⁰ Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. К., 1958, стор. 143.

¹¹ Див.: Н. Семанюк. Співець Гуцульщини. Ужгород, 1970, стор. 69—70.

Але Марко Черемшина ще не закликав пригноблених до повстання. Його протестанти обмежуються організацією читалень і шкіл, окремими стихійними виступами з критикою існуючих суспільних порядків. Вони не мають усвідомлених цілей і завдань боротьби, тому нерідко їх бунтарський запал швидко згасає, вони впадають в розпач і покірливо схиляють голови перед державною владою.

Звичайно, така поведінка викликала осуд з боку новеліста. Так, він докоряє героєві новели «Писанки» Мокана за те, що, ображений неумілим захистом його на суді темними гуцулами, той почав сумніватися в правильності свого заступництва за «хлопів».

Те, що Черемшина не вивів образів послідовних, ідейно загартованих борців за народну справу, не показав правильних шляхів боротьби проти соціального і національного гніту, зумовлено певними причинами. По-перше, він вважав, що у побудові справедливого суспільства слід орієнтуватись тільки на селянство та сільську інтелігенцію, що перехід до нового суспільного ладу можна здійснити без революції, проводячи культурно-освітню роботу. Такої думки Черемшина дотримувався до кінця життя. Про це свідчить його промова, виголошена 14 лютого 1926 р., тобто незадовго до смерті. Звертаючись до діяча «Прогресу» Василя Равлюка, Черемшина казав: «Самі ви — спід селянської стріхи — найліпше зрозуміли, що селяни це саме основа народу, це ті його підвалини, без яких ми не можемо збудувати життя»¹². Він не збагнув того, що селянство за своєю природою не могло висунути стійких, послідовних борців за перебудову суспільства. У цій же промові проводиться думка, що через поширення народної освіти і піднесення народної свідомості можна перемогти ворога, озброєного гарматами.

По-друге, письменник залишився осторонь революційного руху найбільш передового класу суспільства — робітничого класу і діяльності комуністичних організацій на західноукраїнських землях. Правда, у новелі «Верховина» згадуються арештанти, «чи комуністи», «чи соціалісти», яких, упріваючи, мордують жандарми, «аби від них дізнатися правди». Симпатії автора на їхньому боці, але далі він не пішов. Не приділяв достатньої уваги Черемшина і вивченню марксистського вчення, на основі якого лише й можна зрозуміти справжнє місце і роль кожного класу в суспільному розвитку, форми і методи боротьби за народне щастя. Згадуючи навчання у Віденському університеті, він писав: «Капітал» Маркса і вся суспільницька наука видались тоді мені надто твердими... і я забігав крадьком до красного письменства...»¹³⁻¹⁴. У нас немає даних, які б засвідчували, що в ставленні новеліста до суспільних наук згодом відбулися серйозні зміни, що, зрозуміло, спричинило значну обмеженість його світогляду.

Низку новел, об'єднаних в цикл під назвою «Село за війни», присвятив Черемшина викриттю антигуманного, згубного для людини і всього суспільства характеру імперіалістичної війни 1914—1918 рр. Горе, страждання, зруйнування всього, створеного людською працею, моральний розклад несе з собою війна — такий лейтмотив творів цього циклу. «Вже нема села, лиш цвинтар. Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована. Глуха і німа стая гроби пасе... Ворон там сідає, хіба звір там навертає... Собаки села шукають, блудом ходять і виють на ліси, на гори»¹⁵ — такі жахливі картини

¹² Промова Семанюка Івана (Марка Черемшини). «Радянська література», 1940, кн. 3, стор. 158.

¹³⁻¹⁴ Марко Черемшина. Твори, стор. 382.

¹⁵ Там же, стор. 161.

спустошення, полишені тривалими воєнними діями, малює письменник у новелі «Село вигибає». В іншому місці своє негативне ставлення до загарбницьких війн він передає словами: «війна корчує ліси, корчує села і озером сльози збирає, життя топить»¹⁶. У новелах багато місця відведено показові згубного впливу загарбницьких війн на людей, внаслідок якого навіть добрі, лагідні люди стають бездушними, грубими, байдужими до горя інших, втрачають людські риси.

У художній спадщині і публіцистичних виступах письменника немає достатнього матеріалу, який давав би можливість зробити висновок, як глибоко він розумів причини виникнення імперіалістичних війн взагалі і першої світової війни зокрема, а також шляхи їх усунення. Але в його творчості дістало відображення розуміння того, що трудящим масам імперіалістичні війни завдають лише горе, а наживаються на них експлуаторські верстви суспільства. У кількох новелах виведено образ Дзельмана, хитрого, зажерливого, безжалісного хижак, що не спиняється ні перед чим в своєму намаганні збагатитися. Він вірно служить австро-угорській військовій владі, доносить їй про співчуття гуцулів росіянам, з допомогою цісарського війська розправляється з селянами і привласнює їх майно. Дзельман передбачливо переховує вїйта, який симпатизував царській Росії, та попа, і коли приходять російські війська, здобуває їхнє довір'я.

Характерною рисою світогляду Черемшини було вільнодумство. У ряді творів письменник показує байдуже ставлення селян до релігії, формальне, за звичкою виконання ними церковних обрядів і молитв. З відтінком іронії описує він освячення закладин хати у новелі «Основини»: «...Семаниха від молитвів упріває. Бадіки клячуть теж і відмовляють уривками оченаш. Як пролетить яка птаха, то вони дивляться за нею і кивають один на одного головами. Видко, що прив'язують до її лету чимале значення. Але рівночасно забувають, на котрому місці вони урвали оченаш, і тому починають знов спочатку. Дяк не впріває, бо ноги держить у воді; він лише що раз, то більше хрипне»¹⁷⁻¹⁹. Селяни нетерпляче чекають закінчення отого освячення, щоб скоріше сісти за стіл і почати трапезувати.

Письменник викривав здирства, паразитичний і аморальний спосіб життя служителів церкви. Він неодноразово підкреслював, що церковники беруть з селян «за живих і вмерлих», а у новелі «Верховина» з сарказмом, зневагою і засудженням змалював розпусне життя попа та його дружини. У новелі «Марічку голова болить» Черемшина оповідає про те, що селяни працюють на попівському полі, а сам панотець розважається, ведучи з молодицями розпусні розмови. Критика письменником попів, викриття їх лицемірства, прагнення довести, що звертання до бога не приносять полегшень у житті, що молитви і церковна обрядовість мають умовний характер, сприяли поширенню серед народу невір'я в бога, звільненню його від духовного пригнічення.

У літературній спадщині Марка Черемшини виявилось, хоча й не відразу, розуміння справжніх шляхів національного визволення західноукраїнських земель. Відомо, що українське населення Східної Галичини не тільки жорстоко визискувалось «своїми» і «чужими» експлуаторами, а й зазнавало національних утисків. Протягом ряду століть західноукраїнські землі були відірвані від України і перебували під владою шляхетської Польщі та Австро-Угорської монархії. Пануючі класи і уряди цих держав провадили політику насильницького

¹⁶ Там же, стор. 153.

¹⁷⁻¹⁹ Там же, стор. 90.

ополячування і понімежування місцевого населення. Трудящі маси, прогресивна інтелігенція вели довгу й важку боротьбу не тільки проти соціального пригнічування, а й за національне визволення, за воз'єднання з усією Україною. У цій боротьбі вони чекали на допомогу братів з України і великого російського народу. В період першої світової війни населення західноукраїнських земель пов'язувало свої надії на воз'єднання з Україною з поразкою Австро-Угорщини і вступом російських військ. Це відображено і в художніх творах М. Черемшини, присвячених подіям війни, а також в записах щоденника, який він вів наприкінці 1914 — на початку 1915 років. Що письменник мав на увазі саме допомогу народу Росії, а не пануючих класів, зрозуміло з того, що у його новелах немає навіть і згадки про царя, генералів і офіцерів російської армії, а героєм творів виступає представник народних мас.

Солдат російської армії у новелах письменника добрий, людяний, завжди готовий прийти на допомогу селянам-гуцулам, поділити з ними горе і радість. Місцеве населення з симпатією, повагою ставиться до нього, звертається з проханням заступитися і за порадами навіть у розв'язуванні своїх внутрішніх конфліктів.

Що гуцули симпатизують російським солдатам — це розуміли цісарські воєначальники. Під різними надуманими приводами вони мстилися селянам за це, по-звірячому розправлялись із ними. Як умовний сигнал російським військам витлумачується офіцерами цісарської армії навіть і те, що корова випадково побігла в напрямку позицій австро-угорських військ (новела «Зрадник»), і те, що у вікні хати горіли свічки, запалені біля померлої баби (новела «Перші стріли»). Власник корови і хазяйка хати були страчені. В останній новелі письменник розповідає про такий випадок. Цісарські солдати приготувались вішати гуцула. Дід Чюрей запитав, за що його мають скарати. І на відповідь, що «за москаля», висловив здивування: «Нащо чоловіка задурно тратити, таже москаль світ годує!» За годину дід був на шибениці разом з гуцулом.

Інакше змальовував М. Черемшина цісарську армію. Це — насильники, грабіжники, вбивці ні в чому не винуватих мирних людей. Новелі навіть і те, що корова випадково побігла в напрямку позицій австро-угорські війська: убиті чи покалічені чоловіки, згвалтовані дівчата й жінки, забрані коні, воли, ягнята, знищена птиця, спалені хати. Прокляття шле услід відступаючим військам населення: «Бодай їм путь пропала!», а йому вторять і гори, і води: «Бодай їм путь пропала!» Так закінчує письменник названу цим прокляттям новелу.

Черемшина хотів бачити український народ, так само як і інші народи, вільним і щасливим, воз'єднаним в єдиній державі. Всі свої сили віддавав він за здійснення цього. Але письменник не зразу усвідомив, якою має бути Україна, на яких засадах слід побудувати її суспільно-політичний лад. На роковинах смерті Тараса Шевченка у 1910 році він говорив «про нову вольну Україну», у його новелах «Писанки», «Туга» та деяких інших йдеться про «тоту Україну», але письменник не роз'яснює, який зміст вкладає він у ці поняття.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і перші успіхи в будівництві нового життя на Україні допомогли Черемшині зрозуміти, що майбутнє усіх українських земель — це об'єднання їх в Українській Радянській державі. Уже 1918р. він твердить, що внаслідок подій останніх років світ поділився на дві частини, що на чолі однієї став Ленін, а на чолі другої Вільсон, і що «з міркувань соціальних, історичних, географічних та етнографічних» місто Снятин

і «взагалі ціла Галичина не може бути на боці Вільсона»²⁰. Пізніше письменник виразніше визначає свої позиції, своє ставлення до Радянської влади, до питання про майбутнє західноукраїнських земель. Як свідчить у своїх спогадах М. Рудницький, Черемшина заявляв: «Я вірю у великі зміни. Мусить прийти час, коли зникнуть із нашого словника такі... слова як «ми» і «вони» — «галичани» і «радянці». На Україні народжується нова література, бо там ростуть нові люди... Бувають такі хвилини, коли мені хочеться плюнути на все і пішки перейти кордон»²¹.

Письменник виявляв жвавий інтерес до Радянського Союзу, захоплювався його успіхами в економічному, політичному і культурному будівництві. Велику радість викликали у нього популярність його творів у Радянській Україні, видання їх масовими тиражами. Вихід у світ збірки новел «Село вигибає» 1925 р. в Києві було відзначено ним і його сім'єю як родинне свято, на яке Черемшина запросив друзів. Приготування йшли неначе до весілля. Як пише дружина письменника, «він ніби здобув нову силу, що нуртувала в погляді, в усмішці, в кожному русі і слові»²².

Черемшина докладав багато зусиль, щоб одержати дозвіл поїхати на Радянську Україну, щоб на власні очі побачити ті зрушення, які тут відбувалися, ознайомитися з творчими задумами і працею радянських письменників та діячів інших галузей культури, і був обурений відмовою панського уряду.

Творчість і громадська діяльність Марка Черемшини сприяли піднесенню класової свідомості людей, спонукали їх до боротьби за краще майбутнє. І сьогодні твори письменника допомагають виховувати любов і повагу до людей праці, ненависть до експлуататорів, несправедливості і зла, до тих, хто розпалює пожежі нових імперіалістичних війн. Творча спадщина М. Черемшини сприяє суспільному прогресові, встановленню дружби між народами і миру на землі.

* * *

В статье рассматриваются общественно-политические аспекты творчества украинского писателя и общественного деятеля, гуманиста и демократа Марка Черемшины (13.VI 1874 — 25.IV 1927). Автор освещает источники формирования мировоззрения писателя, критику им общественно-политического строя буржуазной Австро-Венгрии и панской Польши, разоблачения антинародного характера империалистической войны 1914—1918 гг., концепций украинских буржуазных националистов о бесклассовости украинской нации. Подчеркивается, что центральное место в произведениях Черемшины занимал человек труда, забота о его освобождении и развитии. Писатель был поборником воссоединения западноукраинских земель с Советской Украиной и дружбы с великим русским народом. Отмечаются ограниченность его мировоззрения и причины, их обусловившие, а также показано значение творчества писателя для борьбы народов за общественный прогресс в прошлом и в настоящем.

²⁰ Н. Семанюк. Співець Гуцульщини, стор. 49.

²¹ М. Рудницький. Письменники зблизка. Львів, 1958, стор. 169.

²² Н. Семанюк. Співець Гуцульщини, стор. 73.

Роль КПЗУ в поширенні ідей пролетарського інтернаціоналізму на західноукраїнських землях (в 20—30-х роках ХХ ст.)

М. І. СЛОБОДЯН

Необхідність інтернаціональної єдності трудящих у боротьбі за соціальне та національне визволення обгрунтована К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним. Основоположники марксизму-ленінізму наголошували на тому, що пролетаріат за своєю природою є класом інтернаціональним і, незважаючи на всю відмінність конкретних умов його боротьби у різних країнах, має єдину кінцеву мету. «...Визволення праці,— підкреслював К. Маркс,— не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни, в яких існує сучасне суспільство»¹.

Обстоюючи принцип пролетарського інтернаціоналізму, як основу відносин трудящих різних націй, К. Маркс, Ф. Енгельс водночас зважали і на національні інтереси. У «Маніфесті Комуністичної партії» вони писали: «Якщо не змістом, то формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є спочатку боротьба національна. Пролетаріат кожної країни, звичайно, повинен спершу покінчити з своєю власною буржуазією»². Вони постійно підкреслювали, що національні й інтернаціональні інтереси пролетаріату перебувають у діалектичній єдності, зумовлюють і доповнюють одні інших.

В. І. Ленін у нових історичних умовах обгрунтував зростаюче значення «зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов»³ проти капіталістів, для яких, незалежно від їх національної належності, спільним є експлуатація трудящих, придушення боротьби за соціальне та національне визволення.

«Капітал,— зауважував В. І. Ленін,— є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»⁴. В. І. Ленін науково довів, що національні інтереси трудящих, як і національне питання загалом, мають підпорядковуватися завданням класової боротьби, соціалістичної революції, встановленню диктатури пролетаріату.

Ленінські настанови про інтернаціональне єднання трудящих дістали яскраве втілення в діяльності Комуністичної партії Польщі (КПП) та Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), у їх боротьбі за зміцнення союзу українських і польських трудящих, за визволення західноукраїнських земель з-під буржуазно-поміщицького гніту і за

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 14.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 420.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 461.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

возз'єднання з Радянською Україною⁵. Розглянемо деякі аспекти тієї багатогранної ролі, яку відіграла КПЗУ в справі утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму в практиці визвольного руху на західноукраїнських землях в 20—30-х роках ХХ ст.

У цей період трудящі західноукраїнських земель зазнавали подвійного гніту — соціального і національного. Буржуазія намагалася використати у своїх інтересах той факт, що в панській Польщі 45 процентів населення країни становили національні меншості: українці, білоруси, литовці, євреї та ін. Серед населення вона розпалювала почуття буржуазного націоналізму, вороже ставлення до трудящих інших національностей. Зважаючи на такі обставини, польські й західноукраїнські комуністи спрямували вістря своєї ідеологічної діяльності проти ідеології й політики польського шовінізму і українського буржуазного націоналізму, яким протиставили пролетарський інтернаціоналізм, згуртування трудящих різних національностей у боротьбі за соціальне й національне визволення.

Заснована на принципах класової солідарності й пролетарського інтернаціоналізму, спільна боротьба КПП і КПЗУ за інтереси польського й українського народів, проти капіталістів і поміщиків та їх націоналістичних партій була важливим вкладом у справу зміцнення дружби цих двох народів⁶.

Комуністи Західної України керувалися настановами В. І. Леніна про непримиренність марксизму з націоналізмом, «хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований», про те, що «марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм...»⁷. Ідея інтернаціональної єдності трудящих різних національностей, насамперед польських і західноукраїнських, була провідною в їхній ідеологічній діяльності.

Комуністична партія Західної України систематично доводила західноукраїнським робітникам і селянам потребу спільної боротьби польських і українських трудящих за перемогу соціалістичної революції, яка ліквідує соціальне і національне гноблення, відкриє шлях до возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. У рішеннях II з'їзду КПЗУ (1925 р.) відзначалося, що робітники і селяни Західної України мають виховуватися в дусі тісного союзу з польським революційним пролетаріатом і селянством⁸. У своїй ідеологічній діяльності західноукраїнські комуністи приділяли значну увагу роботі серед польських трудящих. Партія, — підкреслювалося в рішенні III з'їзду КПЗУ (1928 р.), — мусить прищепити польським працюючим масам свідомість, що тільки переможна революція в усій Польщі та возз'єднання Західної України з УРСР «запевнить братерство націй та створить міцний ґрунт під будову соціалістичного ладу в робітничо-селянській Польщі»⁹.

Ідею інтернаціональної єдності трудящих різних національностей обстоювали і польські комуністи. У відозві, випущеній в липні 1930

⁵ Див.: Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1919—1928). Львів, 1965; М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963; Г. С. Сизоненко. Сельроб у боротьбі за возз'єднання. Львів, 1970; А. Д. Ярошенко. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969; О. М. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939). К., 1972.

⁶ Див.: «Коммунист», № 10, 1963, стор. 40—41.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

⁸ Див.: Постанови II з'їзду КПЗУ. Львів, 1925, стор. 25.

⁹ Постанови III з'їзду КПЗУ. Львів, 1928 р., стор. 22.

року, коли Західна Україна стала ареною масових виступів селянства, ЦК КПП зауважував, що буржуазний уряд, посилаючи польських солдат на придушення заворушень, тим самим штовхає трудящих польської національності на те, щоб вони були «гнобителями українського робітника і селянина»¹⁰. Комуністи Польщі писали: «Справа робітника і селянина Західної України — це наша справа, його боротьба — це наша боротьба, його ворог — це наш ворог... Боротьба з польським імперіалізмом є загальною справою робітників і селян Польщі, Західної України і Західної Білорусії»¹¹.

Велику увагу західноукраїнські комуністи приділяли виданню творів В. І. Леніна. Так, у журналі «Наша правда», який посідав провідне місце у пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму на західноукраїнських землях, були надруковані уривки з праць В. І. Леніна «Підсумки дискусії про самовизначення», «Соціалістична революція і право націй на самовизначення». Під рубрикою «З науки Леніна» журнал «Наш стяг» систематично публікував статті, в яких популяризувалися ідеї пролетарської єдності трудящих. Газета «Галицький комуніст» вмістила кілька документів РКП(б) з питань зміцнення інтернаціональної єдності трудящих, тези В. І. Леніна з національного питання, виголошені на II конгресі Комуністичного Інтернаціоналу. У зазначений період організовані Комуністичною партією Західної України видавництва випустили українською мовою ряд ленінських праць.

Поширення ідей пролетарського інтернаціоналізму на західноукраїнських землях відбувалося в 20—30-х роках під безпосереднім впливом успіхів соціалістичного будівництва в Радянській країні, при підтримці боротьби західноукраїнських трудящих за їхнє соціальне і національне визволення з боку російського та інших народів СРСР. Західноукраїнські й польські комуністи палко закликали трудящих Західної України і Польщі до єднання з великим російським народом, який уперше в історії здійснив соціалістичну революцію. Дороговказом для них були слова В. І. Леніна про те, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹²⁻¹³.

Утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму в свідомості трудящих комуністи розглядали в органічній єдності з захистом СРСР. Вони доводили до розуміння трудящих ленінські заповіді про те, що той, хто підриває єдність народів СРСР і сіє національний розбрат, служить буржуазії. Боротьба проти міжнародного імперіалізму, захист першої в світі соціалістичної держави для польських й українських комуністів були невіддільні від боротьби за перемогу соціалізму в Польщі, за воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

У складних умовах боротьби за національну й інтернаціональну єдність трудящих західноукраїнські комуністи давали відсіч не лише окупаційному режимові буржуазно-поміщицької Польщі, а й українському буржуазному націоналізмові, який в тісному союзі з польською панівною верхівкою відкрито виступив проти воз'єднання західноукра-

¹⁰ Цит. за кн.: О. М. Швйдак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.). К., 1972, стор. 46.

¹¹ Там же, стор. 46—47.

¹²⁻¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14. Досвід російського пролетаріату в згуртуванні трудящих різних національностей дав могутній поштовх зростанню інтернаціональної єдності польських та українських трудящих у революційно-визвольному русі на західноукраїнських землях, зміцнював їхню віру в перемогу.

іпських земель з Радянською Україною. При цьому комуністи керувались настановою В. І. Леніна про те, що справжні інтернаціоналісти повинні вести боротьбу насамперед із «своїм» націоналізмом.

КПЗУ давала рішучу відсіч ідеологам українського буржуазного націоналізму, які, висувуючи на перший план «національну справу», намагались роз'єднати робітників різних національностей, спричинити національний розбрат і ворожнечу. Вона наголошувала на тому, що «інтернаціональна єдність робітників *важливіша* за національну»¹⁴, закликала не піддаватися націоналістичним лозунгам, якими спекулювала буржуазія, протиставляючи їх загальнопролетарській справі.

На противагу українським буржуазним націоналістам, які виступали за «єдиний національний фронт», комуністи західноукраїнських земель боролися за створення єдиного пролетарського фронту, спільного «з робітництвом других націй»¹⁵. Ідея «єдиного національного фронту», з якою виступили українські буржуазні націоналісти, була контрреволюційною, антинародною. Вона ґрунтувалася на реакційній теорії про безбуржуазність і безкласовість української нації, всупереч діалектико-матеріалістичному розумінню національних відносин заперечувала класову боротьбу в суспільстві і всередині кожної нації.

Ідея боротьби проти «національного фронту», за створення єдиного пролетарського фронту була лейтмотивом ідеологічної діяльності комуністів на західноукраїнських землях в 20—30-х роках ХХ ст. Комуністи керувались марксистсько-ленінською теорією, революційною програмою і тактикою з національного питання, протиставляючи об'єднаному фронту імперіалістів міжнародну солідарність пролетаріату: «Для нас, комуністів, одноцілий фронт — це одноцілий фронт боротьби проти буржуазії, (одноцілий фронт) робітників і селян без різниці національної, партійної і професійної приналежності...»¹⁶.

У відозві до робітників і селян Західної України з нагоди Міжнародного антивоєнного дня (1932 р.) ЦК КПЗУ закликав до створення єдиного пролетарського фронту, чітко визначивши завдання та мету його створення. КПЗУ закликала трудящих різних національностей до «спільної боротьби проти атаки капіталістів на ваші нужденні платні, проти безробіття, за 7-годинний день праці при повній платні, проти голоду, проти дорожнечі та війни проти СРСР»¹⁷.

Ідея створення єдиного пролетарського фронту знайшла схвалення і широку підтримку серед трудящих Польщі і Західної України. Спільна боротьба КПП та КПЗУ сприяла тому, що виступи робітників та селян західноукраїнських земель та Польщі мали яскраво виражений інтернаціональний характер. Характерними щодо цього є відоме Ліське збройне повстання, революційні виступи лодзінських робітників та страйк селян у селі Батятичі¹⁸.

Традиції пролетарського інтернаціоналізму, обстоювані і поширювані КПП та КПЗУ в 1920—1930-і роки, нині перетворились в нездоланну дружбу радянського і польського народів.

Новий суспільний лад в СРСР сприяв зближенню народів, довів можливість рівності націй, поєднання на практиці національного та інтернаціонального в житті кожного народу, привів до створення нової історичної спільності людей — радянського народу. Як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на урочистому засіданні,

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 196.

¹⁵ Газета «Світло», 10 березня, 1925 р.

¹⁶ З історії революційного руху у Львові. Документи й матеріали. Львів, 1957, стор. 485.

¹⁷ Там же, стор. 453.

¹⁸ КПЗУ — організатор революційної боротьби. Львів, 1958, стор. 191.

присвяченому 50-річчю утворення СРСР, «партія добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей. Це справді революційний переворот у суспільній свідомості, значення якого важко переоцінити»¹⁹.

* * *

Принципы пролетарского интернационализма нашли яркое воплощение в идеологической деятельности Коммунистической партии Западной Украины в 1920—1930 годы. Трудящиеся разных национальностей Западной Украины подвергались двойному угнетению — не только социальному, но и национальному. Именно это стремилась использовать в своих классовых интересах польская и украинская буржуазия, насаждая среди польских трудящихся чувство великодержавного шовинизма, среди украинцев — украинского буржуазного национализма.

Это обстоятельство учитывали и Коммунистическая партия Западной Украины и Коммунистическая партия Польши, общая деятельность которых была направлена на воспитание трудящихся в духе пролетарского интернационализма и способствовала тому, что борьба трудящихся западноукраинских земель за социальное и национальное освобождение в 1920—1930 годы имела ярко выраженный интернациональный характер.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 24.

Міф про „новий клас“ і соціалістична дійсність

М. О. ДОБРУСКІН

З перемогою соціалізму в СРСР докорінно змінилась соціальна структура суспільства. Назавжди покинчено з експлуатацією людини людиною. Робітничий клас і колгоспне селянство, а також трудова інтелігенція, яких об'єднує суспільна власність на засоби виробництва, спільність цілей і світогляду,— є найголовнішими елементами структури нашого суспільства. Переростання розвинутого соціалізму в комунізм супроводжується процесом прогресивного зближення всіх класів і соціальних груп, поступовим подоланням істотних відмінностей між ними.

В сучасних умовах одним з вузлових питань гострої боротьби між буржуазною і комуністичною ідеологіями є соціальна структура радянського суспільства. Всіляко перекручуючи соціалістичну дійсність, апологети капіталізму поширюють різні міфи, одним з яких є вигадка про так званий новий клас, який нібито виник у СРСР на базі «переродження» керівних партійних, радянських, господарських кадрів. Вперше проголошена Троцьким на початку 20-х років, ця фальшивка одразу була підхоплена ворогами радянського народу і стала використовуватись як засіб дискредитації соціалістичного суспільства. Розвинута югославським ренегатом М. Джіласом теорія «нового класу» взята на озброєння антикомунізмом, її в різних варіантах пропагують антикомуністи, буржуазні націоналісти всіх мастей, праві і «ліві» ревізіоністи. Писанину Джіласа про «новий клас» українські буржуазні націоналісти називають своєю настільною книгою, а її автора — «повідником наукового антикомунізму».

Особлива популярність теорії «нового класу» в таборі антикомунізму пояснюється тим, що вона є своєрідним доповненням як старих, заялжених концепцій «тоталітарного панування», «тоталітарної» економіки, яка ніби існує в СРСР, так і найновіших псевдонаукових теорій «конвергенції», «єдиного індустріального суспільства» тощо. Разом з тим, слід мати на увазі, що багато питань, які зачіпають проповідники теорії «нового класу», пов'язані з перекрученням найважливіших факторів розвитку соціалізму: соціалістичної демократії, системи управління і особливо керівної ролі Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві.

Нині існування «нового класу» антикомуністи приписують усім країнам соціалістичної співдружності. Основу теорії «нового класу» становить антинаукове розуміння класів, відрив інтелігенції від тих класів, інтереси яких вона виражає, та зображення окремих верств інтелігенції як самостійних класів.

Відкидаючи економічний критерій визначення суспільних класів та соціальних верств, буржуазні соціологи нехтують головною ознакою класу — його відношення до засобів виробництва. Марксистсько-

ленінському визначенню класів протиставляються «розподільча», «організаційна» концепції класів, а також теорії «політичних класів». Водночас абсолютизуються такі ознаки, як престиж професії, розміри прибутків тощо. Французький буржуазний соціолог Р. Арон розрізняє суспільні класи «за прибутками, способом життя, за світоглядом, за престижем, за участю в роботі органів влади»¹.

Намагаючись довести, ніби різні групи інтелігенції є «самостійними класами», ідеологи антикомунізму мають на меті спростувати науково обгрунтоване марксистське положення про інтелігенцію як суспільний прошарок. Так, німецький буржуазний соціолог К. Маннгейм у своїх «Нарисах з соціології культури» вважає, що таке розуміння інтелігенції нібито означає приниження її престижу.

Однак добре відомо, що марксизм-ленінізм високо оцінює значення інтелігенції в суспільному житті, яке тим більше, чим глибше інтелігенція усвідомлює свій органічний зв'язок з робітничим класом.

Інший «аргумент» проти наукового визначення місця інтелігенції в структурі радянського суспільства висуває професор російської історії Лондонського університету Н. Сетон-Уотсон, давно вже відомий на ниві перекидання марксизму-ленінізму. Він вважає, що положення про інтелігенцію як соціальний прошарок є навіть «відступом» від марксистського вчення про класи. Проте, як відомо, класки марксизму-ленінізму ніколи не вважали інтелігенцію класом. В. І. Ленін підкреслював, що інтелігенція «не є самостійний економічний клас і не становить через це ніякої самостійної політичної сили»².

Найбільш поширеним в уяві «радянологів» критерієм класового поділу суспільства є ставлення до влади, до політики правлячого класу, тобто соціальна позиція тієї або іншої верстви населення, зокрема інтелігенції. Таке розуміння класу само по собі суб'єктивістське, оскільки ігнорує корінні об'єктивні ознаки і однобічно враховує хоч і важливі, але похідні моменти, які до того ж подаються у спотвореному вигляді.

Буржуазних соціологів явно не влаштовує існуюча в СРСР соціальна структура, куди входять робітничий клас, селянство, інтелігенція. Виходячи з фальсифікованої ними природи соціалістичного ладу і антинаукових теорій класів, «радянологи» штучно конструюють багатокласову соціальну структуру радянського суспільства з кількох «антагоністичних» класів. Так, професор Гарвардського університету А. Інкелес «відкрив» у радянському суспільстві... десять класів. Усе це робиться з метою довести начебто в радянському суспільстві відсутня морально-політична єдність, що воно «розколоте привілеями і груповими інтересами на багато класів».

Ігноруючи морально-політичну єдність радянського суспільства, згуртованого спільністю мети у боротьбі за комунізм, вороги соціалізму навіть у середовищі єдиної і монолітної соціалістичної інтелігенції віднаходять декілька «ворогуючих класів». За їх теоріями, радянське суспільство поділяється нібито на «панівний» і «гноблені класи», соціалістична демократія наклепницьки зображується як різновид буржуазної.

Найтиповішим для більшості «радянологів» є поділ соціалістичної інтелігенції на три класи: 1) «новий клас», або політичну «еліту», до якої зараховують партійних, державних господарських та інших керівників; 2) й «еліту» фахівців, нібито привілейовану групу керівних діячів

¹ R. Aron. La lutte des classes nouvelles. Leçons sur les sociétés industrielles. Paris, 1964, p. 32.

² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 14, стор. 177.

науки, техніки, культури тощо; 3) решту інтелігенції, тобто її переважну більшість, яка наклепницьки зображується пригнобленою та відчуженою. Спираючись на теорію «нового класу», ідеологи антикомунізму силкуються спростувати одне з найважливіших положень марксизму-ленінізму про історичну місію робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, заперечити провідну роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві, викривити його історичну роль, як класу, здатного, як вказував Ленін, бути інтелектуальним і моральним рушієм суспільного розвитку.

Західнонімецький антикомуніст Енденсбергер намагається довести, що оскільки в «соціалістичних країнах з'явився «етатистський клас», «пролетаріат не перебуває у владі і не посідає панівного становища», що «інтереси «нового панівного класу» і інтереси пролетаріату виключають одні одних».

Проти марксистсько-ленінського положення про провідну роль робітничого класу виступають і ревізіоністи. Це положення, твердять вони, відображує лише минуле робітничого класу, і не відповідає його сучасному і майбутньому становищу в умовах науково-технічної революції.

Група французьких ревізіоністів, що виступає під псевдонімом І. Дрю в книзі «Про соціалістичне суспільство. Радянський експеримент» вважає, що робітники не є класом, а лише прошарком робітників фізичної праці³.

Усі ці наклепницькі «аргументи», які наводяться з єдиною метою — заперечити провідну роль робітничого класу, повністю підтримують українські буржуазні націоналісти, які заявляють, що робітничий клас звеличений лише «на словах».

Соціальна практика соціалізму повністю підтвердила марксистську тезу про провідну роль робітничого класу. І в наш час повністю зберігає свою актуальність положення В. І. Леніна про те, що «соціалізм не можливий... без панування пролетаріату в державі»⁴. Це відповідає об'єктивному становищу робітничого класу, який в умовах соціалізму виступає не тільки як найбільш численний суспільний клас, але й основна продуктивна сила суспільства, найбільш організований, дисциплінований і політично активний клас, який відіграє вирішальну роль у всіх сферах суспільного життя — економічній, соціальній, політичній і ідеологічній.

«Радянський робітничий клас, — підкреслює Л. І. Брежнев, — блискуче продемонстрував свою здатність керувати суспільством, будувати соціалізм, комунізм. Це насамперед його руками створена індустріальна і оборонна могутність країни, технічна база для перетворення сільського господарства та інших галузей економіки... Робітничий клас і понині здійснює в нашому суспільстві керівну роль»⁵.

Як підкреслено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії «провідна роль робітничого класу, як будівника комунізму, зміцнюється в міру того, як зростають його загальна культура, освіченість, його політична активність»⁶. У 1973 р. з кожної тисячі робітників у СРСР більш як 660 мали середню або вищу освіту. Збільшується робітниче ядро в лавах КПРС. Зростає участь робітничого класу в органах радянської влади. В галузі культури, науки, техніки соціалістичний ро-

³ Див.: І. Дрю. De l'état Socialiste L'expérience Soviétique. Paris, 1964.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 36, стор. 283.

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. К., 1971, т. 2, стор. 543.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 83.

бітничий клас є не тільки споживачем духовних цінностей, не тільки технічним виконавцем інженерних рішень, а й творцем нової техніки, технології, культури, учасником обґрунтування і впровадження нових технічних і наукових проєктів. «В особі радянського робітника зливаються воедино риси свідомого трудівника індустрії, залученого до інтелектуальної діяльності і активного борця за нове життя, який утверджує високі норми людських відносин»⁷.

Заперечуючи провідну роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві, ідеологи антикомунізму і ревізіонізму безпідставно твердять про те, що «робітничий клас як такий неспроможний здійснити владу... він працює на заводах, а не управляє державою»⁸. «У робітничого класу немає конкретних засобів для здійснення провідної ролі»⁹,— просторікують інші фальсифікатори. Це — грубе перекручення соціалістичної дійсності. Вирішальною умовою впливу робітничого класу на всі сторони суспільного життя є керівна і організаторська діяльність його авангарду — Комуністичної партії. Водночас КПРС, що стала партією всього радянського народу, за своєю класовою природою і призначенням є партією робітничого класу. Вона об'єднує в своїх лавах найпередовішу частину суспільства, проте провідне місце у соціальному складі партії належить робітничому класу. Завдяки своїй політичній зрілості, ідейній переконаності, високим моральним якостям робітничий клас впливає на всі верстви суспільства. Свою провідну роль він здійснює в тісному союзі з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією.

Свідомо ігноруючи той незаперечний факт, що в соціалістичному суспільстві керівники державних органів, підприємств, громадських організацій формуються із представників усіх соціальних верств, а не лише інтелігенції, буржуазні соціологи будь-що намагаються довести, нібито працівники управлінського апарату становлять окрему олігархічну групу, приписуючи їй «панівне» становище.

Спотворюючи природу соціалістичної власності, американський економіст Д. Берлинер твердить, що це «власність можновладної еліти», як він називає керівників управлінського апарату. Буржуазні фальсифікатори, ототожнюючи управління виробництвом з володінням власністю на засоби виробництва, вважають, що не власність визначає систему економічних відносин, а навпаки, відносини управління визначають виникнення того або іншого виду власності.

Таким чином управлінські функції організаторів соціалістичного виробництва відриваються від соціалістичних виробничих відносин, які виключають експлуатацію людини людиною, ототожнюються з функціями капіталістичних менеджерів, прямих або опосередкованих співучасників експлуатації трудящих. Державні функціонери комуністичної економіки,— твердить Джілас,— є таким же пануючим класом, як і менеджери західних акціонерних товариств.

Наклепники свідомо замовчують той факт, що керівні працівники соціалістичних країн є представниками народу, виразниками його інтересів.

Справа не тільки в соціальному походженні керівних радянських і партійних працівників (понад 70% їх в минулому були робітниками або селянами), а передусім у тому, що партійні і радянські кадри до-

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, стор. 28.

⁸ R. Aron. La lutte des classes nouvelles. Leçons sur les Sociétés industrielles. Paris, 1964, p. 109.

⁹ I. Dru. De l'Etat socialiste. L'Expérience Soviétique. p. 189.

бираються з людей, які відзначаються високими політичними, діловими і моральними якостями, найбільш відданих інтересам соціалізму, тісно зв'язаних з народом. І навіть деякі буржуазні автори змушені визнати те, що радянські керівні працівники віддані ідеалам комунізму. Щодо цього характерною є згадувана нами книжка французьких ревізіоністів. Повторюючи заявлені, наклепницькі вигадки про соціалістичну демократію, автори, однак, пишуть, що «правлячий прошарок продовжує жити комуністичним духом, забезпечуючи свій зв'язок з масами»... «На будь-яких рівнях ієрархічна система складається з справжніх комуністів, безмежно відданих ідеям соціалізму»¹⁰⁻¹¹.

Останнім часом «радянологи» чимало пишуть про технократичний варіант «нового класу», куди вони зараховують найбільш кваліфікованих радянських спеціалістів науки і техніки, намагаючись протиставити їх робітничому класу. Звідси — різні інсинуації про якісь «антагоністичні» взаємовідносини, які нібито існують між робітничим класом і інтелігенцією СРСР, про «боротьбу» між працівниками державного і партійного апарату, з одного боку, і науково-технічними спеціалістами, з другого, хоч усі ці кадри формуються з одного і того ж соціального середовища, зв'язані спільними корінними інтересами, разом з усіма трудящими розв'язують спільні завдання комуністичного будівництва.

Вигадавши боротьбу так званих «еліт», яка буцімто супроводжує такий же вигаданий процес «технократизації соціалістичних країн», ідеологи антикомунізму пишуть про якусь «необхідність» заміни соціалістичної влади і керівництва Комуністичної партії «владою спеціалістів науки й техніки».

Фальсифікатори не хочуть бачити реальної соціалістичної дійсності. Вони приписують радянській науково-технічній інтелігенції прагнення до встановлення своєї політичної влади, оскільки вона, як про це твердить американський антикомуніст З. Бжезінський, вважає себе «єдиною силою, здатною управляти суспільством». Але не хто інший, як той же З. Бжезінський змушений був визнати, що в Радянському Союзі виникло нове покоління інженерів, техніків, керівників, які спрямовують «всі свої думки і досвід на здійснення головного загального завдання — виконання історичної місії системи»¹². Західнонімецький соціолог В. Гофман зауважує, що в Радянській державі допуск до керівної роботи, а також підвищення на ній «визначається не традицією і не на основі особистого права, а виключно на основі політичних і ділових якостей, які виявляються в роботі (бажання служити, вміння служити і службові успіхи)»¹³.

В умовах соціалізму науково-технічна революція не тільки не породжує суперечностей між робітничим класом та інтелігенцією, а навпаки, веде до посилення взаєморозуміння і дружби між ними на основі спільної боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму.

Викривлення специфіки науково-технічної революції та її соціальних наслідків за соціалізму правлять за основу тверджень ревізіоністів про те, що в сучасних умовах прагнення Комуністичної партії залучити широкі маси трудящих до управління соціалістичним виробництвом, державою, суспільством «нереальні й утопічні». Ці «докази» повністю запозичені з арсеналу антикомуністів, які доводять, що робітники і селяни, мовляв, некомпетентні в питаннях управління і можуть бути

¹⁰⁻¹¹ I. Dru. De L'Etat socialiste. L'Expérience Soviétique. p. 44.

¹² L. Brzezinski. Ideology and Power in Soviet Politics, p. 56.

¹³ W. Hofmann. Wohin steuert die Sowetwirtschaft. Berlin, 1955, S. 110.

лише виконавцями волі спеціалістів. Не подолання відмінностей між працівниками фізичної і розумової праці, як цього вимагає практика будівництва соціалізму і комунізму, а, навпаки, дальше поглиблення поділу, праці і навчіння закріплення за робітниками і селянами фізичної праці, повне відсторонення їх від управління суспільством, державою, виробництвом — ось які реакційні ідеї проповідує сучасний ревiзiонiзм.

Для кожної неупередженої людини, яка бодай у загальних рисах знайома з марксистсько-ленінською теорією і практикою соціалістичного будівництва, є очевидною безпідставність подібних поглядів. Соціалізм вперше в історії залучив до управління справами суспільства найширші кола трудящих. У 1970—1971 рр. в нашій країні в місцеві Ради депутатів трудящих було обрано понад 2 млн. чоловік, у Верховні Ради союзних і автономних республік — 8873, а у Верховну Раду СРСР — 1517 чоловік. Нині актив Рад становить близько 25 млн. трудящих. Багатогранна діяльність Рад здійснюється у тісному співробітництві з усіма іншими масовими організаціями трудящих.

Головною соціальною силою соціалістичного і комуністичного будівництва є робітничий клас. Йому належать ключові позиції в усіх сферах суспільного життя — економічній, соціальній, політичній і ідеологічній. Як основна продуктивна сила суспільства, робітничий клас є рушієм науково-технічного прогресу.

Важливу соціальну роль в умовах розвинутого соціалізму відіграє народна інтелігенція, діяльність якої органічно зв'язана з робітничим класом. У будь-якій сфері життя соціалістичного суспільства — у науково-технічному прогресі і розвитку продуктивних сил, у дальшому вдосконаленні суспільних відносин, в управлінні виробництвом і діяльності органів державної влади, у сфері духовного життя і комуністичному вихованні трудящих — повсюдно радянська інтелігенція бере найактивнішу участь, вірно служить справі комунізму.

Незаперечним є факт, що за соціалізму інтелігенція не посідає привілейованого становища, у неї спільні інтереси і завдання з робітничим класом і селянством і, отже, немає ніяких підстав вважати будь-які її верстви «елітою».

Щодо керівників, то вони, як про це теж переконливо свідчить соціалістична дійсність, формуються не лише з інтелігенції, а з представників усіх верств суспільства і не являють собою самостійного соціального прошарку. Так само нічого спільного з соціалістичною дійсністю не мають силкування ідеологів антикомунізму представити Комуністичну партію як «еліту». Партія, об'єднуючи передову, найбільш активну частину робітничого класу, селянства й інтелігенції, виражає корінні інтереси всіх трудящих.

Широка мобільність, соціальні переміщення, які характерні для радянського суспільства, органічно пов'язані з розвитком соціалістичної демократії, підвищенням освітнього, культурно-технічного та ідейного рівня всіх трудящих. Дальший розвиток і удосконалення соціалістичної демократії в радянському суспільстві веде до того, що в партії, в державному і господарському апараті завжди відбувається природний процес оновлення і зростання кадрів.

«Керівні пости, — як підкреслив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — у нас ні за ким не закріплюються навічно. Соціалістична дисципліна — це дисципліна, єдина для всіх членів суспільства, обов'язкова для всіх і кожного»¹⁴. Єдиним критерієм висунення працівників на керівні пости є їхні політичні, ділові і моральні якості.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 114.

Єдність корінних інтересів і цілей робітничого класу, селянства та інтелігенції — об'єктивна основа міцного союзу і співробітництва всіх класів і соціальних груп радянського суспільства. Соціалізм об'єднує всіх трудящих, всі нації і народи під прапором пролетарського інтер-націоналізму і соціалістичного патріотизму.

Братерська дружба і співробітництво всіх націй і народностей нашої країни — яскраве свідчення соціально-політичної і моральної єдності радянського суспільства. «У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист,— говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС,— народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва»¹⁵.

В світлі фактів реальної соціалістичної дійсності особливо яскраво постає наклепницький характер концепції «нового класу».

* * *

В статті піддається критиці антинаука, реакційна теорія «нового класу», використовує антикомунізм, буржуазним націоналізмом, правим і «левим» ревізйонізмом для фальсифікації соціальної структури радянського суспільства. Показується повна несостойливість утверджень про появу при соціалізмі «нового класу», в який буржуазні ідеологи включають робітників партійного, радянського, господарського апарату, протиставляючи їх робітничому класу. В статті розоблачаються буржуазні вигадки про те, ніби численний ріст інтелігенції і підвищення її соціальної ролі в умовах соціалізму заперечують історичну місію робітничого класу, його керівну роль в прогресивному розвитку суспільства, про те, ніби керівна роль повинна належати науково-технічній «еліті».

В статті показано, що міф про «новий клас» з'являється з різними варіантами теорії конвергенції, заснованими на зворотній соціальній ролі науково-технічної революції і направленими проти керівної ролі Комуністическої партії, на подрив соціалізму. Автор підкреслює, що однією з найважливіших закономірностей розвитку радянського суспільства є його рух до класової єдності, до повної соціальної єдності. Далі йде зміцнення соціального і морально-політичного єдності радянського народу є результатом прогресуючого зближення робітничого класу, колхозного селянства і трудової інтелігенції.

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87.

Еговізм—ідеологія реакції

Б. Г. КРЖИВИЦЬКИЙ

Міжнародна організація «свідків Єгови» — одна з найактивніших релігійних сект, яка по суті є реакційною релігійно-політичною організацією. Штаб цієї організації міститься у Брукліні (США). Він керує діяльністю еговістських осередків, розсіяних по багатьох країнах світу. За 100 років свого існування секта розрослася і нині діє у 164 країнах. Протягом останніх 20-и років кількість її членів збільшилася майже в 9 разів. Фанатизм і затятість еговістських проводирів у пропаганді реакційних поглядів вирізняє їх з-поміж інших антикомуністів. Досить сказати, що тираж еговістської літератури становив уже в 1959 році понад 100 мільйонів примірників.

Еговізм, що претендує на роль світової релігії, провадить запеклу боротьбу проти соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху. У галузі теоретичної думки еговістські богослови намагаються заперечити основні категорії матеріалістичної філософії. Здійснювана ними фальсифікація понять «матеріалізм» і «матерія» — досить старий засіб боротьби релігійників з матеріалізмом і атеїзмом.

У своїх виданнях та проповідях еговісти розуміють матеріалізм подібно до німецького філістера, котрий, за висловом Ф. Енгельса, уявляє його як визнання всіх тих брудних пороків, в яких він сам нишком поринає. У еговістському журналі «Вартова башта» матеріалізм пов'язується з буржуазним культом грошей або просто з прагненням людей до матеріального достатку. Намагаючись спаплюжити у такий спосіб передовий світогляд, еговістські проповідники розраховують на низький рівень освіти, недостатність суспільно-політичного досвіду певної частини віруючих. Буржуазно-міщанська жадібність та меркантильність, яку вони намагаються подати як головну рису матеріалістичного підходу до дійсності, насправді не має з ним нічого спільного.

Фальсифікуючи одне з основних понять в діалектичному матеріалізмі — поняття матерії, богослови еговізму користуються його метафізичним тлумаченням, підмінюють його поняттями «природа», «речовина». Згідно з їх твердженням, матерія є продукт «всемогутнього творця бога Єгови».

Погляди еговістів щодо пізнання дійсності є по суті релігійно-сектантським різновидом агностицизму. Про це свідчить їхня запекла боротьба проти науки і пізнання об'єктивної реальності взагалі. В одній з брошур, розповсюджуваних еговістами в різних країнах, пишеться: «Усяке інше знання про світ є ніщо порівняно із знанням про ті дві найважливіші особи у всесвіті: про єдиного і істинного бога і про Ісуса Христа». Пастирі еговізму впадають у середньовічний обскурантизм, коли твердять, що «набування наукового знання є шкідливим», що «людина, яка покладається на свою мудрість і пишається своїми досягненнями, є нерозумною, німою твариною», оскільки знання, мовляв, тільки шкодить їй.

Проголошуючи неможливість раціонального пізнання, еговістські ідеологи намагаються прищепити людям думку про те, що немає сенсу з'ясувати справжні причини соціальної нерівності, воєн, безробіття та інших пороків сучасного капіталізму. Так еговісти намагаються від-

вернути трудящі маси від прагнення до перебудови світу. У цьому полягає реакційний зміст агностицизму, що його сповідують єговістські проповідники.

Єговісти уперто заперечують науково-технічний прогрес і ведуть запеклу боротьбу з силами соціального прогресу — комуністичними і робітничими партіями та національно-визвольним рухом. Ще за часів зародження міжнародного комуністичного руху «Вартова башта» писала, що прибічники Єгови «не визнають комунізм бути правильним». 1921 р. президент єговістів Й. Рутерфорд заявив: «Те, чого проповідники справді бояться, є радикалізм і більшовизм». В 1924 р. у США вийшла єговістська брошура «Бажаний уряд», де засуджувалися революції в Росії, Німеччині, Австрії та інших європейських країнах. Така злісна антикомуністична кампанія триває і нині.

Виступаючи у перших лавах тих, хто атакує прогресивні зрушення у суспільному житті, богослови єговізму змушені констатувати, що «перед лицем загрожуючої небезпеки комунізму» християнство не створило об'єднаного антикомуністичного фронту, воно «виявилось неспроможним і розчарувало бога». У статті «Чи є завданням релігії втручатися в політику?» «Вартова башта» критикувала християнські церкви за втручання у мирські справи, звинувачуючи їх у «продажності». «Винними» проголошуються навіть «язичні релігії» Азії і Африки. Єговісти видають себе за «єдину» релігійну організацію, яка проводить нібито незалежну діяльність і не зв'язана з політичним життям. Та, щоб спростувати це твердження, досить назвати хоч би деякі статті, надруковані в єговістських виданнях останнім часом: «Наближається 1000 років миру?», «Як потрібно шукати мир?», «Визволяючи велику громаду людства з Армагеддону». Ватажки єговізму організують міжнародні конгреси і з'їзди єговістів, складають провокаційні звернення до різних урядів тощо. Загалом роблять усе можливе, щоб якнайактивніше втілювати в життя свою політичну лінію.

Про політичну спрямованість єговізму свідчить його відповідь на питання: «Чому людський рід так мучиться від колиски до гробу і хто винен за ці страждання?». В усьому, виявляється, винен передусім «безбожний світ» — світ соціалізму. Тому нинішній президент єговістів Н. Кнорр так сформулював перед «всесвітньою радою директорів» (так зветься керівний орган «Вартової башти») завдання єговізму: «вести духовну боротьбу проти безбожницького комунізму».

Реакційну політичну діяльність секти «свідків Єгови» підтримує капіталістична верхівка. За висловом «Вартової башти», організації єговістів здійснюють любодіяння з «царями землі». Такі, основні кошти на рахунок єговістського центру в Європі надходить із США. Уряд США звільнив від служби в армії всіх членів адміністративного апарату «Свідків Єгови», прирівнявши їх у правах до духовенства. І «слуги господні» виправдують надії своїх «благодійників».

Друковані органи єговізму «Вартова башта», «Пробудись» та інші перекручують суть національно-визвольних рухів та соціалістичних революцій, нарікають їх «буйностями народних мас», закликають пригноблені народи до покірності, проповідують непротивлення злу тощо. Журнал «Пробудись» дає такі «розумні поради» з Біблії: «Слузі господньому не треба воювати.., він мусить бути лагідним до всіх». Залюкуючи фальшивим жупелом «комуністичної агресії», вони намагаються водночас виправдати гонку озброєнь, здійснювану імперіалістами, та їх неокolonізаторську політику в країнах «третього світу», довести ідеї «неминучості» так званого Армагеддону. Журнал «Вартова башта» стверджує, нібито Єгова свого часу передбачав таку війну, а «Факти но-

вочасної історії показують», що вона близько. Намагання агресивних кіл капіталістичних країн порушити мир єговісти оголошують наслідком «могутньої волі бога Єгови» і в своїх піснях та віршах прямо закликають до воєнних дій з «військом сатани», славлять зброю, воєнні марші та походи. Вони докладають зусиль, щоб нашкодити благородній і послідовній боротьбі Радянського Союзу за роззброєння і мирне розв'язання міжнародних проблем.

Щоправда, останніми роками єговістська «Вартова башта» зачіпає й проблему мирного співіснування. Її автори, б'ючи себе в груди, доводять, що вони за роззброєння. Цьому питанню присвячуються навіть цілі номери журналу. Але в кінцевому підсумку все це робиться для того, щоб ще раз наголосити на «непереборних перешкодах» на шляху до роззброєння, головна з яких — «невидиме панування головного ворога людини, вбивці усього людства, тобто Сатани, Диявола».

Тим часом кожній мислячій людині зрозуміло, що не міфічні образи «сатани», а реальні інтереси воєнно-промислового комплексу сучасного капіталізму загрожують мирному життю. Саме імперіалізм, як вища стадія капіталізму, з його боротьбою за ринки збуту, джерела сировини та сфери впливу породжує експансіоністські устремління і збройні конфлікти. Саме він, а не міфічний сатана, як це намагаються утовкмачити відсталим прошаркам пригноблених мас єговістські проповідники, відповідає за злидні і страждання сотень мільйонів людей.

За дивною логікою єговістів, однією з перешкод суспільного прогресу, розв'язання питання війни та миру є занепад релігії, поширення матеріалізму та атеїзму. Насправді ж вся історія людства, особливо історія ХХ ст., доводить, що розвиток атеїзму, його поширення серед широких верств трудящих пов'язаний з прогресом людського суспільства, із посиленням у ньому демократичних та гуманістичних тенденцій, з нагромадженням наукових знань про навколишній світ, з розвитком матеріалістичної філософії і зростанням соціальних рухів.

Неспроможність тверджень єговізму особливо наочно виявляється в «передбаченні» кінця світу. Руссель, засновник єговізму, в своїй брошурі «День помсти» назвав його дату 1914 рік. Пізніше її признали на 1925, потім на 1960 рік, тепер «Вартова башта» мовить про 1975 р. Але сам Руссель зазначав, що якщо його пророцтва здійсняться хоч би на один рік раніше або пізніше, то це означатиме, що «все вчення про божий план» неспроможне. Так, відтоді минуло чимало часу. Життя показало і підтверджує цілковиту безпідставність, безглуздість єговістських «пророкувань», розрахованих на ті відсталі верстви віруючих, які не оволоділи науковим світоглядом, не мають певного політичного досвіду.

І як би ідеологи сучасного єговізму не заперечували ідеї соціального прогресу, їм не спинити поступу людського суспільства, не перешкодити справі встановлення миру на землі.

* * *

В статье подвергается критике борьба современного неговнизма с материализмом, критикуется фальсификация философских понятий «материализм» и «материя», а также проповедь религиозного агностицизма. Критический анализ антикоммунизма как характерной черты неговнизма показывает, что ему свойственны не только отрицание прогресса и роли народных масс, но и систематическая борьба с международным коммунистическим рабочим и национально-освободительным движением. В статье критикуется неговнистская концепция «войны и мира», «неизбежности Армагеддона», анализируется ложность и несостоятельность неговнистского решения проблемы разоружения.

Старі ідеї під маскою „універсального гуманізму“

М. М. ЮРУКОВА

В умовах сучасної ідеологічної боротьби значного поширення дістали ревізіоністські спекуляції на проблемах гуманізму, одним із варіантів яких є концепція так званого універсального гуманізму, запропонована ревізіоністом Р. Гароді.

Коріння цієї концепції сягають економічного ладу капіталізму, класових відносин сучасного буржуазного суспільства. Як зауважував В. І. Ленін, «поки буржуазія не повалена і потім поки не зникло зовсім дрібне господарство і дрібне товарне виробництво, доти буржуазна обстановка, власницькі звички, міщанські традиції будуть псувати пролетарську роботу як іззовні, так і зсередини робітничого руху»¹.

Безперечним фактом сучасності є загострення класової боротьби і зростання масового демократичного руху в капіталістичному світі. Погіршення становища середніх верств населення, яке є неминучим наслідком розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії, нехтування їх життєвими інтересами з боку великого капіталу призводять до того, що «широкі маси середніх верств населення, незважаючи на відсутність єдності в їх рядах та їх особливу сприйнятливість щодо буржуазної ідеології, виступають на захист своїх інтересів, включаються в боротьбу за загальнодемократичні вимоги. В їх середовищі зростає розуміння життєвої важливості спільних дій разом з робітничим класом»².

Під впливом науково-технічної революції соціальні суперечності в країнах капіталу особливо ускладнюються і загострюються. Дедалі частіше разом з робітничим класом в боротьбу проти буржуазії активно вступають широкі верстви селянства, інтелігенції, службовців, студентства, середні верстви міського населення. Але справжня суть відносин капіталізму, які щоразу ускладнюються, не завжди усвідомлюється трудящими. Сучасний капіталізм за допомогою своєї пропагандистської машини намагається всіляко підтримувати хибні ілюзії про «перспективи» так званого індустріального суспільства суцільного благоденства і задоволення.

У концепції «універсального гуманізму» і виявляється світогляд тих соціальних верств класового антагоністичного суспільства, для яких характерна повна капітуляція перед буржуазною ідеологією. Вона є сукупністю уявлень, що ґрунтуються на декларуванні «позакласового» аналізу закономірностей суспільного розвитку. Ревізіоністи, подібні до Р. Гароді, намагаються надати марксистсько-ленінському вченню про людину абстрактного змісту і підмінити його утопічними поглядами, спрямованими проти теорії і практики соціалістичного будівництва.

Відомо, що В. І. Ленін характеризував ревізіонізм як «дрібнобуржуазний реформізм, тобто прикрите добренькими демократичними і «соціал»-демократичними фразами і безсилим бажанням лакейство перед буржуазією»³. Будь-яка з форм ревізіонізму намагається прихо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 92.

² Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 277.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 1.

вати свою класову природу, хоча всі вони мають «корінні причини, які лежать в економічному ладі і в характері розвитку всіх капіталістичних країн...»⁴. Ревізіонізм ставить своїм завданням «інтегрувати» робітничий клас з існуючою капіталістичною системою, зблизити його світогляд з буржуазною ідеологією.

Усе, що Гароді подає як «марксизм ХХ століття», є за своєю теоретичною суттю повторенням у нових історичних умовах тверджень неокантіанського ревізіонізму і «легального марксизму» кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Ще тоді В. І. Ленін розкрив міщансько-буржуазну основу спроб ревізіонізму перетворити марксизм з наукової теорії розвитку суспільства в абстрактну, моралізаторську концепцію, позбавлену класової суті.)

Під прикриттям «універсального гуманізму» сучасний ревізіонізм пропагує різні ідеї, запозичені з арсеналу найрізноманітніших буржуазних течій. Він відображує прагнення сучасних буржуазних ідеологів створити якусь універсальну, по суті еkleктичну філософію. Така філософія під назвою «нового гуманізму» претендує на «тверезу» оцінку сучасного світу, а насправді прагне утвердити буржуазні погляди як основні засади світосприймання сучасної людини і «головних форм ідеології майбутнього». Основне завдання «нового гуманізму» убачається його авторами в тому, щоб визначити суть сучасної людини, не зважаючи на конкретні історичні умови, і з цих абстрактних засад розкрити сенс її «історичного буття», показати основний зміст її «духовного життя», створити «ідеологічну доктрину, яка спирається на людський фактор». Та насправді за цим «оновленським» напрямом буржуазної ідеології приховується не що інше, як модернізований варіант філософської антропології.

Інтерес сучасної буржуазної філософії до проблем людини об'єктивно зумовлений зрослим динамізмом соціальних процесів, розгортанням науково-технічної революції та її наслідками для людини, загрозою виникнення термоядерної війни. Характерне для буржуазної ідеології пристосовництво є відображенням процесу поглиблення кризи буржуазної думки. На початку ХХ ст. В. І. Ленін характеризував аналогічний процес як спеціалізацію на гносеології⁵, нині буржуазні філософи «спеціалізуються» на проблемах «філософії життя» людини.

В умовах, коли здійснюється успішне будівництво соціалізму і комунізму, коли соціалістичний табір здобуває все нові перемоги в економічному змаганні з капіталізмом, буржуазна критика спрямовує вістря своїх вигадок проти марксистсько-ленінського гуманізму і його реального здійснення в соціалістичній практиці. Всіляко поширюються твердження, ніби соціалізм, виконавши завдання матеріального забезпечення трудящих, неминуче «схибить» на проблемах задоволення духовних запитів людини. На це розраховані всі навмисні філософські антропологічні «поправки» до марксизму і фальсифікація практики соціалізму, а серед них і концепція «нового гуманізму», яка так само реакційна і має такий самий апологетичний характер, як і будь-який буржуазний міф епохи імперіалізму. Відмітною рисою цієї концепції є захист нею антигуманної практики монополістичного капіталізму.

«Універсальний гуманізм» Гароді становить особливу форму наслідування ідей «нового гуманізму». Він відображує апологетичні настрої буржуазних філософів і буквально відтворює деякі їхні вигадки. Гароді цілком перебуває під впливом сучасної «марксології» і модернізованої філософської антропології.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 20, стор. 57.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 324.

Буржуазна критика марксизму, здійснювана під назвою «марксології», є одним із важливих засобів буржуазії в боротьбі проти марксистсько-ленінської філософії і практики соціалізму. Її метою є позбавити марксизм-ленінізм його наукового, революційно-класового, партійного, антикапіталістичного змісту, його нерозривного зв'язку з комуністичним рухом, а робітничий клас — його ідеологічної зброї. Причому таке «облагодювання» марксизму здійснюється під маскою «онаучування» сучасного гуманізму. Таким чином марксологи намагаються «лібералізувати» і «деідеологізувати» марксистський світогляд. Суть їхньої позиції висловив американський антикомуніст Герхард Німайер: «Ми приймаємо Марксовий діагноз, але не його прогноз»⁶.

«Марксологія» вирішально вплинула на ставлення Р. Гароді до марксистської теорії. Гароді, виходячи з найпоширеніших марксологічних концепцій про «двох» Марксів, про «кризу» марксизму, намагається заперечити історичний матеріалізм, учення про закони і шляхи розвитку людського суспільства, довести, ніби вся заслуга Маркса вичерпується аналізом відчуження і революційністю, яка міститься в його ранніх працях. Критикуючи марксистську філософію, він силкується зобразити її як учення, нездатне в повному обсязі врахувати значення «людського фактора» в історії. Гароді виступає з позицій так званого захисту інтересів «конкретної» людини, але з тими самими аргументами, які застосовують марксологи. Замість того, щоб показати неспроможність і реакційну спрямованість «гуманістичного» напрямку «марксології», він зробив усе, щоб відкрити собі дорогу «по той бік», куди вабить його оманливий блиск капіталу.

Характерною особливістю ревізіонізму Р. Гароді є спроба дати теологічну інтерпретацію марксистського вчення, «інтегрувати» так звану подвійну критику Канта і К. Маркса⁷, створити «марксистський гуманізм» за допомогою «християнського витлумачення» історичного матеріалізму.

Досить поширеною тенденцією в сучасній буржуазній ідеології є критика марксизму з позицій ідеалістичного антропологізму. Цей напрям характеризується індивідуалізмом і ірраціоналізмом і далекий від антропологізму Фейєрбаха, який певною мірою уособлював вершину буржуазного гуманізму. За своєю суттю він являє собою відкриту апологетику капіталізму, новітній варіант буржуазної філософії епохи імперіалізму.

Філософський антропологізм істотно вплинув на еволюцію філософських поглядів Гароді, який у своїй книжці «Перспективи людини» намагається критично проаналізувати екзистенціалізм, католицизм і марксизм, щоб розкрити «можливість конвергенції і спільними зусиллями показати тотальну людину»⁸. Предмет свого критичного аналізу Гароді визначає в дусі екзистенціалізму — як «конкретне і драматичне існування людини»⁹. «Нова філософія», на його думку, має бути «марксизмом ХХ століття», але таким, що відповідає «новим» ідеалам гуманізму. Цією абстрактною наукоподібною «філософією життя» Гароді й намагається замінити марксизм-ленінізм. Йому заперечують навіть буржуазні філософи, зокрема Ж. П. Сартр. У листі з приводу «Перспектив людини» він пише, що «марксизм не можна ревізувати. Марксизм тре-

⁶ Цит. за: «Praxis», 1966, № 3.

⁷ «У найрізноманітніших формах,— пише Гароді,— від К. Барта і Тейєр де Шардена, від Д. Бонхофера і П. Шеню, від Ю. Мултмана і Гонзалес Рюї, від мого найліпшого друга Дон Х. Камара виявився давній і скромний потяг, який інтегрує подвійну критику Канта і Маркса» (Див.: «Le Monde», 1972, 8 novembre, p. 13).

⁸ R. Garaudy. Perspectives de l'Homme. Paris, 1960, p. 1.

⁹ Ibidem, p. 15.

ба розвивати. Маркс і Енгельс поставили численні завдання перед усіма мислителями свого і нашого часу...»¹⁰.

Синтез «науки про людину» ґрунтується у Гароді на положеннях запозичених у буржуазних філософських течій, а також на абстрактних ідеях гуманізму в його християнсько-екзистенціалістському варіанті. Гароді нехтує тим, що християнський псевдогуманізм сприяє зміцненню реакційних сил, а ірраціоналізм і суб'єктивізм, властиві екзистенціалізму, є духовною поживою для релігійної філософії. Теологічні ідеї він аналізує з позицій феноменологічного екзистенціалізму і під цим кутом зору розглядає всі сучасні антропологічні вчення.

Гароді абсолютизує єдність буття і свідомості і вважає її визначальною основою тлумачення категорії «дії». У творі «Марксизм ХХ століття» він убачає основоположний принцип свого «гуманізму» в «над-активності» фіхтеанського суб'єкта. Його розуміння перетворюючої діяльності людини ґрунтується на християнсько-екзистенціалістській інтерпретації суб'єктивності і трансцендентності активності мислення.

Серед теоретиків католицизму Гароді надає перевагу неотомістові Тейяру де Шардену, звеличуючи його еволюційно-спіритуалістичне вчення. «Тейяр де Шарден,— пише він,— долає позиції позитивізму і феноменології, обмеженої екзистенціалістами. Він ніколи не відокремлював науки від «змісту», який був наданий цим наукам. Отже, він поклав основу аутентичної феноменології, яка інтерпретує всі виміри людини»¹¹. Справді, Тейяр де Шарден є визначним представником суспільної думки Заходу. Проте загалом його погляди обмежені рамками релігійно-ідеалістичної системи, яка виконує роль наукоподібної, оновленої міфології християнства. Суперечливість цієї системи, непослідовність у розв'язанні нею принципових питань дає змогу по-різному тлумачити концепцію Тейяра. Загалом вона є спробою заповнити в ідеологічній атмосфері буржуазного суспільства ідейний вакуум, що утворився внаслідок кризи буржуазної філософії.

Гароді ставить Тейяра поруч з марксизмом, обґрунтовуючи необхідність інфільтрації деяких ідей його антропологічного вчення і етики, а його концепцію «тотальної людини» оголошує «оптимістичною» і навіть марксистською. Усі зусилля Гароді спрямовані на те, щоб показати можливість конвергенції ідей Тейяра з ідеями Маркса і Енгельса. Для цього він надто перебільшує значення деяких елементів антропології Тейяра де Шардена, щоб «піднести» їх до рівня марксизму, і водночас спрощує марксизм, подаючи його як антропологічно теологізовану систему поглядів, наполягаючи на «доповненні» його основними принципами реформованої християнської етики. Основним критичним принципом Гароді вважає вигадане Тейяром містичне начало — «точку Омега». За Гароді, «точка Омега» спрямована на майбутнє, на встановлення «серйозного діалогу між християнською і марксистською думкою» і має замінити функцію соціальних умов, що невідомо куди поділися»¹².

Гароді підтримує представник католицизму Клод Кіент, прибічник ідеї синтезу марксизму і християнства. Він у захопленні від уміння Гароді висловити ідею «тотальної» інтеграції марксизму і, прагнучи підтвердити його «глибоко справедливі» твердження, абсолютизує тейярівське розуміння бога як «гальванізатора людської активності». Справжню суть позиції цього ревізіоністського ідеолога викриває висловлене ним зауваження про те, що коли б потрібно було додати розділ до книжки «Перспективи людини», то він би писав про «відкритий матеріалізм».

¹⁰ Цит. за: R. Garaudy. Perspectives de l'Homme. p. 112.

¹¹ Ibidem, p. 176.

¹² Ibidem, p. 203.

... о, філософія «універсального гуманізму» зумовлена загостренням кризи сучасного ідеалізму і паразитує на новітніх міфах буржуазних ідеологів. Її неспроможність у боротьбі проти марксизму очевидна. Розуміючи це, Гароді вирішив здобути славу героя у галузі релігійної міфотворчості. Еклектизм погляду Гароді не дає змоги виділити в них елемент якоїсь послідовної філософської лінії. Єдине, що можна виявити за всім його ідеологічним мотлохом, є ірраціоналістично-релігійна тенденція, прихована під християнським антропологізмом. Не випадково буржуазний ідеолог Жан Клод Бар залічує Гароді до прибічників «оновленого християнства»¹³.

За своєю соціальною і ідейно-теоретичною основою філософія «універсального гуманізму» є еклектичною змішанню антропологічної концепції феноменологічного екзистенціалізму і еволюціоністського християнства. Справжню суть поглядів Гароді певною мірою розуміє навіть екзистенціаліст Ж.-П. Сартр, хоча заперечує тільки проти однієї інфільтрації ним ідей різних екзистенціалістських систем. Ось що він пише: «Я не можу прийняти... ті слова, з якими наприкінці першого розділу (книжки «Перспективи людини». — М. Л.) ви подаєте марксизм... філософію, яка має інтегрувати і розмити з собою всі «екзистенціалізми»¹⁴. Як відомо, Гароді нерідко звертається до джерел суб'єктивістської філософії — раннього християнства, концепцій Августина, Кіркегора, Фіхте, Гуссерля та ін. Філософські пошуки Августином нових шляхів підпорядкування людської особистості божественній світобудові уявляються йому «нововведенням», яке має значення наукового факту. А в основі його інтересу до Гуссерля лежить очищена кантіанська трансцендентальність. Гароді імпонує феноменологічний метод тому, що він нівелює зовнішній світ. Свої погляди Гароді багато в чому запозичив у релігійних представників екзистенціалізму, керуючись феноменологічним методом «розуміння». Він «розвиває» загальні ідеї екзистенціалістського тлумачення сутності людини як феномену свідомості і тому виключає можливість визначення суспільної сутності. Як і всі представники ідеалістичної філософської антропології Гароді розглядає не конкретну історичну людину, а «духовну істоту», атрактну особистість, яку, аналогічно до Ясперса, Марселя і Сартра, трактує як начало, що самоконструюється. Екзистенціалістське положення про творчу основу людини пов'язується ним з неотологічною ідеєю більш земного і більш «людського бога». Проповідуваний таким чином принцип творчої активності, «вільної» дії не має життєвих підстав і не відкриває реальних можливостей для розв'язання проблем сучасної людини. За допомогою суб'єктивно і спекулятивно витлумаченої категорії дії Гароді перетворює людську практику в сукупність довільних ішень, заміняє марксистське розуміння революційної діяльності релігійним варіантом контрреволюційної активності. Для цього він використовує також положення і висновки теорій «єдиного індустріального» суспільства і конвергенції капіталістичної та соціалістичної суспільних систем.

Отже, продовжуючи ідеалістичну традицію в розумінні людини і суспільства, Гароді, як і інші сучасні ревізіоністи, спирається на буржуазний модернізм в обґрунтуванні хибної перспективи розвитку людства. Філософія «універсального гуманізму» об'єктивно слямова на підтвердження сучасної буржуазної антропології і є своїм чином іновидом абстрактного псевдогуманізму. Прикриваючись уданою роботою про «визволення» людини, концепція Гароді є вираженням еалів дрібнобуржуазного міщанства. «Радикалізм» цього «увер-

¹³ "L'Express", 9—15 avril, 1973, N 1135.

¹⁴ R. Garaudy. Perspectives de l'Homme, p. 112.

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

сального гуманізму» є насправді суб'єктивізмом і утопізмом, що апелює до абстрактного поняття людини, взятої поза реальним історичним процесом і конкретною соціальною зумовленістю. «Гуманізм» Гароді змикається з буржуазною ідеологією, яка намагається замаскувати антагоністичні суперечності капіталістичного суспільства.

* * *

В статье рассматриваются ревизионистские спекуляции на проблемах гуманизма, одним из вариантов которых является концепция так называемого универсального гуманизма Р. Гароди. Применяя методологические принципы критики мелкобуржуазного ревизионизма, разработанные В. И. Лениным, автор раскрывает социально-классовые и идейно-теоретические источники этой антинаучной концепции, показывает, что современные ревизионистские концепции «универсального гуманизма» представляют собой эклектическую смесь, компиляцию различных идей буржуазной философии.

Історичний матеріалізм і розвиток соціалістичного суспільства

Сучасна епоха — епоха революційного переходу людства від капіталізму до соціалізму й комунізму вимагає від марксистських соціологів ґрунтовного вивчення загальних та специфічних законів розвитку суспільства, творчого застосування історичного матеріалізму до аналізу нової суспільно-економічної формації. Особливо великого значення набувають методологічні проблеми аналізу соціальних процесів, що відбуваються в розвинутому соціалістичному суспільстві. Цим проблемам і присвячена книга Г. Ю. Глезермана¹, в якій на основі марксистсько-ленінської методології автор здійснює аналіз зрілого соціалізму і його переростання в комунізм.

Як зазначає автор, задум його книги «полягав у тому, щоб спробувати уявити соціалістичне суспільство як цілісний організм, розвиток якого має закономірний характер» (стор. 5). Реалізуючи це завдання, Г. Ю. Глезерман у семи розділах рецензованої книги розглядає комплекс важливих питань. Велику увагу він приділяє методологічним проблемам вивчення соціалістичного суспільства. Застосовуючи категорії і принципи історичного матеріалізму до аналізу соціалістичного суспільства, автор підкреслює роль і значення матеріалістичного розуміння історії як методологічної основи розгляду зрілого соціалізму — живого, динамічного соціального організму.

Цікавими є думки автора про історичне місце і характерні риси розвинутого соціалізму, який поступово переростає у комунізм. За своєю сутністю зрілий соціалізм передбачає комплексний розвиток усіх сфер суспільного життя. Однією з характерних рис розвинутого соціалізму є «досягнення оптимальних пропорцій між галузями народного господарства, пропорційного розвитку всіх сфер суспільного життя, підтягування відстаючих ділянок соціалістичного будівництва» (стор. 29).

Проблеми співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора, їхнього значення для управління соціальними процесами в умовах розвинутого соціалізму, в процесі комуністичного будівництва присвячено другий розділ праці. Автор пере-

конливо показує, що за соціалізму істотно змінюється прояв об'єктивних законів історичного розвитку. Якщо усім попереднім суспільно-економічним формаціям властивий стихійний характер розвитку, то розвиток і функціонування соціалізму має усвідомлений, планомірний і цілеспрямований характер. В умовах соціалізму і будівництва комунізму зростає роль суб'єктивного фактора, свідомої діяльності трудящих і особливо політики Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства.

Забезпечити оптимальний розвиток соціалістичного суспільства неможливо без адекватного відображення об'єктивних законів суспільного розвитку як загальносоціологічних, так і специфічних, що притаманні лише новій суспільно-економічній формації. Автор показує, як Комуністична партія, спираючись на ці закони, здійснює аналіз глибинних процесів економічного, соціального, культурного і духовного розвитку соціалістичного суспільства, забезпечує генеральний напрям його руху до комунізму.

Автор докладно спиняється на ролі і значенні інтересів людей у їхній соціальній діяльності. Характеризуючи інтерес як соціологічну категорію, він показує, що інтереси відіграють роль рушійної сили в діяльності людей, соціальних груп і класів. В книзі слушно наголошується, що без урахування внутрішнього зв'язку між інтересами і завданнями, що їх розв'язують люди, неможливо зрозуміти і розкрити механізм дії об'єктивних законів і суб'єктивного фактора в розвитку соціалістичного суспільства.

Зіставляючи різні погляди, що висловлюються в нашій літературі стосовно питання про інтереси людей в суспільстві, Г. Ю. Глезерман не поділяє думки ні про те, що це явище суто духовне, ні про те, що вони мають суб'єктивно-об'єктивний характер. Він висловлює думку про те, що інтереси «мають об'єктивний характер: це безпосереднє відображення становища людей у суспільстві, в системі суспільного виробництва і зумовлених цим становищем потреб» (стор. 87). Автор розрізняє зміст і предмет інтересу, дає класифікацію інтересів за їхнім місцем у суспільній діяльності людей, за їхнім виявом і обсягом.

¹ Г. Е. Глезерман. Исторический материализм и развитие социалистического общества. М., 1973.

Такий усебічний аналіз дав можливість Г. Ю. Глезерману зробити важливі узагальнення щодо природи інтересів, їхнього вияву за умов капіталізму і за умов соціалізму, показати, що тільки за комуністичної формації створюються об'єктивні умови для гармонійного поєднання особистих і громадських інтересів, інтересів класів, соціальних груп, колективів, для розв'язання питання про співвідношення національних і інтернаціональних завдань і інтересів робітничого класу, трудящих. Водночас зазначається, що хоча за соціалізму існують суперечності між інтересами людей, вони не мають антагоністичного характеру. Отож на органи управління покладається важливе завдання своєчасно виявляти і розв'язувати суперечності, що виникають в процесі розвитку суспільства.

Заціпаючи питання про співвідношення суспільних інтересів і суспільного прогресу, автор цілком слушно підкреслює, що «інтереси суспільного розвитку — вищій критерій історичної ролі класу» (стор. 97). Оскільки інтереси робітничого класу повністю збігаються з потребами суспільного прогресу, він найпрогресивніший клас в історії.

Велику увагу в книзі приділено аналізові джерел та сутності процесу стирання класових відмінностей у соціалістичному суспільстві, розглядові таких питань, як питання провідної ролі робітничого класу, поєднання класових і національних інтересів із загальнонародними, тенденції розвитку соціальної структури радянського суспільства. Викликає інтерес класифікація соціальних відмінностей між людьми в соціалістичному суспільстві (стор. 168). Виділення чотирьох видів цих відмінностей надало конкретного характеру розглядові процесів зближення соціальних груп у нашій країні, допомогло авторові чітко визначити провідну роль робітничого класу в цьому процесі. Важливим є висновок про те, що «процес руху суспільства до соціальної однорідності вбирає в себе як стирання граней між усіма суспільними групами, так і поступове врівнювання соціального складу міста і села» (стор. 169).

Автор підкреслює, що досягнення повної однорідності забезпечується насамперед розв'язанням двох взаємопов'язаних завдань: по-перше, подоланням істотних відмінностей між містом і селом, по-друге, подоланням відмінностей між розумовою і фізичною працею. Від розв'язання першого завдання залежить стирання граней між робітничим класом і селянством, а від здійснення другого — стирання відмінностей між цими класами і інтелігенцією. Отже, підсумовує автор, зміни в соціальній структурі радянського суспільства йдуть у напрямі: а) посилення соціальної однорідності, наслідком чого буде подолання всіх залишків класового поділу; б) досягнення комуністичної рівності і подолання всіх залишків суспільної нерівності (стор. 182).

Важливе місце в рецензованій праці відведене питанню про співвідношення політики й економіки за умов соціалізму, ґрунтов-

ній критиці суб'єктивізму у ставленні до цього питання. Показуючи, що причини встановлення нових соціалістичних економічних відносин закладені в конфлікті між продуктивними силами і виробничими відносинами капіталізму, що неминує переходу до суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва зумовлена потребами розвитку самих продуктивних сил, автор підкреслює, що політична влада є знаряддям здійснення цієї суспільної потреби. Далі підкреслено, що тільки правильна політика може служити цілі меті, а нею є лише та, яка служить здійсненню економічно нарізких, необхідних перетворень; враховує реальні економічні умови і можливості; спирається на тверезе врахування співвідношення класових сил і т. ін.

Г. Ю. Глезерман глибоко аналізує диалектику політики й економіки на різних етапах розвитку соціалізму, широко висвітлює роль КПРС і Радянської держави в розвитку соціалістичної економіки, у виробленні і здійсненні науково обґрунтованої політики. Розкриваючи зміст ленінського положення про пріоритет політики над економікою він зауважує: «Пріоритет політики над економікою, в марксистсько-ленінському розумінні не означає ніщо інше як: 1) визнання вирішального значення завоювання й зміцнення політичної влади для здійснення корінних економічних інтересів робітничого класу, для розв'язання його економічних завдань; визнання необхідності політичного підходу до всіх господарських, культурних, організаційних питань» (стор. 201).

З'ясовуючи співвідношення економічної і соціальної політики в соціалістичному суспільстві, розкриваючи глибокий соціальний зміст політики, виробленої ХХІV з'їздом КПРС, автор з принципових, партійних позицій викриває вульгаризаторські перекощення маоїстами співвідношення політики й економіки, піддає критиці теорії так званого «риночного соціалізму», ревізіоністські концепції «моделей» соціалізму.

Великий інтерес викликає розділ, присвячений формуванню нової людини. Як підкреслив ХХІV з'їзд КПРС, формування нової людини становить одне з найвідповідальніших завдань комуністичного будівництва, воно має таке ж важливе значення, як і створення матеріально-технічної бази комунізму. Автор зазначає, що, незважаючи на складність цього завдання, воно успішно розв'язувалося і розв'язується в процесі будівництва соціалізму і комунізму. Аналізуючи взаємодію різних факторів у комуністичному вихованні, він підкреслює, що формування нової людини являє собою результат подвійного роду процесів: з одного боку, впливу об'єктивних умов, тобто виховання самим життям, і з другого, — дії суб'єктивного фактору, тобто виховання засобами ідеологічного впливу. У вихованні нової людини Комуністична партія вбачає одне з своїх найважливіших завдань.

Цікаво вирішує автор проблему співвідношення суспільного буття і суспільної сві-

домості. Відомо, що в нашій філософській літературі під час аналізу суспільної свідомості нерідко головна увага зосереджується на фактах відставання, або, навпаки, випередження нею суспільного буття. За такого підходу, підкреслює автор, іноді обминається найважливіше: зумовленість суспільної свідомості у соціалістичному суспільстві його суспільним буттям, їхня відповідність. Соціалістична свідомість відображає пануючі в економіці соціалістичні відносини і залежить від зрілості самих суспільних відносин. Розкриваючи зміст цього положення, Г. Ю. Глезерман вказує не лише на об'єктивні джерела передових ідей в соціалістичному суспільстві, а на причини існування пережитків минулого у свідомості людей, відзначає, що антисоціальні явища не породжені соціалістичним ладом, але це не означає, що вони не мають жодного ґрунту в об'єктивних умовах.

Розрізняючи поняття «об'єктивні умови» і «соціалістичне буття», він показує, що до об'єктивних умов належать не лише соціалістичні суспільні відносини, а й пережитки минулого в матеріальній діяльності людей, у побуті, недостатній рівень розвитку виробництва. Ці висновки мають методологічне значення для дослідження об'єктивних умов існування окремих негативних явищ за соціалізму і для успішного подолання їх.

Вплив об'єктивних умов життя, соціалістичних суспільних відносин на свідомість людей величезний. Засоби комуністичного виховання трудящих не могли б бути такими ефективними, якби саме життя соціалістичного суспільства не сприяло виробленню в людях моральних звичок, високої свідомості.

В цьому зв'язку розкривається зміст поняття «спосіб життя». Г. Ю. Глезерман зазначає, що спосіб життя не просто публіцистичне, а наукове поняття, що істотно доповнює загальну соціально-економічну характеристику того чи іншого суспільного ладу. Найважливішими елементами способу життя є насамперед: умови праці лю-

дей; умови їхнього побуту, включаючи також існуючі в суспільстві способи використання вільного часу і форми сімейного життя; взаємовідношення, що склалися між особистим і громадським життям; форми суспільної діяльності людей, що увійшли в практику і т. ін. Спосіб життя включає в себе і норми, цінності культури, оскільки вони стали елементами повсякденної діяльності людей.

Книга завершується цікавим і змістовним розділом, в якому розглянуто особливості історичного прогресу в сучасну епоху. Слушно підкреслюється, що у новому типі суспільного прогресу, характерному для соціалізму і комунізму, знаходять вияв усі риси нового суспільства з властивим йому способом виробництва, базисом і надбудовою. З цього погляду аналізується питання про застосування загального критерію суспільного прогресу до розвитку соціалістичного суспільства, підкреслюється, що в різних сферах суспільного життя застосовуються специфічні критерії, піддано критиці буржуазні концепції, в яких перекручується суть суспільного прогресу за соціалізму.

Прикро натрапляти на окремі неточності у формулюваннях в цій ґрунтовній праці, що відзначається високим теоретичним рівнем. Так, на стор. 60 впробніч відносини характеризуються як форма матеріальних, продуктивних сил, водночас в нашій науковій літературі усталеним є визначення їх як суспільної форми розвитку продуктивних сил. Хотілося б знайти в книзі більш докладну характеристику специфічних критеріїв, що застосовуються до різних сфер розвитку соціалістичного суспільства. Недості обґрунтованим є положення автора про соціалістичний спосіб виробництва.

В цілому ж книга Г. Ю. Глезермана є фундаментальним, оригінальним дослідженням, в якому висунуто чимало нових філософських проблем, дано глибокий і всебічний аналіз закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства.

П. П. КУРОЧКІН, В. І. ШЕВЧЕНКО

філософія і спеціальні науки

Питання про взаємовідношення філософії і конкретних наук у духовному житті суспільства, про їхній вплив на процес становлення культури перебуває у центрі філософських досліджень, починаючи з нового часу. Філософії завжди доводилось усвідомлювати своє місце і проблематику у взаємозв'язку з іншими формоутвореннями людської культури, що якоюсь мірою домінували на тому чи іншому етапі розвитку суспільства. Наприклад, для стародавніх греків філософська істина була немислима

поза світоглядною співвіднесеністю з полісною моральністю, а в середні віки статус філософії обмежувався відношенням до релігії. Так само неможливо зрозуміти метаморфози сучасної філософії, не з'ясувавши її взаємодії з наукою, яка поступово стає «епіцентром» культури.

Навколо взаємозв'язку філософії і спеціальних наук точилася і точиться гостра ідейна боротьба. У наш час актуальним завданням є діалектико-матеріалістичне осмислення, розкриття зумовленості тих чи

інших його інтерпретацій певними соціальними силами, породженими наявністю двох систем — соціалістичної та капіталістичної.

Останнім часом з'явилось чимало праць, в яких автори, застосовуючи принципи марксистсько-ленінської методології в дослідженні функцій філософії і спеціальних наук, висвітлюють ряд нових аспектів названої проблеми. Зокрема значна увага приділяється критиці її ідеалістичних інтерпретацій в різних напрямках як класичної, так і сучасної буржуазної філософії.

Серед ґрунтовних розробок такого типу відзначається монографія «Філософія в сучасному світі. Філософія та наука»*. Автори, серед яких є науковці, уже відомі своїми дослідженнями різноманітних аспектів цієї проблеми, аналізують інтерпретації взаємовідношення філософії та інших наук в широкому історико-філософському діапазоні, від ідеологічних систем ранньобуржуазного просвітництва до сучасної буржуазної філософії, показують зумовленість цих інтерпретацій відповідними соціальними процесами. Не випадково збірник має підзаголовок «Критичні нариси буржуазної філософії». Поряд з критикою цих тлумачень, викриттям різноманітних спекуляцій сциєнтистського і антисциєнтистського ґатунків, тих односторонностей, що заповнили сучасну буржуазну філософію, в книжці здійснюється ґрунтовна діалектико-матеріалістична конструктивна розробка питання про взаємозв'язки різних галузей духовного виробництва. Один із авторських задумів полягає в тому, щоб на ґрунті аналізу різних типів відношень філософії і науки «точніше виявити предмет і особливості філософії, її місце й роль у сучасній духовній культурі» (стор. 5).

Такий підхід становить своєрідний фокус різнопланових аналізів взаємовідношень філософії та науки, єдиного процесу виробництва ідей. Можна навіть вважати, що в центрі уваги збірника — філософія, наука, ідеологія. Їх взаємозв'язок розкривається через аналіз світоглядних установок різних напрямів буржуазної філософії, показ філософії як форми суспільної свідомості та її місця в системі духовної культури; порівняння філософського та конкретно-наукового типів знання, з'ясування відмінності методу філософії від методів спеціальних наук; висвітлення філософського та наукового аспектів аналізу самого процесу пізнання тощо.

Авторський колектив намагався чітко вчлентити насамперед єдиний генетичний принцип розуміння різноманітних «реакцій на науку» в буржуазній філософії. Досі в нашій філософській критичній літературі ще не було таких спроб. Якщо, наприклад, інколи і йшлося про відмінність ставлення до науки з боку класичної і сучасної буржуазної філософії, то завжди підкреслювався в загальних речах факт зміни в структурі

соціально-економічних детермінант. І такий підхід є головною, неодмінною умовою висвітлення стану в буржуазній філософії. Разом з тим його потрібно поєднувати з єдиним конкретним генетичним підходом. На наш погляд, М. К. Мамардашвілі, Е. Ю. Соловйов і В. С. Швірьов наблизились до такої «точки відліку», яка виражає як специфіку філософського осмислення духовного життя суспільства в самосвідомості окремого індивіда, на що імпліцитно орієнтується вся буржуазна філософія, так і особливості тієї ролі, що її відіграє наука в процесі сучасного суспільного виробництва.

Привертає увагу здійсненню авторами аналіз тенденцій у змінах соціальної структури духовного виробництва, з'ясування ролі знань і індивідуальної свідомості загалом в об'єктивних суспільних відносинах буржуазної цивілізації. Розгляд структури духовного виробництва дозволяє їм досить чітко визначити відмінність між класичною і сучасною буржуазною філософією, відмінність, що виражає зміни в способах функціонування й «організації суб'єктивності» людини, яка є агентом духовного виробництва. В епоху «вільної конкуренції» наука самовизначилась як фактор духовного життя індивідів. Відносний розрив мислення і практичної діяльності в сфері безпосередньо виробничих відносин людей відображається в здатності самосвідомості суб'єкта, на яку орієнтується класичний тип філософствування. В свою чергу зміна структури духовного виробництва в епоху, коли наука набрала загально-прикладного характеру і колективно-соціального способу функціонування, відображається в сучасних течіях буржуазної філософії. В цьому факті автори книжки справедливо вбачають ядро поларизації її теоретиків.

З цього логічно робиться висновок, що абстрактно гуманістичні й позитивістські напрями є лише різними способами переживання індивідом тієї самої соціальної ситуації «витіснення інтелектуальності» відповідно в етико-психологічному і критично-рефлексивному варіантах самосвідомості. Так кризь призму змін у функціонуванні конкретно-історичної духовності індивіда вдається розглядити генетичну єдність всіх суттєво важливих періодів і напрямів в історії буржуазної філософії. Наука при цьому не просто виступає як статичний соціально-культурний чинник, щодо якого різні течії в сучасній буржуазній філософії мають різні світоглядні позиції, а змінює свою структуру в суспільній організації життєдіяльності людей. Філософські течії сучасності неможливо зрозуміти поза з'ясуванням її місця в історичному контексті взаємодії людини з предметним світом культури.

З'ясувавши специфіку філософського знання, автори вважають його певною галузю науки. Так, Б. М. Кедров дотримується думки, що оскільки відкриття закономірно-

* Філософія в современном мире. Філософія и наука. М., 1973, 421 стор.

стей є істотною ознакою науки, то філософія також є наукою, але дещо іншого, більш загального характеру. Вона вивчає закони, дія яких виявляється у всіх фрагментах дійсності: природі, суспільстві і мисленні — і як така має власний предмет дослідження, який, на думку автора, не підлягає аналізу з боку конкретних наукових галузей.

Питання про предмет філософії невіддільне від з'ясування специфіки філософського методу. В. О. Лекторський здійснює це, розкриваючи співвідношення методу філософії і методів спеціальних наук. Він показує, що, виникнувши у філософії Нового часу, ця проблема мала різну інтерпретацію у Лейбніца, Канта, Конта та інших мислителів, доводить безпідставність спроб уподібнити метод філософії методам спеціальних наук. У статтях В. О. Лекторського і Н. С. Юліної підкреслюється, що «неверифікованість» філософської проблематики і методу в позитивістських напрямках виражається в надмірній гіпсологізації предмета, а відповідно й методу філософії. Концепції, які радикально формулюють свої позиції як антитези «метафізиці», орієнтуючись на позитивне досвідне знання, відчують потребу у відтворенні «метафізичних» підходів, відроджують їх чи то в прагматистських, неореалістичних, чи то в позитивістських варіантах. Історія підтверджує той факт, що будь-яка філософська концепція, якщо вона намагається залишитись філософією, а не розчинитись у процедурах перевірки, верифікації і т. д., неодмінно звертається до питань загально-світоглядного, «онтологічного» характеру, які стосуються загальних основ знання.

На думку В. О. Лекторського, перед філософією і спеціальними науками стоять різні завдання. Спеціальна наука виходить з певних передумов, які для неї самоочевидні і не підлягають обґрунтуванню. Філософія ж, навпаки, саме на таких чинниках зосереджує свою увагу. Більше того, на думку автора, філософія має розкрити їх зміст, показати, що за видимістю самоочевидних основ знання криється взаємоопосередкування суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання. Показуючи відмінність філософського і наукового типів знання, автор слушно наголошує на тому, що вони не виключають, а доповнюють одне одного як неодмінні компоненти духовного виробництва.

В. С. Швирьов, який висвітлює методологічні аспекти проблеми «філософія — наука», правильно ставить питання про відмінність філософського і конкретно-наукового аналізу самого феномена науки. Він дотримується думки, що дослідження різних методичних процедур (таких, як аксіоматичний, системний чи гіпотетико-дедуктивний метод і т. д.), яке здійснюється логікою і методологією науки, ще не є філософським. Тому такі наукові галузі, як логіка наукового пізнання, і всі методологічні дисципліни, які можна залічити до наукознавства, автор вважає конкретними науками.

На наш погляд, слід було б показати в книжці усвідомлення історично-«онтологічної» специфіки філософського методу в гуманістичних напрямках буржуазної філософії. Такий матеріал, безумовно, сприяв би створенню цільної картини розвитку відношення філософського і наукових методів, тим більше, що перша стаття збірника орієнтує на моністичне розуміння «наскрізних» проблем в цілокупності явищ всієї сучасної буржуазної філософії.

Специфіка філософії полягає в тому, що вона не обмежується аналізом теоретико-пізнавальних засад науки. Більше того, не обмежується вона і аналізом науки як суспільного явища. У полі її зору перебуває і буденна свідомість. Діалектико-матеріалістична філософія не абстрагується від соціальних явищ такого типу, а досліджує, як це правильно підкреслюють Е. Г. Юдін і Т. І. Ойзерман, механізми процесу їх виникнення. Саме в інтерпретації цієї частини соціальної дійсності яскраво виявляється її світоглядна функція. Т. І. Ойзерман дотримується думки, що на протипагу попереднім історично сформованим типам світогляду, зокрема релігії, філософія формулює світоглядні положення у формі абстрактно-теоретичних побудов. Вона обґрунтовує відношення людей до природи й суспільства з певних принципових — не тільки філософських, але й соціально-політичних позицій. Автор вважає, що будь-яка філософія виконує певну ідеологічну функцію.

Аналізуючи відношення філософії до світогляду та ідеології, Т. І. Ойзерман показує, що виникнення марксизму, складовою частиною якого є філософія, означало подолання традиційного протиставлення таких форм духовного освоєння дійсності, як філософія, наука та ідеологія, що існувало в буржуазній свідомості. Філософія марксизму, окрім того, що вона є наукою, є також науковою ідеологією.

Підхід до філософії як до форми суспільної свідомості, запропонований авторським колективом, дав йому можливість всебічно розглянути ті функції, що їх виконує філософія в суспільстві і як наука, і як теоретична форма світогляду, і як форма наукової ідеології. Лейтмотивом збірника є думка, що тільки філософія марксизму — це той історично сформований тип знання, в якому органічно поєднуються наукова обґрунтованість та ідеологічна спрямованість.

Проте, здійснюючи порівняльний аналіз філософії і конкретних наук, автори, на наш погляд, не показали достатньо мірою, що наука також є формою суспільної свідомості. І її завдання як такої є не тільки одержання обґрунтованої щодо дійсності системи адекватних уявлень, а й висвітлення також тих функцій, що їх виконує наукове знання в процесах суспільної комунікації. З цього погляду здається актуальним аналіз взаємовідношення філософії і конкретних наук саме як форм суспільної комунікації, розкриття відмінності і збігу

їх функцій у такому аспекті. Щоправда, окремі автори (Мамардашвілі, Юдін та інші), аналізуючи феномен науки, значну увагу приділяють її суспільній функції. Проте загалом у збірнику слід було б розкрити аналіз відмінностей функції науки і філософії саме як форм суспільної свідомості.

Недостатній аналіз функціонального аспекту науки, точніше, зведення його тільки до процесу одержання адекватних уявлень, без розкриття тих додаткових функцій, яке виконує наукове знання в суспіль-

них формах існування людей, істотно зву- жує розуміння взаємовідношення філософії і спеціальної науки.

В збірнику не показані, які тенденції щодо цього питання існують у марксист- ській і буржуазній філософії. Не розкрити згадана ідея на сучасному історико-філо- софському матеріалі. Не зовсім ясно пока- зано, як у марксисті конструктивному фор- мується антиза однобічному субстанцій- но-аналізові класичних варіантів буржуазної філософії.

М. М. ЄСИПЧУК, А. М. ЛОП

Актуальні проблеми індуктивної логіки

Проблемам індуктивної логіки в радян- ській логіко-філософській літературі доне- давна приділялося порівняно мало уваги. Значною мірою це було викликано трудно- щами в розвитку самої індуктивної логі- ки — її предмет і засоби дослідження не були достатньо зрозумілими. Останнім ча- сом у галузі індуктивної логіки сталися помітні зрушення. Одним із свідчень цього є монографічна розробка проблем підтвер- дження гіпотез, здійснена В. М. Костю- ком¹.

Автор проводить досить чітку відмінність між теорією індуктивного міркування і ін- дуктивною логікою. Теорія індуктивного міркування становить частину методології науки, де вивчаються правила оперування з емпіричними гіпотезами. Основним по- няттям цієї теорії є, на думку В. М. Ко- стюка, поняття підтвердження, яке істот- но відрізняється від дедуктивного поняття доведення (виведення з припущень). Якщо якийсь твердження є наслідок із певних припущень, то воно має бути істинним щоразу, коли ці припущення істинні. Тоді як процес підтвердження не здійснює пе- ренесення істинності від своїх підстав до оцінки якогось твердження, що обгрун- товується, тут можна мовити лише про ймо- вірісне відношення виправдання, зумов- леності та визнання. Згідно з цим, гадає автор, у індуктивних міркуваннях недо- цільно виділяти посилки і висновок, як це робиться в дедуктивних міркуваннях. Міс- це посилки у індуктивних міркуваннях по- сідає свідчення, а місце висновку — гіпо- теза.

Головне завдання теорії індуктивного міркування полягає не в тому, щоб «ви- вести» гіпотезу із свідчення, а в тому, щоб розглянути відмінність гіпотези і з'ясува- ти, які гіпотези підтверджуються свідчен-

ням, а які не підтверджуються, і як ви- брати найобгрутованішу із підтверджува- них гіпотез. Цю проблему В. М. Костюк докладно розбирає у ймовірнісній теорії індуктивного міркування (розділи 2—4).

У другому розділі монографії автор бу- де ймовірнісну теорію підтвердження, де підтвердження розглядається як певна функція від ймовірності гіпотез і свідчень. Можна погодитися з його думкою про те, що підтвердження гіпотези свідченням по- в'язане не з величиною умовної ймовірності гіпотези стосовно свідчення, а зі зроста- нням цієї ймовірності в разі істинності свід- чення (стор. 45). Становить інтерес з'ясу- вання В. М. Костюком відмінностей між підтвердженням гіпотези і її прийнятністю (стор. 39—53), а також докладний аналіз різних правил прийняття і заперечення гі- потез у науковому дослідженні. Цьому пи- тання присвячені третій і четвертий роз- діли. Автор правильно, на наш погляд, за- уважує, що суто ймовірнісні правила при- няття і заперечення гіпотез справедливі лише для окремих різновидів гіпотез, і то- му виникає настійна потреба вивчити най- складніші правила, що регламентують про- цес вибору гіпотези в науковому дослі- дженні. З цього боку заслуговує на увагу докладний розбір В. М. Костюком правил вибору гіпотез, заснованих не на умовній ймовірності, а на різних функціях підтвер- дження (стор. 69—76, 86—91).

Теорія індуктивного міркування, однак, ще не окреслює індуктивної логіки. Якщо індуктивна логіка справді є логіка, то в ній мають бути відповідні поняття виве- дення, слідування, доведення. Всі сумніви щодо можливостей індуктивної логіки по- в'язані саме з тим, що індуктивне підтвер- дження не є логічним доведенням.

Автор справляється з цими труднощами, гадаючи, що індуктивна логіка має справу з доведенням, але не на рівні емпіричних гіпотез і свідчень, а в процесі вивчення логічних властивостей підтвердження.

¹ В. М. Костюк. Підтвердження та ви- бір гіпотези у науковому дослідженні. К., 1973, 176 стор.

Інакше кажучи, індуктивна логіка не є теорія індуктивного виведення; це «прикладна» логіка, що вивчає властивості підтвердження приблизно так само, як формальна арифметика досліджує властивості чисел. У зв'язку з цим В. М. Костюк буде спеціальні індуктивні числення (розділи 5 і 6), які мають такий самий дедуктивний характер, як і будь-які інші логічні числення. Індуктивний характер цих числень виявляється тільки в тому, що деякі їхні вихідні знаки мають властивості, які відповідають індуктивному поняттю підтвердження.

Побудовані В. М. Костюком числення мають трояке значення.

1. Вони розкривають теорію індуктивних міркувань не лише як теорію імовірності або як методологічний аналіз певних аспектів досвідного знання, але надають їй статусу власне логічної дисципліни.

2. Логічні числення дозволяють усунути протиставлення дедуктивної та індуктивної логіки і розглядати останню як окремих розділ модальної логіки, де аналізуються індуктивні модальності (опріч більш традиційних алетичних і деонтичних модальностей).

3. Для цих числень будується спеціальна «імовірнісна семантика», що становить інтерес не лише для індуктивної логіки, але і для інших розділів логіки. П'ятий і шостий розділи, де викладаються згадані питання, містять, мабуть, найістотніші для спеціалістів результати.

Книжка не позбавлена деяких огріхів. Так, автор гадає, що, при згаданому вище розумінні індуктивної логіки, не виникає проблеми «виправдання індукції», поставленої Юмом. Проте це не так: проблема обґрунтування індукції в цій монографії просто відсувається на задній план. Автор порівняно мало уваги приділяє індуктивній логіці предикатів, розвиває в основному пропозиціональну індуктивну логіку. Але для того, щоб виявити всі можливості, закладені в даній концепції індуктивної логіки, її треба вивчати на рівні теорії квантифікації.

Зазначимо, що рецензована книжка становить по суті перше монографічне дослідження проблем індуктивної логіки у нашій логіко-філософській літературі. Написана на високому професійному рівні, вона є вагомим внеском у розробку радянськими філософами логічних проблем.

Є. Є. ЛЕДНИКОВ

Відображення в живих системах

Характерною рисою сучасного наукового пізнання є широке запровадження системно-структурних підходів до вивчення матеріальних об'єктів. У системному підході, у розкритті загальних і специфічних принципів організації різних рівнів матерії дослідники справедливо вбачають один із спеціальних способів осягнення єдності її якісної розмаїтості світу.

Щоразу більшого визнання системний підхід набирає у біології, знаменуючи дальше просування її на шляху діалектизації. Розглядаючи організми як складні відкриті системи з глибоко своєрідною структурою, розкриваючи внутрішній взаємозв'язок їхньої організації з функціями відправлення, природознавство розв'язує кардинальні проблеми походження і сутності життя, еволюційного процесу, механізмів поведінки тварин та ін.

Дальша розробка системно-структурних уявлень у сучасній біології потребує вивчення чинників і конкретного механізму утворення цілісних органічних систем. Розв'язання цього завдання і пов'язаних з ним методологічних проблем на основі сучасних природничонаукових даних сприяє більш повному і глибокому розумінню специфіки життя, генетичної єдності його з широкими рівнями матерії, допомагає по-

долати суто умоглядне трактування системно-структурного методу.

З цього погляду, на нашу думку, певну наукову цінність становить праця Н. В. Кивенко «Відображення і його роль в організації живих систем»*. Монографія охоплює досить широке коло питань — від загальної характеристики таких фундаментальних понять, як відображення, інформація, система, структура, до конкретного розгляду специфіки виявлення і ролі згаданих матеріальних властивостей у формуванні і розвитку живих організмів.

Перший розділ книжки присвячений питанню про сутність відображення. Автор доходить висновку, що відображення як властивість матерії «виражається у здатності будь-якого об'єкта на зовнішні впливи відповідати певними змінами своєї структури, внаслідок чого між відображуваним об'єктом і тим, що відображує, встановлюється специфічне структурне відношення» (стор. 14). У цьому визначенні підкреслюється роль відображення в процесі організації матеріальних систем. Такий підхід дає можливість Н. В. Кивенко

* Н. В. Кивенко. Отражение и его роль в организации живых систем, К., 1972, 144 стор.

прийти до нового розуміння закономірностей цього діалектичного взаємозв'язку.

Однак запропоноване визначення є не зовсім чітким. Визначаючи відображення через ознаки структурної відповідності, автор, як видно із даного ним аналізу явищ гармонії, пояснює саму структурну відповідність між об'єктами відображення, тобто впадає в логічне коло. Тому термін «структурне відношення» слід би замінити на «структурне співвідношення» (подібність).

Мабуть, спроба автора вибрати із багатьох визначень відображення якесь одне не завжди виправдане. Явище відображення досить складне, і з цього погляду будь-яке визначення відтворює якийсь бік або аспект його і не видається альтернативним щодо інших, таких же окремих, визначень. Визначення сутності відображення, дане автором, в цьому розумінні також напевно чи можна вважати універсальним.

У другому розділі, який є центральною частиною праці і становить найбільший інтерес для природодослідника, зокрема для біолога, подаються різні сторони і особливості взаємозв'язку процесів відображення і формування структури і функції систем—організмів. Характеризуючи життя як певним чином організовану систему, що взаємодіє з зовнішньою щодо неї системою — «середовищем», автор відзначає, що особливості організації зовнішнього середовища відображаються у відповідній часовій і просторовій організації живої системи, її хімічному складі й будові. При цьому специфічні особливості структури зовнішніх чинників знаходять відображення у певних індивідуальних ознаках будови живих істот.

У книжці доводиться, що відображення бере безпосередню участь у процесі формування структури і що структура системи, зумовлена відповідною формою руху, включає до себе як складову частину процес відображення. Відзначається той факт, що відображення відіграє особливу роль у диференціації матеріальних систем і в їхньому поступальному розвитку загалом, оскільки воно причетне до передачі дії навколишнього середовища на системи, що формуються (стор. 73).

Звичайно, не зі всіма положеннями книжки можна погодитися. Так, автор вважає, що жоден організм не формується сам по собі, без наперед заданої зовнішнім середовищем програми, записаної в особливостях структури ДНК і РНК. Це твердження справедливе лише щодо розвинутої біологічної форми руху, але втрачає свій сенс під час аналізу генезису життя, коли з'ясовуються, скажімо, шляхи виникнення першого організму.

У праці підкреслюється також, що речовини, синтезовані в однакових за рівнем організації біологічних системах, мають відносно однакову будову, і, відповідно, склад і структура будь-якої речовини, одержаної із різноорганізованих систем,

значно відрізняються одна від одної. Мабуть, категоричні твердження в цьому разі не обгрунтовані. Сучасна біологія дає стільки різного матеріалу з цього питання, що зовсім не важко обрати той із них, котрий більше до вподоби дослідникові. Деякі дані засвідчують, наприклад, що розрізнення речовин виявляється і в різноорганізованих системах (у межах того ж виду) і в цьому полягає хімічна основа їх біологічної несумісності.

У другому розділі книжки спеціальна увага приділяється тому, як властивості відображення впливають на характер процесу організації, на специфіку структури і функції організмів. Автор досить переконливо показує, що саме відображення певних зовнішніх впливів зумовлює і відповідну їм структуру й функцію. При цьому розвиваються оригінальні думки про природу функції (§ 4), хоча визначення функції (стор. 95) ще не можна вважати повним.

Функція є характеристика цілого у взаємодії з іншими цілісними системами. Тільки так розуміючи її, можна подолати вузькість структурного визначення функції як явища, що характеризує виключно зв'язок структурних компонентів всередині системи. На жаль, досить цікаві думки про функцію не дістали в праці дальшого розвитку.

Заслугує на увагу спроба пояснити існування подібності структур живих систем (розділ III), хоча висновки, до яких приходять автор, не завжди безперечні і можуть стати предметом полеміки. Пов'язуючи будь-який вплив із фактом відображення, Н. В. Кивенко пише: «Загальний характер властивості відображення визначає загальні відношення між структурами систем» (стор. 98). Однак виникає питання, а чи тільки відображення відповідає за структурну подібність систем? Чи варто структурність матерії оголошувати менш фундаментальною її властивістю, ніж відображення? І чи не доцільно пояснювати структурну подібність об'єктів, виходячи із фундаментальних, не менш істотних, ніж відображення, законів організації матерії?

Структурну подібність живих систем Н. В. Кивенко справедливо розглядає як основу їхньої функціональної відповідності. Це явище має виняткове значення для розвитку самозбереження організмів, забезпечуючи взаємозамінюваність життєво важливих компонентів.

Позитивним моментом праці є аналіз діалектичного зв'язку структурної подібності систем і їхньої взаємодії. «Без певної, достатньо адекватної внутрішньої схожості, — підкреслює автор, — якісно відмінні системи не можуть вступати у взаємодію» (стор. 114). Отже, структурна відповідність систем виступає і як наслідок, і як умова їхньої взаємодії.

Розвиток сучасної біології пов'язаний з нагромадженням нових емпіричних даних, а також зі збагаченням її методів і від-

повідно понятійного апарата методами і поняттями, запозиченими із наук про неорганічну природу і техніку. Такими є уявлення про код, інформацію, управління та ін., які дістали специфічно біологічний зміст, що в багатьох випадках дещо відрізняється від змісту цих понять у кібернетиці й фізиці. Філософський аналіз ролі цих нових понять для трактування біологічних явищ, їх змістового навантаження і зв'язку з поняттями, більш загальними і такими, що стали традиційними для біології, є цікавим і конче потрібним. Установлення їхнього зв'язку з рядом понять філософії дає можливість практично здійснити союз біології і філософії на користь обох. Така позиція, характерна для радянської літератури з філософських питань біології, реалізується і в монографії Н. В. Кивенко.

Автор намагається встановити субординацію понять відображення, інформації, управління, розглядаючи відображення як природну основу інформаційних процесів. Щодо управління інформація виступає як сукупність даних, що їх посилає управляюча система як сигнали управління.

Не обмежуючись загальною характеристикою відображення і управління, Н. В. Кивенко простежує основні етапи їхньої еволюції в органічному світі, показуючи діалектичний взаємозв'язок між рівнем організації живої системи і ступенем досконалості її здатності до відображення, а також механізмів управління.

Вважаємо, однак, що не всі висновки автора досить глибоко аргументовані і можуть бути беззастережно прийняті. Так, не можна погодитися із визначенням управління, інформації як загальної властивості

матерії, з твердженням, що інформація притаманна як живій, так і неживій природі. Нам видається, що поняття інформації відображає ситуацію двостороннього відношення сигналу і інтерпретуючої його системи, а том мовити про інформацію безвідносно до її розпізнання на рівні доцільної діяльності (наприклад, людини або автоматних пристроїв, що реалізують її функції) неможливо. Інша річ, що інформація має свою основою об'єктивний процес взаємовідображення одних систем в інших. Якщо ж вважати, що вона буває і не залежить від доцільної, аналізаторської діяльності її розпізнання, то в такому разі інформація, можливо, збігається з поняттям відображення, як збігається з ним і поняття управління.

Загалом монографія Н. В. Кивенко становить цікаві дослідження актуальної проблеми. Розкриваючи роль відображення в організації живих систем, вона висвітлює новий аспект у пізнанні сутності життя, її специфіки і єдності з неживою природою. Важливе і те, що ця праця містить матеріал, спрямований проти різних ідеалістичних дотрим типу холізму, неовіталізму та інших, які намагаються пояснити природу живого, характер органічної цілісності вплив якихось нематеріальних сил. Вивчення філософських питань біології потребує аналізу таких важливих проблем, як значення розгляду фундаментальних властивостей матерії в з'ясуванні генезису життя. Щодо цього монографія Н. В. Кивенко вводить інтересу досить широкого кола дослідників.

М. Ф. ПАРТОЛІН,
В. Ф. КОПИЄЦЬКИЙ

Філософська література, що вийшла на Україні 1973 року

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

АФАНАСЬЄВ В. Г. Основи філософських знань. Для слухачів шкіл основ марксизму-ленінізму. К., Політвидав України. 316 с.

ВОЙТКО В. І. Марксистсько-ленінська філософія сьогодні і завтра. Відп. ред. В. А. Ганов. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Вопросы общественных наук. Сб. статей. К., Изд-во Киевского ун-та. Вып. 14. Актуальные проблемы марксистско-ленинской философии. 155 с. Вып. 16. Актуальные вопросы развитого социалистического общества. 157 с.

ЛУКЪЯНОВ А. Т. Возникновение марксистской философии и основные этапы ее развития. К., Изд-во Киевского ун-та. 98 с.

НЕЛЕП А. Т. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии. К., «Вища школа». 270 с.

Проблеми філософії. 36. статей. Ред. колегія: Д. Х. Острянин (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вып. 27. 140 с. Вып. 28. 148 с. Вып. 29. 139 с. Вып. 30. 160 с.

Філософський словник. За ред. В. І. Шинкарука. К., Головн. ред. Укр. Енциклопедії АН УРСР. 600 с.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

КОШОВИЙ К. К. Марксистська логіка і сучасність. Відп. ред. В. І. Колодяжний. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛЕДНИКОВ Е. Е. Критический анализ номиналистических и платонистических тенденций в современной логике. Отв. ред. М. В. Попович. К., «Наукова думка». 223 с. (Ин-т философии АН УССР).

Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання. Відп. ред. В. І. Шинкарук. К., «Наукова думка». 287 с. (Ин-т філософії АН УРСР).

МЕЛЬНИЧЕНКО М. П. Проблема якісних перетворень явищ дійсності. К.-Харків, «Вища школа». 184 с.

Методичні вказівки з логіки. Укладач М. Г. Тофтул. Чернівці. 109 с. (Чернівецький держ. ун-т. Кафедра філософії).

СЕМАШКО М. І. Діалектико-матеріалістична концепція розвитку. К. 25 с.

УЕМОВ А. И. Типы и критерии простоты систем. К. 20 с. (АН УССР. Ин-т кибернетики).

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ.

Бесіди про комунізм. За ред. Н. Ю. Костриці. К., «Рад. школа». 135 с.

БУЯН И. В. Социально-экономические основы труда при социализме. К., «Наукова думка». 191 с.

БИСТРІЄВСЬКИЙ О. Трудова активність робітників у комуністичному будівництві. К., Політвидав України. 128 с.

ВАЛУЙСКИЙ А. А. Углубление кризиса современной буржуазной демократии. К. 31 с. (Высш. парт. школа при ЦК КП Украины).

ВРУБЛЕВСЬКИЙ В. К. Технічний прогрес і використання техніки. К., Політвидав України. 132 с.

ГЛАДКИЙ І. І. Управління виробництвом і соціалістичне змагання. Відп. ред. В. Г. Чепінога. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГОРОВСЬКИЙ Ф. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР. К., Політвидав України, 101 с.

ГОСТЕВ М. Т. Розумова праця при соціалізмі. Питання теорії та методології. Харків, Вид-во Харківського ун-ту. 180 с.

ЗВЕЖИНСКИЙ С. М. Научная организация информационной деятельности. Львов. «Каменяр». 86 с.

Зростання ролі наукового керівництва суспільними процесами в період будівництва комунізму. Відп. ред. Л. В. Гладка. К., Вид-во Київського ун-ту. 182 с.

ЛІНІЧУК Я. У. Розвинуте соціалістичне суспільство. Відп. ред. З. П. Шульга. К. 64 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛОГВИНЕНКО В. К., ЛЕУС В. Г. Соціально-економічна рівність у період будівництва комунізму. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МАЗУР В. Н. Историческое место социализма и закономерность его перерастания в коммунизм. К. 52 с. (Высш. парт. школа при ЦК КП Украины).

ПЕРЕДЕРІЙ В. Ф. Пропаганда соціальних проблем науково-технічної революції в світлі рішень ХХІV з'їзду КПРС К. 21 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Питання наукового комунізму. Міжвід. наук. збірник. Відп. ред. В. Г. Антоненко. К., Вид-во Київського ун-ту. Вып. 20. 109 с. Вып. 21. 166 с. Вып. 22. 162 с. Вып. 23, 158 с.

- СЕРЫЙ І. М. Діалектика становлення і розвитку производительних сил коммуністическої формації. К., «Вища школа». 188 с.
- ТЕРЕФА І. Соціалізм і змагання. К., Політвидав України. 172 с.
- ТОМЧУК П. В., МИРОШНИЧЕНКО Я. І. Науково-технічна революція і культура праці. Львів, «Каменярь». 35 с.
- Укрєплення морально-політического единства советского народа. Отв. ред. Ф. А. Ярмыш. Днепрпетровск. 139 с. (Днепрпетровський гос. ун-т.).
- ФУРМАН І. М. Вплив культури на формування особи в СРСР. К., «Вища школа». 207 с.
- ШАНОВСЬКИЙ В. К. Історична необхідність і людська діяльність. Відп. ред. В. І. Войтко. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ШИРЯЄВ Ю. І. Становлення соціальної однорідності радянського суспільства. Відп. ред. В. Ф. Безпальчий. К., «Наукова думка». 183 с. (Ін-т філософії АН УРСР).
- ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ**
Актуальні питання патріотичного і інтернаціонального виховання молоді. На матеріалах республіканської наук.-теорет. конференції з питань патріотичного і інтернаціонального виховання молоді. Ред. колегія: Г. Д. Максименко (голова) та ін. Упорядник С. О. Рогушин. К., «Наукова думка». 264 с.
- ЗАБОРСЬКИЙ Л. Ю. Соціалістичний інтернаціоналізм у дії. Відп. ред. Ю. І. Рижаренко. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві. Відп. ред. І. П. Головаха і А. І. Доронченков. К., «Наукова думка». 243 с. (Ін-т філософії АН УРСР).
- ЛЕБЕДИНСЬКИЙ В. В. Науково-технічна революція і робітничий клас капіталістичних країн. Відп. ред. Б. В. Попов. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЛОПАЄВА Д. Т. Зміцнення соціально-класової єдності націй СРСР. К. 45 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Разрешение национального вопроса в СССР — величайшее завоевание социализма. Ворошиловград. 32 с.
- КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.**
- АНТОНОВ А. В. Науково-технічна творчість. (Суспільні та психологічні чинники). Відп. ред. А. В. Роменець. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГІЛЬБУХ Ю. З. Психологія трудових взаємовідносин. Відп. ред. О. Т. Губко. К. 45 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГОЛІКОВ В. Удосконалення організаційної структури управління. К., Політвидав України. 65 с.
- ДЕНИСОВ В. Г. Людина і техніка. К. 17 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МАРЦЕНЮК С. П. Планування соціального розвитку трудового колективу. Відп. ред. П. Д. Коваль. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МАРЦЕНЮК С. П. Творча праця — основа всебічного розвитку особи. К., Вид-во Київського ун-ту. 165 с.
- ОССОВСЬКИЙ В. Л. Активність трудящих в управлінні виробництвом. (Досвід конкретно-соціального дослідження). Відп. ред. В. П. Чорноволенко. К., «Наукова думка». 126 с. (Ін-т філософії АН УРСР).
- РОМЕНЕЦЬ В. А. Виховання творчих здібностей у студентів. К., «Вища школа». 96 с.
- РУСИН Д. А. Социальное развитие города. Донецк, «Донбас». 67 с.
- СИРЦОВ М. Г. Економічні і політичні основи наукового управління соціалістичним суспільством. (Співвідношення економіки і політики в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва.) К., «Вища школа». 303 с.
- ТВЕРДОХЛІБ М. Г. Теорія і практика створення АСУП. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ФРАНДЮК І. В. Технічний прогрес і соціальна структура трудових колективів. (На матеріалах Донбасу). Відп. ред. В. П. Ткаченко. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЕТИКА**
Бесіди про комуністичну мораль. За загальн. ред. В. І. Войтка. К., «Молодь». 279 с.
- ІВАНЧЕНКО П. Комуністичний світогляд і закономірності його формування. Відп. ред. А. І. Пашук. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 157 с.
- КРИВОШЕЙ Ю. Ю. Молоді — традиції героїв. (Марксистсько-ленінські основи виховання будівників комунізму). К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МАНОХА О. Є. Піднесення духовної творчості народних мас — закономірність комуністичного будівництва. К., Вид-во Київського ун-ту. 148 с.
- ЕСТЕТИКА**
БАЛЕНОК В. С. Естетичне і природа. Питання естетичного відношення людини до дійсності. К., «Мистецтво». 195 с.
- ГОНЧАРЕНКО М. В. Музи на ешафоті. Критичний аналіз сучасної буржуазної культури. К., «Мистецтво». 162 с.

- ГОНЧАРЕНКО М. В., ПЕРЕДЕРІЙ В. Ф. Естетика і сучасне мистецтво. (До підсумків VII Міжнародного конгресу з естетики). Відп. ред. В. Г. Антоненко. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ДОВГАЛЕВСЬКИЙ М. Поетика. (Сад поетичний). (Переклад, примітки та словник імен і назв В. П. Маслюка. Вступ. стаття І. В. Іваньо). К., «Мистецтво». 435 с.
- ЄМЕЛЬЯНЕНКО Є. І. Естетика комуністичної праці та побуту. К., «Мистецтво». 98 с.
- КУДІН В. О. Ідеї великого мистецтва. (Про партійність, класовість, народність у мистецтві соціалістичного реалізму). К., «Рад. школа». 134 с.
- КУДІН В. О. Естетика і творчість. Голов. ред. Г. М. Добров К., «Мистецтво», 154 с.
- КУЧЕРЮК Д. Ю. Естетичне сприйняття предметного середовища. Відп. ред. В. І. Мазепа. К., «Наукова думка». 143 с. (Ин-т філософії АН УРСР).
- ЛИХАЧОВ Б. Т. Естетичне виховання школярів. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЛОГВИНЕНКО М. Художник у сучасному світі. Наук.-техн. революція і література. К., «Дніпро». 278 с.
- ЛУТАЄНКО В. С. Вчитись творчості. (Естетичні проблеми виховання творчого мислення). Відп. ред. В. Х. Арутюнов. К., 1973. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МАЗЕПА В. І. Художня творчість як пізнання. К., «Наукова думка». 216 с. (Ин-т філософії АН УРСР).
- СИНІЦЬКИЙ А. М. Мистецтво та моделювання. К., «Мистецтво». 259 с.
- СКАТЕРЩИКОВ В. К. Соціальні питання сучасного мистецтва. К., «Мистецтво». 191 с.
- СМОРЖ Л. О. Світ десяти муз. Мистецтво і дійсність. К., «Мистецтво». 215 с.
- ШАБЛІОВСЬКИЙ Є. С. Соціалістичний реалізм і світова культура. Відп. ред. О. Р. Мазуркевич. К. 62 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ШАМОТА М. Про свободу творчості. К., «Дніпро». 301 с.
- ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА**
- АХІЄЗЕР О. І. Еволюція фізичної картини світу. К., «Наукова думка». 91 с.
- ВСЕХСВЯТСЬКИЙ С. К. Коперниковская революция и современные проблемы астрономии. К. 15 с. (О-во «Знання» УССР).
- ДЕПЕНЧУК Н. П. Материалистическая диалектика и методы биологического исследования. К., «Наукова думка». 192 с. (Ин-т философии АН УССР).
- КЕДРОВСКИЙ О. И. Взаимосвязь философии и математики в процессе исторического развития. От Фалеса до эпохи Возрождения. К., Изд-во Киевского ун-та, 213 с.
- КОСТЮК В. М. Підтвердження та вибір гіпотези в науковому дослідженні. К., «Внща школа». 175 с.
- Методологический анализ теоретических и экспериментальных оснований физики гравитации. Отв. ред. А. З. Петров и П. С. Дышлевый. К., «Наукова думка». 248 с. (Ин-т философии АН УССР).
- ПЯСКОВСЬКИЙ Б. М. Математика і навколишній світ. Відп. ред. А. М. Петрусенко. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПЯСКОВСЬКИЙ Б. М. Роль матеріалістичних традицій у розвитку вітчизняної математики. К., Вид-во Київського ун-ту. 183 с.
- Система світу Коперника та сучасна астрономія. Зб. статей. (Відп. ред. Є. П. Федоров), К., «Наукова думка». 143 с.
- Філософські проблеми сучасного природознавства. Зб. статей. Ред. колегія: Н. Т. Костюк (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 30. 129 с. Вип. 31. 115 с. Вип. 32. 93 с. Вип. 33. 102 с.
- Філософские категории в современном естествознании. Сборник науч. работ. (Ред. коллегия: Масько В. А. (отв. ред.) и др.). Днепропетровск. 108 с.
- Форми і методи наукового пізнання та їх роль для біологічної та сільськогосподарської науки. (Матеріали респ. наук.-теорет. конф. молодих вчених с.-г. вузів УРСР). Голов. ред. В. П. Ключников. К. 158 с. (Укр. с.-г. академія).
- НАУКОВИЙ АТЕІЗМ**
- АНТОНЕНКО В. Г. Мистецтво, релігія, дійсність. К., «Мистецтво», 179 с.
- БРЕНМАН Р. А. Іудаїзм на службі сіонізму. К., Політвидав України. 144 с.
- ГОЛОДЕНКО З. В. Суд совісті. Відп. ред. М. Г. Четярко. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГОФМАН М. І. Сіонізм: кому він служить. Львів, «Каменярь», 136 с.
- ДМИТРУК К. Є. Свастика на сутанах. К., Політвидав України. 344 с.
- До щастя йдуть землею. (Соціолог. нарис). Під ред. А. З. Шинша. Ужгород, «Карпати», 93 с.
- ДОЛЯ В. Е. Критика теологического понимания свободы. Отв. ред. Г. М. Лебеденц. К.-Львов, «Внща школа», Изд-во при Львовском ун-те. 219 с.
- КОПАНИЦЯ М. М. Національні питання в сучасному православ'ї. Відп. ред. В. О. Лебідь. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

- КОПТЮК Л. М., Психологічні основи релігійних марновірств, їх пережитки. Відп. ред. П. І. Косуха. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОСУХА П. І. Ідеологічні диверсії від імені бога. (Реакційна суть клерикалізму). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КРИКОТУН В. М. та ін. Розвінчені «святині». Відп. ред.: В. О. Лебідь і П. Ф. Дарманський. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЛАВРОВ Ф. Антирелігійний фольклор трьох братніх народів. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МИГОВИЧ І. І. Хасидське благочестя і сіонізм. Відп. ред. П. І. Косуха. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МУКВИЧ Г. Утвердження атеїзму радянської людини. Об'єктивні і суб'єктивні фактори подолання релігії в соціалістичному суспільстві. К., Політвидав України. 231 с.
- Основи наукового атеїзму. Навч. посібник за ред. Б. О. Лобовика. К., Політвидав України. 399 с.
- ОХРИМЕНКО Ю., ШЕВЧЕНКО В. Чому католицизм модернізує обрядовість. К., Політвидав України. 119 с.
- Питання атеїзму. (36 статей. Ред. колегія: В. К. Танчер (відп. ред.) та ін.). К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 9. 152 с.
- ПРИДУВАЛОВ Ф. Церква. Віруючі. Сучасність. Передмова канд. філософ. наук Л. А. Ануфрієва. Одеса, «Маяк», 88 с.
- Про релігію і атеїзм. (Збірник документів і матеріалів). Упорядкування, вступна стаття «Методологічна основа атеїстичного виховання» і приміт. Б. Лобовика та Р. Приходька. К., Політвидав України. 258 с.
- ПУГАЧ І. Д. «Свідки Єгови» та особливості їх атеїстичного виховання. Відп. ред. П. І. Косуха. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Релігійна психологія і формування науково-атеїстичного світогляду. Відп. ред. М. Д. Коротков. К., «Наукова думка». 230 с. (Ін-т філософії АН УРСР).
- САФРОНОВА Н. О. Кати в сутанах (Уніатська церква і фашизм). Відп. ред. Ю. І. Римаренко. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СОКИРЯНСЬКА Р. М. Взаємозв'язок атеїстичного і морального виховання. Відп. ред. І. П. Головаха. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ТЕРЕЩЕНКО Ю. І. Антигуманізм «педагогів» від релігії. Відп. ред. Г. І. Підлуцький. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ТУРЧАНИНОВ Я. С. Кто их «владыка». Ужгород, «Карпати». 80 с.
- УСТИНЕНКО В. П. Деїзм і сучасне релігійне оновлення. Відп. ред. О. С. Онценко. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ШИШ А. З. Антигуманний характер моралі уніатства. К., Політвидав України. 118 с.
- ШИШ А. З. Релігія і націоналізм. К. 67 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЯШИН П. П. О современном баптизме. Харьков, «Прапор». 80 с.
Історія філософії
- СКОВОРОДА Г. Повне зібрання творів у двох томах. Ред. колегія: В. І. Шинкарук (голова) та ін. К., «Наукова думка», т. 1. 530 с.; т. 2. 574 с. (Ін-т філософії АН УРСР).
- КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ**
- БРОДСЬКИЙ Р. М. Сіонізм і його класова суть. К., Політвидав України. 96 с.
- БУСЛИНСЬКИЙ В. А. Ідейна злиденність «критиків» матеріалістичної діалектики. (Проти буржуазної і реформістської фальсифікації марксистських ідей протрибуноподібний розвиток). К., Вид-во Київського ун-ту. 90 с.
- Двобій без компромісів. Відп. ред. В. К. Врублевський і В. О. Трипільський. К., Політвидав України. 238 с.
- МАЗУР В. Ревізіонізм вчера и сегодня. (К критике ревизионистской вульгаризации научных основ социализма). К., Политиздат Украины. 322 с.
- ПЕРОВИЧ М. та ін. Ідеологічні захисники імперіалізму. (Про неспроможність буржуазних і реформістсько-ревізіоністських теорій про сучасний імперіалізм). К., Політвидав України, 104 с.
- Уклали Т. А. КОРЧИНСЬКА
і Б. С. МИХЕЄВА

Сесія Наукової ради з історії радянської суспільної думки

У лютому 1974 року Наукова рада Академії наук СРСР з історії суспільної думки разом з Академією наук Латвійської РСР провели в Ризі наукову сесію «Принципові питання історії радянської суспільної думки». В її роботі взяли участь вчені з Москви, Ленінграда, Києва, Кишинєва, Риги, Баку, Новосибірська, Казані та інших міст нашої країни.

Вступним словом сесію відкрив голова Наукової ради член-кореспондент АН СРСР М. Т. Іовчук (Москва). Він розповів про діяльність Наукової ради від часу її створення в 1967 році та про плани подальшої роботи. Потім М. Т. Іовчук виступив з доповіддю «Ідейно-філософська спадщина В. І. Леніна і сучасна ідеологічна боротьба». Доповіди також виголосили: академік АН Латвійської РСР П. І. Валескалі (Рига), який говорив про вклад П. І. Стучки у розвиток радянської суспільної думки; доктор історичних наук О. Ф. Смирнов (Москва) розглянув фактори, що сприяють формуванню духовної спільності і загальнонаціональної гордості радянських людей; доктор юридичних наук О. П. Шебанов (Москва) мовив про методологічні питання історії радянської правової думки, а кандидат економічних наук В. В. Орешкін (Москва) — про деякі методологічні питання дослідження історії радянської економічної думки.

Центральним питанням, навколо якого в основному точилася дискусія на сесії, було визначення предмету історії суспільної думки взагалі, історії радянської суспільної думки зокрема. Йому було приділено увагу в доповідях М. Т. Іовчука, О. Ф. Смирнова, у виступах Б. В. Богданова (Москва), О. І. Володіна (Москва), В. С. Горського (Київ), О. Т. Павлова (Москва) та інших. З огляду на потребу розробки комплексної історії радянської суспільної думки (про актуальність цього завдання йшлося в доповіді М. Т. Іовчука) стає зрозумілим хибність уявлення про суспільну думку як механічну суму філософської, історичної, економічної, правової науки тощо. Тому істотним є визначення специфічної відмінності суспільної думки як своєрідної складової суспільної свідомості. На думку Б. В. Богданова, історія суспільної думки має досліджувати розвиток поглядів суспільства на самого себе. Суспільна думка включає розуміння закономірностей,

тенденцій історичного розвитку суспільства, суспільні ідеали, що є відображенням боротьби класів та інших груп суспільства на певному етапі його історичного розвитку.

В. С. Горський, розглядаючи співвідношення історії суспільної думки та історії філософії, вважає предметом суспільної думки світоглядний аспект суспільної свідомості. А предметом історії суспільної думки, отже, можна вважати історію виникнення, становлення й розвитку сукупності ідей про світ і людину, що формується на ґрунті певного рівня суспільно-історичної практики різних класів і соціальних груп і є виразом їх ставлення до дійсності з огляду на власні потреби і цілі. Суспільна думка тим самим виступає як самосвідомість людського суспільства, а її історія — як процес пізнання людством своєї власної сутності.

О. І. Володін наголошував на тому, що історія суспільної думки не повинна заглиблюватись у сферу суспільної психології, а отже об'єктом її досліджень не можуть бути твори мистецтва, оскільки ця історія включає в себе лише ті ідеї, які дістали раціональне вираження. В зв'язку з цим О. І. Володін вважає за потрібне уточнити час народження суспільної думки, відмежувавши її від духовних здобутків більш раннього періоду, які можна розглядати лише як передісторію суспільної думки у власному розумінні цього слова. Важливим моментом в історії суспільної думки є проблема функціонування ідей в суспільстві. Адже об'єктом історії суспільної думки можуть бути лише ті ідеї, які реально функціонують, сприйняті суспільством.

У доповідях і виступах багато уваги приділялось питанням історії радянської суспільної думки. О. Ф. Смирнов, Ф. К. Кочарлі (Баку), О. І. Володін та інші підкресливали, що історія радянської суспільної думки повинна відображати передусім становлення інтернаціоналістської за своєю суттю загальнонаціональної самосвідомості нової історичної спільності людей — радянського народу. Такий підхід зумовлює й відповідний погляд на історію суспільної думки народів СРСР як передумову становлення єдиної самосвідомості радянського народу, що ґрунтується на фундаменті марксистсько-ленінського світогляду.

Актуальним є також дослідження між-національних ідейних взаємозв'язків. Різні аспекти цієї проблеми висвітлювались у доповіді М. Т. Іовчука, виступах В. А. Шученка (Ленінград), Я. Г. Абдулліна (Казань), О. І. Бабія (Кишинів) та ін. Промовці, зокрема, акцентували увагу на необхідності вияву в процесі вивчення ідейних взаємозв'язків, передусім моментів спільних для суспільної думки різних народів.

У виступах В. П. Федотова (Ленінград), В. Г. Козлова (Москва), І. Я. Шипанова (Москва), Є. П. Ситковського (Москва) обговорювались проблеми періодизації історії радянської суспільної думки. Більшість промовців, що зачіпали що тему, виходили з погляду, згідно з яким в історії суспільної думки в СРСР можна визначити три головних періоди. Перший характеризує розвиток радянської суспільної думки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, в період будівництва соціалізму в нашій країні. Він охоплює час до другої половини 30-х років. Другий період — 40—50 роки, що припадає на час завершення побудови соціалістичного суспільства, і третій, який починається з кінця 50-х років і пов'язаний зі вступом СРСР в період розгорнутого будівництва комунізму. Є. П. Ситковський присвятив свій виступ деяким питанням висвітлення історії розвитку суспільної думки в СРСР першого періоду. Він підкреслював, що неправомірно визначати окремі етапи розвитку суспільної думки, беручи в основу питання боротьби з тими чи іншими ворожими марксизму-ленінізму поглядами. Ідейна боротьба не є самометою, вона підпорядковується завданням творчої розробки актуальних проблем суспільної думки з позицій марксистсько-ленінського світогляду. З цього погляду він показав ті головні питання, що становлять специфічну ознаку радянської суспільної думки на різних етапах її розвитку 20—30 років.

Учасники сесії обговорили чимало спеціальних проблем, що мають методологічне

значення для історії радянської суспільної думки. У виступах Б. В. Ємельянова (Ленінград) та М. Н. Сочнева (Рига) розглядалися питання, пов'язані з дослідженням історії суспільної думки на її фактографічному рівні; про значення так званого портретного підходу до висвітлення історії радянської суспільної думки йшлося у виступах В. А. Штейнберга (Рига), В. Г. Козлова (Москва), М. М. Грецький (Москва) присвятив свій виступ аналізу деяких праць з історії марксистсько-ленінської філософії, що вийшли останнім часом. Однією з хиб, що притаманні цим творам (зокрема двотомній «Історії марксистської діалектики»), на його думку, є недостатнє розмежування власне історичного й теоретичного підходів до аналізу проблем. Через це показ історії розвитку марксистської філософської думки заступає подекуди теоретичне дослідження тих чи інших проблем марксистсько-ленінської філософії.

І. А. Голосенко (Ленінград) спинився на критичному огляді окремих ідей буржуазного суспільствознавства, що мали поширення в нашій країні в перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зокрема, спеціально були розглянуті ідеї, що розробляли у своїх працях цього часу Мілюков та П. Сорокін.

На науковій сесії мовилося про хід виконання координаційного плану науководослідних робіт в галузі історії суспільної думки на 1971—1975 роки. З доповіддю з цього питання виступив учений секретар Наукової ради О. Т. Павлов.

У прикінцевому слові голова Наукової ради М. Т. Іовчук відзначив, що обговорення на сесії актуальних проблем історії радянської суспільної думки є серйозним внеском у справу підготовки всесоюзної конференції з проблем методології історії філософії та суспільної думки, яка має відбутися в жовтні 1974 року в Ленінграді.

В. С. ГОРСЬКИЙ, В. А. АЗАРХІН

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР

13 березня ц. р. у Києві відбувся черговий пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР, присвячений підсумкам роботи відділення в минулому році. З доповіддю «Про діяльність Українського відділення Філософського товариства СРСР у 1973 р. та завдання на 1974 р.» виступив голова правління відділення член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук. В обговоренні доповіді взяли участь члени правління та ревізійної комісії відділення.

Пленум розглянув також організаційні питання. Заступником голови бюро Українського відділення Філософського товариства СРСР обрано кандидата філософських наук П. Ф. Йолону. Затверджено керівників науково-координаційних секцій при бюро відділення: діалектичного матеріалізму — доктора філософських наук М. О. Парнюка, історичного матеріалізму — доктора філософських наук В. І. Куценка, наукового комунізму — кандидата філософських наук В. А. Буслинського, філософ-

ських проблем природознавства — доктора філософських наук П. С. Дишлевого, етики — доктора філософських наук І. Ф. Надольного, естетики — доктора філософських наук В. О. Кудіна, наукового атеїзму — кандидата філософських наук О. С. Онищенко, логіки наукового пізнання — доктора філософських наук М. В. Поповича, історії філософії — доктора філософських наук І. П. Головаху, методологічних проблем суспільних наук — доктора філософських наук О. Я. Лисенка, філософських

проблем психології — доктора філософських наук В. І. Войтка, методології системних досліджень — доктора філософських наук А. І. Уїмова, теорії національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму — доктора філософських наук В. Ю. Євдокименка, критики сучасної буржуазної філософії — доктора філософських наук А. А. Аветисяна.

Пленум Українського відділення Філософського товариства СРСР ухвалив постанову, яку друкуємо далі.

ПОСТАНОВА

пленуму правління Українського відділення Філософського товариства СРСР від 13 березня 1974 року

Заслухавши та обговоривши доповідь голови правління Українського відділення ФТ СРСР члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука «Про підсумки роботи Українського відділення Філософського товариства СРСР в 1973 році та завдання на 1974 рік», пленум правління відзначає, що за звітний період була проведена робота по дальшому організаційному зміцненню відділення та його філіалів. Збільшилася кількість первинних груп, колективних та індивідуальних членів. Станом на 1 березня у складі відділення налічується 71 первинна група, 27 колективних і 927 індивідуальних членів. Первинні групи Товариства створено у 29 містах республіки. Активізувалась діяльність Донецького (керівник П. О. Сидоренко) та Харківського (керівник Ю. Ф. Бухалов) філіалів. Зроблено перші кроки в поліпшенні координаційної роботи в галузі наукових досліджень, філіалами відділення проведено кілька теоретичних конференцій та семінарів.

Разом з тим в роботі відділення наявні певні недоліки. Дещо затягнувся організаційний період формування первинних груп у філіалах, ще значна кількість викладачів філософії та наукового комунізму не є членами Товариства. Дуже мало кафедр вузів вступили в колективні члени Товариства. Не розгорнули роботу науково-координаційні секції при бюро відділення, недостатньо ведеться інформаційна робота тощо.

Пленум правління Українського відділення ФТ СРСР постановляє:

1. Схвалити в цілому науково-організаційну діяльність бюро відділення та філіалів у 1973 році.

2. Зобов'язати бюро відділення та філіалів протягом 1974 року завершити формування Українського відділення Філософського товариства СРСР, домогтися масового вступу працівників у галузі філософії та наукового комунізму у Філософське товариство.

3. Зобов'язати бюро відділення найближчим часом активізувати діяльність науково-координаційних секцій, спрямувавши їх роботу на поліпшення тематичної спрямованості наукових досліджень, якості публікацій та піднесення науково-координаційної і науково-інформаційної роботи.

4. Взяти активну участь у конкурсі на кращу наукову працю молодих науковців і викладачів — членів Філософського товариства, оголошеному президією правління ФТ СРСР спільно з редакціями журналів «Вопросы философии», «Философские науки», «Вопросы научного коммунизма».

5. Протягом 1974 року створити «Атлас наукових досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії в УРСР». Для цього філіалам відділення до 1 вересня ц. р. розглянути і узгодити плани досліджень кафедр вузів та подати їх на розгляд бюро відділення.

- ЧЕРЕВЧЕНКО** — кандидат економічних наук
Володимир Миколайович
- ІВАНОВ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу діалектично матеріалізму Інституту філософії АН УРСР.
Вадим Петрович
- ХРАМОВА** — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР
Вікторія Львівна
- МОРОЗОВ** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького медичного інституту
Михайло Миколайович
- МОХОР** — викладач кафедри філософії Київського політехнічного інституту
Олена Андріївна
- ВАСИЛЕНКО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Московського державного університету
Володимир Олександрович
- ДЕПЕНЧУК** — доктор філософських наук завідувач відділом філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР
Надія Павлівна
- ЛОБАС** — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри філософії Ворошиловградського педагогічного інституту.
Володимир Хомич
- ВОЛОВИЧ** — науковий співробітник відділу конкретних соціальних досліджень Інституту філософії АН УРСР
Володимир Ілліч
- КУШАКОВ** — викладач кафедри діалектичного матеріалізму філософського факультету Київського державного університету
Юрій Вячеславович
- БОЙЧЕНКО** — аспірант Інституту філософії АН УРСР
Іван Васильович
- МАНЗЕНКО** — кандидат філософських наук доцент, завідувач відділом історії філософської і соціологічної думки на Україні Інституту філософії АН УРСР
Петро Трифонович
- СЛОБОДЯН** — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів)
Марія Іллівна
- ДОБРУСКІН** — доктор філософських наук професор кафедри філософії Харківського інституту радіелектроніки
Марко Овсійович
- КРЖИВИЦЬКИЙ** — кандидат філософських наук доцент кафедри філософії Івано-Франківського педагогічного інституту.
Борис Георгійович
- ЮРУКОВА** — аспірантка Академії суспільних наук при ЦК КПКР
Марина Мінкова

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВНІСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛЫШАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЖСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКОВІ, І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор Р. А. Коротик.

Коректор С. А. Пова.

БФ 02331. Здано до складання 18.III 1974 р. Підписано до друку 14.V 1974 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друкарських 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,0. Тираж 2600. Замовлення К-44. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Реліна, 3.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКОЯ МЫСЛЬ» № 3, 1974 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес: жакции, 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Реліна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,0. Тираж 2600. Цена 40 коп.

Бібліотека Інституту
Мистецтвознавства,
Фольклору та етнології

Вітаємо ювіляра

Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено доктора філософських наук, професора А. А. АВЕТИСЯНА з нагоди його сімдесятиріччя та за багаторічну науково-педагогічну і громадську діяльність.

Редколегія і редакція журналу «Філософська думка» щиро вітають Арсена Аветовича Аветисяна і зичать йому доброго здоров'я, щастя і творчих успіхів на ниві радянської науки.